

Handwritten signature in cursive script.

ИУЛДОШ СУЛАЙМОН

АВЛОДЛАР

Қисса ва қатралар

МУАЛЛИФДАН

Азиз китобхонларим!

Жаҳон кезганингда — хорижий мамлакатларда бўлганингда Советлар мамлакатининг граждани, ўз юртининг фарзанди эканлигиндан фахрланасан, ҳаёт қадрини яна чуқурроқ ҳис этасан. Ахир, бу саодатга, бу ёруғ кунларга ҳеч қачон ўз-ўзидан эришилгани йўқ. Ана шу ёрқин тақдирлар ҳақида, қаҳрамонона курашлар тўғрисида қалам тебратгинг келади. Қон кечиб, жон олиб, жон бериб курашган оталаримиз — Бузрукхўжа Усмонхўжаев, Мелибой Абдуллаев, Пўлатхон Қаюмов, Фаттоҳ қори Ҳошимов, Тоҳиржон Исмоилов, Муталлибжон Бўрибеков, Абдуллажон Ҳатамов, оналаримиз — Тожихон Шодиева, Холидахон Раҳматова, Сайдинисо Шокирова, Гулсумбиби Фармонова, Гулсумбиби Йўлчибоева, Адолатхон Йўлдошева ва бошқа азиз инсонларнинг хотираларини тингла эканман, Фарғонада инқилоб ғалабаларини ҳимоя қилган, Совет ҳокимиятини мустаҳкамлаш ва қишлоқ хўжалигини коллективлаштиришда фаол иштирок этган фидойи фарзандлар босиб ўтган жанговар йўл яққол намён бўлди. Гўзал Фарғонамининг шу кунги бахтиёр кунлари учун ўз жонларини ҳам аямаган қардош халқларнинг йигит-қизлари изини излаб, тарих ва тақдирга айланган ҳужжатлар билан танишганим сари совет халқларининг дўстлиги илдилари чуқур ва теран эканлигига яна бир қарра ишонч ҳосил қилдим.

Сизнинг ҳукмингизга ҳавола этилаётган янги қисса — «Авлодлар»да Улуғ Ватан уруши йилларидаги ўзбек ва украин халқларининг қон-қардошлигини кўрсатишга интилдим.

С 4702570200—146 44—86
356 [04]—86

© Издательство «Ёш гвардия», 1986

АВЛОДЛАР

қисса

Машхур украин адиби Олесь Гончарга
эқтиром билан бағишлайман.

ҚАЙРАҒОЧ

Отасининг қабрини зиёрат қилиб, йиғлаб-йиғлаб кўнглини бўшатиб олган Мария Фаттоҳ қори отанинг ёнига келиб «кетамизми?» дегандай қаради. Фаттоҳ қори ота кўзи билан «хўп» ишорасини қилиб, бир оғиз ҳам гапирмай, оғир-оғир қадам босиб йўлга тушди. Унинг орқасидан бораётган Мария рўмолчаси билан кўз ёшларини артаркан, ўзини қушдай енгил, қувноқ ҳис этди. Кўнгли ёришди. Симириб-симириб нафас олди. Унга ҳавонинг иссиқ ва ўта димлиги, «Октябрь» хиёбони»дан Муқимий номли маданият ва истироҳат боғи ёнидаги кўчага чиқишгандагина сезилди. Дадаси Александр Елисенко билан хаёлан гаплашиб, унга соғинчини, ахтариб келганини изҳор этиб, ҳатто ўзини ҳам, бу ерга уни бошлаб келган одамни ҳам унутиб қўйганини ўйлаган Мария қадамини жадаллатиб чорраҳада Фаттоҳ қори отага етиб олди. Улар ҳамон бир-бирларининг хаёлларини бўлмасликка ҳаракат қилиб, индамай боришарди.

— Чарчамадингми?

— Йўқ!

— Боққа кириб чой ичамиз,— деди Фаттоҳ қори ота. У ўнг тарафга бурилди. Мария индамай эргашди. Чойхоначи уларни узоқдан кўриши билан икки қўли кўксидан пешвоз чиқиб, «келинг ота, омонмисиз ота»ни қайта-қайта такрорлаб, «қаерга ўтирасизлар» ишораси билан сўриларга қараб қўйди.

— Чеккадаги маъқул,— деди Фаттоҳ қори ота ҳоли турган кичик сўрини кўрсатиб,— кабобпазга ҳам яқин экан.

Ўрта бўйлидан паст, бўйни йўғон, калласи катта, ўзи семиз чойхоначи ёши элликлардан ошиб қолган бўлса ҳам худди ўсмирлардай енгил қадам билан югуриб еларди. Сўридаги эскироқ кўрпачани дарров йиғиштириб

олиб, супуриб, кўз очиб-юмгунча янги якандоз тўшаб, яна иккала қўлни кўксига қўйиб жой тайёрлигини билдирди. Сўрига жойлашиб ўтириб олган Фаттоҳ қори ота чинорларнинг пастки шохларига қатор қилиб илиб қўйилган тўрқовоқларга, беданаларнинг бири қўйиб бири сайрашига маҳлиё бўлиб қолган Марияни кулганича кузатиб турарди. Чойхоначи патнисда нон билан қандқурс, кабобпаз кабоб олиб келди.

— Ота,— сўради чойхоначи худди гуноҳ иш қилиб қўйгандай илтижо билан,— қизим шу ерликмилар?

— Меҳмон.

— Сизган эдим.

— Қизимга қора чой,— деб Фаттоҳ қори ота кулди. Кейин Марияга қаради.— Бизнинг чойимиз ҳам бошқачароқ. Ҳали ўрганиб кетасан. Александр палов билан кўк чой бор жойда бошқаси ўтаверсин деб турарди. Ана шу гапи ҳозиргидай эсимда.

Мария дадасининг номини эшитиб, ўрнидан туриб Фаттоҳ қори отани ўпиб-ўпиб олгиси келди-ю, атрофидагилардан ийманди. Мариянинг эътиборини беихтиёр чойхоначи тортди. У сўриларга яқинлашаётган уч ёш йигитни ҳам худди Фаттоҳ қори отани қандай илтифот билан кутган бўлса, ўша ҳолатда қўл қовуштириб кутиб, улар ҳали ҳеч нима демасдан олдиларига дастурхон ёзди. Фақат янги якандоз олиб чиқмади, холос. Мария: «Фаттоҳ қори ота машҳур одам бўлгани учун чойхоначи шундай қиляпти»,— деб ўйлаган эди. Мария унинг ёш йигитларни, улардан кейин келган бошқаларни ҳам шундай кутаётганини кўриб ажабланди. «Чойхоначиларнинг ҳаммаси шунақа бўлармикин,— кўнглидан ўтказди Мария,— беш қўл баравар эмас-ку?».

— Бизда чойхоначи шундай одамшаванда, ҳушёр, чаққон, покиза бўлмаса чойхўрлар қадам изи қилмай қўяди. Бу ерда нима кўп — чойхона,— деди Фаттоҳ қори ота Мариянинг кўнглидан ўтаётганини сезгандай,— одамлар бу ерга фақат чой ичиш учунгина эмас, дам олгани, кўнгил ёзгани келишади.

— Менга ёқди,— жавоб берди Мария кўзлари пориллаб,— хафа келган одам чойхоначининг муомаласидан, қушларнинг овозидан, манови озодачиликдан кўнгли ёришиб, ташвишини ҳам унутади.

Фаттоҳ қори ота чойни ичиб бўлишлари билан Марияни Қўқоннинг сўнгги ҳукмдори Худоёрхон ўрдасига бошлади, кейин извошда юриб, бошқа тарихий жойларни бирин-кетин кўрсатди. Ўша куни Мария Фаттоҳ қори

ота билан Яйпанга келиб, унинг уйида меҳмон бўлди. Бир-биридан шўх ўғил-қизлари билан бирпасда апоқ-чапоқ бўлиб, уларнинг қизиқ-қизиқ гапларини эшитиб, қотиб-қотиб кулиб, роса яйради. Эрталаб Фаттоҳ қори ота уни Ҳалил ота билан учраштиргани олиб кетди. Извош йўлдан йўлакка бурилиб тўхтади.

— Қайнарбулоқ шу,— деди Фаттоҳ қори ота бир гектардан мўлроқ кенгликдаги гоҳ жимираб, гоҳ виқир-виқир қайнаб турган булоқни кўрсатиб,— суви муздай, асалдан ҳам ширин!

— Қайнарбулоқ дегани қишлоқнинг номи эмасми?— сўради Мария сувнинг юзни кўрсатадиган ойнадай тиниқлигига, дам қуюқ қайрағоч ва толлар тагидаги ясалган сўриларда чақчақлашиб ўтирган кишиларга қараб, тўрқовоқлардаги беданаларнинг ёқимли овозига қулоқ тутиб,— булоқлигини хаёлимга келтирмаган эдим.

— Қайнарбулоқнинг қишлоғи ҳам бор,— деди Фаттоҳ қори ота Мариянинг соддадиллик билан айтган гапларидан завқланиб,— Қайнарбулоқ номида булоқ ҳам, қишлоқ ҳам, ҳатто жамоа ҳам бор. Бир билак сув чиқадиган кичик чашмани ҳам элимиз муқаддас тутишган. Сув, ахир бу, қизим, сув!

Мария худди кеча Муқимий номидаги маданият ва истироҳат боғида кўрганидай бу ернинг чойхоначиси ҳам сўрилар орасида ҳали унга, ҳали бунга ҳазил-мутоиба қилиб, дам дастурхон билан патнисда нон, дам чойнак кўтариб елиб-югуриб хизмат қиляпти. Марияга ҳаммадан ҳам ана шу муомала ёқди. Чойхоначи уларни сўрига таклиф этди.

— Добр¹ билан чиқармиз,— деди Фаттоҳ қори ота. Чойхоначи қуллуқ қилди.

— Добр дедингизми?— ҳайрон бўлиб сўради Мария. Фаттоҳ қори ота тушунтирди. Мариянинг Ҳалил отага меҳри яна ортди. Иккалалари извошни булоқ ёнида қолдириб, ўзлари қишлоққа пиёда йўл олишди. Йўл қишлоқнинг ўртасидан чиқаркан. Чап тарафга бурилиб, учта ҳовли эшиги тагидан ўтиб, ўнг қўлдаги тўртинчи ҳовли яқинига борганда кўча ўртасидан чеккага чиқишди.

— Добр ота, ҳой, Добр ота,— эшикни тақиллатмасдан чақирган Фаттоҳ қори ота ичкарига қулоқ тутди. Жимжитлик, яна чақирди.

---

¹ 1918 йилнинг бошида Қайнарбулоқда биринчи кўнгилли бўлиб, тўртинчилар хизматига киргани учун Ҳалил ота «добр» номи билан танилган эди.

— Отам йўқлар,— аёл кишининг майин овози келди. У эшикни очди.— Ия оппоқ дада, келинглар,— аёл бошидаги рўмолини пешонасини беркитгунча тортиб, югуриб келиб, аввал Фаттоҳ қори отанинг елкасидан олди. Мария билан бир оз тортиниб сўрашди. Мария ўрта бўйли, тиниқ юзлари оқ-сарикдан келган, узун-узун киприклари ўзига ярашиб тушган, майдалаб ўрилган қалин ва узун сочлари икки елкаси ва орқасини тўлдириб турган рўпарасидаги жувондан кўз узолмай турарди. Фаттоҳ қори ота ўзбекчалаб, жувонни гапга солиб, оиласидагиларни суриштирар, Мария бўлса, уй соҳибасининг сўзларини мутлақо тушунмаса ҳам диққат билан қулоқ тутарди.

— Ие, сизга Марияни таништирибману, ўзингизни эса...— деди Фаттоҳ қори ота хижолат бўлгандай аввал Марияга, кейин чиройли жувонга қараб,— исмингиз ёдимдан кўтарилибди.

— Насиба,— деди сўрини шошилиб супириб, қоқиб-силкиб якандоз солаётган мезбон ийманибгина. У меҳмонларни ўтиришга таклиф этди. Дастурхон ёзиб, уни бир зумда нозу неъматга тўлдирди, нонлардан ушатиб «олиб туринглар» деб ўрнидан қўзғалди: ўчоққа ўт қалаб, чой қуйиб, уни дамлаб келиб, меҳмонларга бир пиёладан узатди. У ҳамма ишни жой-жойида тиндириб, ҳозир бувисини чақириб келишини билдириб, кўчага чиқиб кетди.

— Қайнонаси билан ўгли қишлоқнинг нариги бетндаги боғда экан. Айтгани кетди,— деди унинг орқасидан қараб қолган Фаттоҳ қори ота энди тушунтириб.— Халил ота далада!

— Насиба опа уйда ўтирадиларми? Ишламайдиларми?

— Ҳозиргина даладан келибди. Кўрдинг-ку, биз билан сўраши-ю, ўзини уй ичига ўқдай уриб, бошқатдан кийиниб чиқди,— деди Фаттоҳ қори ота,— меҳнаткаш бу оила, ҳалол бу оила!

Орадан кўп ўтмай ўн-ўн бир ёшлардаги хушрўйгина бола остонадан шошилиб ҳатлаб, меҳмонларга кўзи тушиб, ўша қадам босган жойида тўхтаб қолди. Фаттоҳ қори ота ўтирган ерида унга қучоғини очди. Бола сўрашгани югуриб келди. Фаттоҳ қори отанинг бағридан чиққан бола Мариянинг қўл узатиб турганидан ийманиб, бошини ўнг елкаси тарафга қийшайтириб, меҳмонга ер тагидан қараб яқинлашди. У Фаттоҳ қори отанинг имоси билан қўлини узатди. У биринчи марта аёллар

билан қўл бериб сўрашгани учун яна қизариб кетди.

— Даданг билан Халил отанинг ораларидан қил ҳам ўтмасди, ота ўша дўстликни ҳурматлаб, неварасини унинг номи билан атаган,— деди Фаттоҳ қори ота.

— Исми Александрми?— Мария хайратланиб сўради.

— Александрни ўзбекчалаб, Искандар дейишади. Тарихдаги машҳур Александр Македонскийни биз Искандар Зулқарнайн деймиз. Отангни ҳам ўзбек дўстлари Искандар дейишарди.

— Искандар, Искандар,— Мария икки-уч такрорлади. У Искандардан яна сўради.— Исминг Искандарми?

— Ҳа!

Мария Искандарнинг қўлини қўйиб юбормай, ўз ёнига ўтирғизди. Кўча эшиқдан бирин-кетин кириб келадиган Хонбиби хола билан Насибахонни кўриб, учалалари ҳам ўриндан туришди. Хонбиби хола Фаттоҳ қори отанинг елкасидан олиб кўришиб, келганларини эшитиб, боши осмонга етганини айтиб, Марияга қучоқ очди. У Марияга ўзбекчалаб, «келинг, хуш келибсиз» деб ҳола-аҳвол сўраб, қувончини қандай ифода этишни билмасди. Кампирнинг шундай севинганини кўриб турган Мария Фаттоҳ қори ота бу хонадонга ниҳоятда азиз эканини ҳис этди. «Ахир улар бирга қон кечишган, бугунги бахтли кунни биргалашиб қуришган,— ўйлади Мария,— даданнинг дўстлари». Фаттоҳ қори ота Хонбиби холага гапириб, Мариани тилга олди. Мария ўз номини эшитиб, иккалаларига жавдираб қаради. Хонбиби хола Мария билан бошқатдан саломлашди.

— Вой, бўйингдан энанг қоқиндиқ, вой, қизгинам, ҳали сен Искандаримнинг қизимисан,— деди хола кўзларига беихтиёр ёш олиб, Мариани ўз бағридан қўйиб юбормай, у бетидан, бу бетидан, пешонасидан ўпиб,— хайрият-ей, Искандаржоннинг қизи бор экан.

Хонбиби хола айтаётган сўзларининг бирортаси ҳам Марияга таниш бўлмаса-да, маъносини англаб турарди. Хонбиби хола билан баробар унинг ҳам кўзлари ёшга тўлди. Кампир уни ялаб-юлқарди.

— Искандаржон ҳовлимизда кўп бўлган,— деди Хонбиби хола,— мени ўз опасидай кўрарди. Бешариқда Раҳмонқул кўрбоши билан уришаётганларингда,— деб у Фаттоҳ қори отага қаради.— Халил отангиздан ўн саккиз кун дарак бўлмади. Ушанда Ёндошалигинам менинг розилгимни ҳам олмай, дадасини қидириб кетса бўладими? Ана, кўрқишни кўринг. Икки кундан кейин ярим кечадан ўтганда эшигимиз тақиллади. От кишнади. Раҳ-

матли қайнонам ҳаёт эдилар. Иккаламизнинг жонимизда жон қолмади. Ахир икки ойча илгари қайнатам бечорани: «Уғлинг қани? Нега тўртинчиларга қўшилди?»— деб у десалар у деб, бу десалар бу деб, охири кўзимиз олдида энг аввал кўзларига, кейин кўкракларига пичоқ уриб, ўлдириб, кўча эшигимиз тагидаги тутга осиб, бизга:

— Халил келса, айтинглар, бу ҳали ҳолваси. Тавба қилиб, Ислом полвоннинг ҳузурига бош уриб бормаса, сизларни ҳам, анови боласини ҳам тутга осамиз. Кейин ўзини ҳам!— дейишганди.

Уша даҳшатли куннинг яраси битадими? Уша гапларини эслатгани ё бажаргани келдимикин? Қайнонам иккаламиз нафасимизни ичимизга ютиб бир-биримизга қараймиз. Ендошалининг йўқлигига суюндик. Яна эшик бесаранжом тақиллади. Отнинг дукур-дукур туёғи овозини бутун маҳалла эшитаётгандай.

— Буви, очинглар!— Ендошалининг овозини эшитиб бир дақиқанинг ўзида кўнглимизга чироқ ёқилгандай бўлиб, қаддимизни ростладик. Уша тобнинг ўзида: «Ендошали босмачининг қўлига тушдимикин?»— деб юрагимиз ёрилишига бир баҳя қолди.

— Искандар акам билан келдим,— деди Ендошали худди бизнинг қўрқаётганимизни, хаёлимиздан нима ўтаётганини билгандай,— очинглар!

Қайнона-келин — иккаламиз ҳам кўча эшикка баробар ёпишиб, эндигина отдан тушган Ендошалини баробар қучоқлаб, пешонасидан йиғлаб ўпдик. Искандаржон от тепасида эди. От депиниб, хаёлимиз йиғилиб, уни унутиб қўйганимиздан хижолат бўлиб кетдик.

— Келинг, қани тушинг, Искандаржон— дедим.

— Ўзларингиз соғмисизлар?— деди Искандаржон ҳол-аҳволимизни сўраб,— нега Ендошалига рухсат бердиларинг? Босмачилар қўлига тушиб, зўрға қутулди. Бу ерда уларнинг уруғи қуритилгани билан ҳали Бешариқнинг ўт ичидалигини биласизлар-ку?

— Абдухалил қани?— қайнонам саволга жавоб қайтариш ўрнига савол бердилар.

— У кишидан хавотир олманглар,— деди Искандаржон,— неварангиз ўз кўзи билан кўриб келди.

— Нега келмади?

— Топшириқ, бувижон, топшириқ!

— Ие, қани тушинг!

— Йўқ, мени кутишяпти,— деб Искандаржон гапни калта қилиб, отига қамчи уриб кетди-қолди. Ушанда

у ўғлимиз Ендошалани ўлимдан сақлаб қолган экан. Искандаржонни кўп кўрганман, гапларини кўп эшитганман. Аммо ҳамиша шошилинича, ҳамиша бесаранжомликда!

Хонбиби холанинг бу хотирасини Фаттоҳ қори ота таржима қилиб берди. У Хонбиби хола чоли келгунча кутишни айтиб, илтимос қилса ҳам унамай, иши зарурлигини, кечқурун мажлиси борлигини, Халил отани ўша ерда кўришни гапириб узр сўради, икки-уч кун ичида яна келишга ваъда бериб хайрлашди. Кўча эшик остонасидан ўтиб, яна изига қайтиб, Марияга хоҳлаган вақтида райижрокомга боришни тайинлади.

— Мария Қайнарбулоқнинг биринчи доктори,— деди Фаттоҳ қори ота Хонбиби холага,— эртадан медпункт очиб иш бошлайди.

Бунни эшитиб, Хонбиби холанинг қувончига қувонч кўшилди. Меҳмон жўнаши билан у яна Марияни ўпди.

— Шу вақтгача дарагингни билмаганимизни қара-я,— деди сўзларини Мария тушунмаётганини билиб турса ҳам меҳрини изҳор этишда давом этиб.— Ҳали отангга сени суюнчи олмасдан кўрсатмаймиз.

Мария шундай тўлиб-тошдики, тўйиб-тўйиб шундай гапиргиси келдики, қани ўзбек тилини билса! Бир-бирларининг гапларига кўзлар таржимонлик қиларди, кўзлар билан бир-бирларининг қалбига киришарди. Насибахон гулли чинни косаларда угра қўйди. Мария қошиқ билан уни кавлаб кўриб, бирпасда шундай таом тайёрлаган Насибахонга қойил қолганини изҳор этиб, уни мақтаб, бош бармоғини кўрсатди. Насибахон боши билан маъқуллаб, миннатдорчилик билдирди. Мария Насибахонга, Хонбиби холага, Искандарга қараб-қараб уграни суйиб-суйиб, кулиб-кулиб ичди. Дастурхон йиғиштирилгандан кейин у Искандарни гапга солиб, «дедушка» сўзининг ўзбекчада нима дейилишини сўради. «Бобо, бобо,— деб Искандарнинг гапини такрорлади,— бобо!». Яна бир неча сўзларни сўради, уларнинг кўпларини Искандар тушунмади. Искандар билан Мария дам сўз, дам имо-ишора билан гаплашиб туришганда кўча эшикнинг нариги ёғидан отнинг пишқиргани, тапир-тупури эшитилди.

— Отам,— Искандар сапчиб турди. Кўчадан отини етаклаб Халил ота кириб келди. Искандар унинг қўлидан отни олди. Мария худди ўз бобоси Петр Никитич келиб қолгандай сўридан сакраб тушиб, тортинишни ҳам унутиб, ўзбекчалаб:

— Бобо,— деб югуриб Халил отанинг бўйнига қўл ташлаб, бошини унинг кўксига қўйди. Халил ота шошганидан, ҳаяжонланганидан «оббо, қизим-ей» деган сўзни қайта-қайта такрорларди.

— Билдингизми, ким келди?— сўради Хонбиби хола чолининг гапиролмаётганини танимаяптига йўйиб,— Искандаржоннинг қизи!

— Идорада эшитдим, Фаттоҳ қори ота қоровулга: «Миروبни топинглар», деб тайинлаб кетибди,— деди Халил ота кўксидан бошини кўтариб, кўзи жиққа ёш билан ўзига тикилиб турган Мариянинг пешонасини силаб,— худди туш кўраётганга ўхшайман. Дадасига ўхшайди. Кўзлари, ияклари, қошлари худди ўзи.

Халил ота Марияга қараб-қараб қўяр, ҳамон: «Оббо, қизим-ей, оббо сен-ей», дейишдан нарига ўтмас, қувончи ҳеч ерга сиғмасди. Дастурхон йиғиштирилгандан кейин Халил ота Мариюни кўчага бошлаб, қишлоқ билан таништирди. Мария ҳали ўзи ўтиб келган бу кўчани худди энди кўраётгандай сеҳрланиб қолди. Бир-бирига туташиб кетган уйлар, томлар оша кўча тепасига ҳам соя ташлаб турган узум валишлари, баланд-баланд марвартак тутлар, кўчанинг ўнг тарафидан ўтган ариқдан оқаётган оқсув, ариқ қирғоғидаги гуллар, райҳонлар, ёш-ялангларнинг Халил ота билан Мариюни кўриб, қўлларини кўксиларига қўйиб, ҳурмат изҳор этиб, бир чеккадан ўтиб кетишлари, мўйсафидларнинг Халил ота билан икки қўллаб саломлашиб, ўз соқолларини силаб, кейин қўлларини кўксиларига қўйишлари, аёлларнинг ерга қараб юриши — бари-бари Мариюнинг эътиборидан четда қолмади. Қишлоқнинг ўртасида қуюқ барглари тагига тангадай офтоб туширмаган сершоҳ қайрағочлар ёнидан ўтишаётганда Мариюнинг юзига ёқимли шабада урилди. Халил ота кўрпачалар тўшалган, аммо бўм-бўш сўриларни кўрсатиб:

— Бу ер қишлоғимиз чойхонаси,— деди,— кечки пайт гавжум бўлиб кетади.

Ариқ лабидаги сўрида гурунглашиб ўтирган уч қариялар ҳурматига ўринларидан қўзғалди. Салом-аликдан кейин Халил ота:

— Узоқдан азиз меҳмон келди,— деди Марияга ишора қилиб,— Украинадан!

— Украинадан?

— Александр Елисенко деган тутинган укамни биласизлар. Биз уни Искандар дер эдик.

— Раҳмонқул қўрбоши билан жангда ҳалок бўлган

укангизми?— деб қариялардан бири, чўққисоқол, кўзлари ўткир мўйсафид қайрағочларга имо қилди.

— Топдингиз.

— Хўш-хўш,— дейишди қариялар ҳушёр тортиб, худди бир мўъжиза юз берадигандай дам Халил отага, дам Марияга қарашиб,— тинчликми?

— Мана, унинг қизи келди,— деди Халил ота Марияни кўрсатиб,— қаранглар, дадасининг изини излаб келибди.

— Мана, унинг дадаси,— деди ҳалиги чўққисоқол мўйсафид. Халил ота унинг нима деганини Марияга тунтирди.

— Нега бу қайрағочлар менинг дадам бўлади?— Мария ажабланиб сўради.

— Даданг ҳалок бўлганидан бир йил кейин унинг хотираси учун ўтқазган эдим. Ҳамқишлоқларимга Александр Елисенко ҳақида неча-неча марта гапириб берганман. Қишлоқда унинг ўзини кўрганлар ҳам бор. Ҳозир ёши улуғлар тугул, ҳатто ёш болалардан бу қайрағочларни сўрасанг, «булар Искандаржон қайрағочлари» деб, даданг ҳақида фахрланиб гапиришади. Бу қайрағочларнинг ўтқазилганига ўн олти йил бўлди. Энди кучга кирапти.

— Биласизми,— деди қариялардан бўйи пастроқ, пешонаси кенг, қошлари ўсган чол Марияга ўзбекчалаб,— қайрағочлар эҳтиёт қилинса, минг йилдан ҳам ошиқ яшайди.

— Дадангнинг умри шунақа узун, қизим,— деди Халил ота чолнинг сўзини таржима қилиб,— даданг қишлоғимизнинг кўрки.

Қариялар «шундай-шундай» деб Халил отанинг гапларини маъқуллашди. Мария ўзини ушлаб туrolмади. Югуриб бориб қайрағочларнинг ҳали унисини, ҳали бунисини бир-бир ушлаб, вужуди ҳайқириққа тўлиб борди. Қани, атрофида ҳеч ким бўлмаса, қайрағочларни бир-бир қучоқласа, унинг танасига юзларини суйкаса! Қани, атрофида ҳеч ким бўлмаса:

— Дадажон, мана мен келдим! Сизни охири топдим. Олевскда ҳам, Лапатичида ҳам ёши катталар мени кўришганда сизни эслашади. Мен тенгилар эса билишмайди. Бу ерда Сизни ҳамма танийди, ҳамма ҳурмат қилади. Йўқ, Сиз ҳаётсиз, дадажон, мени ўзингиз кутиб олдингиз,— деб ҳайқирса, қани, тўйиб-тўйиб, овозининг борича ҳайқирса!

Кечқурун бутун оила дастурхон атрофида жам бўлиб

ўтирганида ҳам Марияни ана шу ҳаяжон ўз бағридан бўшатмаган эди. Халил ота билан Искандар айвонда, Мария, Хонбиби хола, Насибахон уй ичида ётишди. Эрталаб, уйғонибоқ уй тўрисидаги токча тепасида осиглиқ турган катта суратга кўзи тушган Мария «нега бун кечқурун кўрмадим экан?»— деб ҳайрон қолди.

— Искандаржоннинг дадаси шу киши бўладилар,— деди Насибахон кўзлари ёшланиб,— тўққиз йилдан буён суратларига тикилиб, суратлари билан гаплашиб, кун ўтказяпмиз.— Насибахон бир сўзни аввал ўзбекча айтиб, кейин уни бир амаллаб русчага айлантириб, ўз фикрини тушунтирди. Мария унга таскин берадиган сўз тополмай ҳамон суратдан кўз узмасди. Баланд бўйли; кенг елкали, бўйинлари узун, қошлари туташ, қирғизқовоқ, қиррабурун, қалин лаблари бўлиқ гавдасига ярашиб тушгани Ёндошалининг суратидан ҳам билиниб турарди. У Халил ота билан Хонбиби холанинг ёлғиз ўғиллари ҳаёт эмаслигини кеча билган, аммо уни суриштиришга ботинолмаган эди. Яна кундузи билан ҳам, кечқурун ҳам бу ҳақда сўролмади. Мария уларга сездирмай суратга тикилиб: «Ёшгина экан. Ўз ажали билан ўлганми ё уни ҳам ҳалок этишганми?» деб ўйлаб, бошидан шу савол нари кетмасди. Бу ерга келганининг тўртинчи кун эрталаб Насибахон юқори токчадан бир папка олиб, уни очиб, ичидаги газеталарни бир-бир кўздан кечириб:

— Мана бун олинг, қолганлари ўзбекча ёзилган,— деб Марияга «Ферганская правда» область газетасини узатди.— Учинчи бетдаги очеркни ўқиб кўринг!

Мария газетани олиб, учинчи саҳифасини очиб, шошилиб кўз югуртирди. Очеркнинг сарлавҳасини ўқиб, ҳаяжонланиб кетди. Уни тик турганича ўқий бошлади.

«ЁНДОШАЛИ ХАЛИЛОВ ҚИССАСИ»

Очерк

— Қайнарбулоқ билан Дашти қипчоқнинг ораси қошиб кетгани йўқ-ку,— ҳеч юпанмаётган Искандарни ҳовли бетда кўтариб юрган Насибахон қайнонаси Хонбиби холага койинди.— Боланинг юраги эзилиб кетди. Манавини қаранг, жағи тинмайди, ичикканга ўхшайди.

Хонбиби хола юмшоқлик билан келинини юпатишга

уринди-ю, лекин бари бир Насибахонга ачинди. Ахир у келин бўлиб келгандан бери нима ҳузур-ҳаловат кўрди. Мана, ўгли бир ярим ёшга етиб қолди-ю, бир дастурхон устида хотиржам ўтиришганини эслолмайди. Унинг ўглини деб келингинаси не-не азобларга тушмади. Ендош-алидан бугун ҳам дарак бўлмади. Ишқилиб, қаерда ётиб, қаерда турса ҳам соғ бўлсин! Хонбиби хола ана шу ўйлар билан эрталабдан бери ғириллатаётган чархини йиғиштириб, ичкари уйга кириб кетди.

«Қаттиқ гапириб юбордим,— Насибахон ўзи билан ўзи хаёлан суҳбатлашди.— Мени ўз туққан қизидай кўради. Қайнонам ҳам, қайнотам ҳам ўз ўғилларидан хавотирланиб, юракларини ҳовучлаганлари ҳовучлаган. Бунинг устига менинг нози-фироғим камлик қилиб турувдими? Илгариги тўс-тўполонлар қолмади-ку? Бир жойда жам бўлиб яшайдиган вақтлар ҳам йироқмасдир».

— Келин пошшо,— ичкари уйдан чиқиб келаётган Хонбиби хола Насибахонни чақирди.— Искандаржонни менга беринг, қани, тайёргарлигингизни кўринг.

— Буви, тинчликми?

— Унинг вақти бўлмаса, ўзимиз бориб келайлик,— Хонбиби хола жиддий гапирди.— Юкимиз фақат Искандаржон холос-ку. Ҳар қалай замон илгаригидай нотинчмас-ку!

— Кун анча оғиб қолди.— Насибахон ширинсуханлик билан қайнонасининг кўнглини кўтармоқчи бўлди.— Қараб турайлик, ҳали ўзлари келиб қолишади.

Шу куни хуфтонгача илҳақлик билан эшикка кўз тикишди. Қани келса! Хонбиби хола ҳам, келини Насибахон ҳам таг-тугсиз хаёллар гирдобида безовталаниб, тонг оттиришди.

Яқин ўртада ҳеч бундай бўлмаганди. Иккалаларининг кўнглига таскин бериб турадиган Ҳалил ота ҳам ҳозир бу ерда йўқ. Катта тўғонни сув олиб кетибди. Эҳ-ҳе, яна камида бир ҳафта юради. Саҳарга яқин кўзи илинган Насибахон хунук туш кўриб, зўриқиб йиғлади. У қайнонасининг қистови билан йўл ҳозирлигини кўрди. Супрадаги уннинг ярмидан кўпроғидан ҳамир ийлаб, чоракам бир тандир патир ёпишди. Ендошалининг жондили патир! Эрталаб Насибахон қайнонаси билан пиёдалашиб Қўқон шаҳрига етиб олиб, у ерда извош кира қилиб, Дашти Қипчоққа йўл олишди. Эндигина тетапоя қила бошлаган Искандар бувиси билан онасининг «дадага кетяпмиз» деганларини эшитиб, атрофга аланг-

лайди. Қандай яхши, ҳадемай уларни дадалари кутиб олади.

— Ие, ие, сизларми?— Ёндошали бўйнига осилиб олган Искандарни қайта-қайта ўпди. Онаси билан хотипини ичкарига бошлади. Севинчдан кўзларига ёш келгудай бўлди. Қаранг, бир ярим ойдан бери Қайнарбулоққа бирров тушиб чиқишга вақт тополмайди. Уларни жуда-жуда соғингани ҳозир билинди.

— Эсингиздан чиқиб кетган бўлсак, яна ўзимиз ёдингизга туширгани келдик,— Насибахон ҳол-аҳвол сўрашишдан кейин ярми чин, ярми ҳазил қилиб гапирди.— Хайрият, топдик.

— «Сабрнинг таги олтин» деганлар,— Ёндошали Хонбиби хола билан Насибахонни ўтирғизгани жой тополмай қолди.— Тинчмисизлар? Дадам тузукмилар? Буёғи оз қолди, кўрмагандай бўлиб кетамиз.

Ёндошали шу куни ҳеч ерга бормади. Искандарни қўлидан туширмади. Ёндошали билан Насибахоннинг кувёв-қайлиқ бўлганларига уч йилдан ошяпти-ю, айни ўйнаб-куладиган вақтлари ўтиб боряпти-ю, уларга бир ерда бирга яшаш ҳамон насиб қилмаяпти. Кечқурун қишлоқ активларидан бирининг хотини Хонбиби холани ҳоли-жонига қўймай уйига олиб чиқиб кетди.

Искандар тез уйқуга кетди. Жимликни Ёндошали бузди.

— Насиба!

— Ҳа!

— Уйқунг келдимми?

— Йўқ.

— Насиба!

— Лаббай!

— Мени кечир, Насиба,— Ёндошали ёлвораётгандай юмшоқ сўзлар қидирарди.— Мени кечир, Насибажон. Умринг мени кутиш билан нигорон ўтяпти.

— Мен Сизга ачинаман,— Насибахоннинг кўзларида ёш йилтиради,— бахтимизга, мана бу гўдакнинг иқболига бошингиз омон бўлсин. Пайингизга тушганларни ер ҳам ютмади, хотиржам бўлсак...

— Оз қолди!

Ёндошали бундан уч йил бурун — Насибахон янги келин бўлиб тушганда ҳам худди шу сўзни кўп такрорлаган эди. Бунини Ёндошалининг ўзи ҳам билади. Ҳа, сал чўзилса ҳам, у айтган ишлар қанот қоқяпти. Илгариги қий-чувлар олдида ҳозиргиси ҳеч нимага Ҳар Ҷадамда ўлим билан тўқнаш келинарди.

Ёндошалига босмачилар билан юзма-юз олишиш, жанг майдонида от суриш насиб этмади. У 1926 йили комсомол сафига кириб, Қайнарбулоқ қишлоғига туташ Элаш, Қоратепа, Мўймуборак қишлоқларида ер-сув ислохоти ўтказишга раҳбарлик қилаётган шаҳарлик муаллимга ёрдамчиликка юборилганда, кураш тугамаганини ҳис этди. Муаллим бошқа қишлоққа олиниб, ўрнига Ёндошали қолди. Ўтган ҳафта тузилган «Коммуна»ни ҳимоя қилиш, ер-сув тақсимотини охирига етказиш учун Ёндошали ўн чоғли йигит билан Элаш қишлоғида бойдан тортиб олинган саройда тунади. «Коммуна» аъзоларининг дон-дуни, мол-қўйлари, бисотларида тишга босгудай нималари бўлса, ана шу саройда эди.

— Ёндошали,— пичирлади йигитлардан бири кечаси унинг яқинига келиб,— қаранг, девордан сирғалиб тушияпти.

— Шошманг,— деди Ёндошали, сўнг милтиқни тўғрилаб, шарпага қаради.— Ҳой, кимсан?

Эмакляб келаётган иккала шарпа бир дақиқа тошдай қотди.

— Яхшиликча қуролларни ташлашни буюраман,— ҳалиги шарпалардан бири ўрнидан даст туриб, қичқирди,— кўпчиликмиз, урвоқ ҳам бўлмайсизлар.

Кутилмаганда устма-уст узилган ўқ тунги «меҳмон»нинг икковини ҳам ер тишлатиб қўйди. Ҳаммаёқ ҳайқирди, ўқ овозига тўлиб кетди. Э-ҳа, осмондан ёғилдими, бу одамлар: «Коммуна» йигитлари туриш бера олармикин? Бир кишига уч киши! Ё «Коммуна», ё ўлим! Жонини ҳовучлаб турганлар ҳам ўзини ўнглаб олди. Омборга яқин йўлолмаган ўғрилар тонг гира-ширасида сўкиниб-сўкиниб изларига қайтишди. Аммо «Коммуна»чилар уч кишидан айрилдилар. Ёндошалининг ана шу қурбонларнинг дафн маросимидаги ҳаяжонли сўзи элашликларнинг, қоратепаликларнинг, мўймуборакликларнинг ёшу қарисини ҳайратга солди. Ер тақсимлаш давом этди. Ёндошали бу қишлоқларнинг азиз кишиси бўлиб қолди. «Шундай доно, шундай баҳодир йигитнинг этагидан ушламаган кўрнамак. Ахир у Халил добринг ўғли!» дейишарди улар. Бу гапларни кўпчилик ҳамқишлоқлари қатори Насибахоннинг отаси ҳам дастурхон устида такрорлади. «У биз бечораларни деб ўлимдан ҳам қўрқмаяпти,— деди у,— бойларнинг куни битганига энди ишондим». Бу мақтовлар эндигина бўйга етган Насибахоннинг ҳушини ўғирлади. Ёндошали деганлари қанақа йигит экан? У қандай бахтли аёлнинг жуфти ҳалолойикин?

Насибохон иш қидириб, бедарак кетган акасини эслаб, юраги эзилди. Акаси тирикмикин? Унга бундай замонларни кўриш насиб қилмасмикин? Насибохоннинг хаёли кўнимсиз қушдай яна Ёндошалини қидирарди. Уни бир кўрсайди. Отаси ер олган куни Насибохон Ёндошалига кутилмаганда рўбарў келиб қолди. Кўзлар бир дақиқагина учрашди. Насибохон ўзини панага олди.

«У кимнинг боғида очилган гул экан? Далага бутун қишлоқ кўчиб чиққан бўлса, қизлар кўп. Сочвонда унинг фақат кўз ва қошлари кўринди. Уни топиб бўлармикин?— кўнглидан ўтказди Ёндошали,— ё бирор келинмикин? Йўқ! Кўзлари айтиб турибди, у ҳали узатилмаган».

Уларнинг тўйи бир ярим йилдан кейин бўлди. Бу вақтда Ёндошали область комсомол комитетининг инструктори сифатида кунларини ҳали Бешариқ, ё Риштонда, ҳали Водил, ё Асакада ўтказарди. У Қўқон район аҳолисидан тушган шикоятларни текшириш комиссиясининг раиси, кейин область бўйича алоҳида хўжаликларни солиқ мажбуриятига тортиш ва уларнинг бюджетига таъсирини аниқлаш махсус комиссияси раисининг муовини вазифаларини бажарди. Коллективлаштириш иши бўйича у республиканинг олис областларига юборилди. 1930 йили кузида Қашқадарёдан қайтган Ёндошали Ҳалилов Бешариқ районига ишга юборилди. Қишлоқмақшилоқ кезиб, колхоз тузишда ташкилотчилик намунасини кўрсатаётганлар орасида унинг номи алоҳида жаранглаб эшитилди.

Ёндошали билан Насибохоннинг хаёлидан бирпасда ана шулар ғириллаб ўтди деб ўйлайсизми? Йўқ, Ёндошали ҳозир тонг отиши билан бошланадиган ишлар режаси оғушида тўлғаняпти. Ахир Исфара тоғлари этагига жойлашган Даштқипчоқда ҳали ҳам ўзга юртларга қочиб кетган Раҳмонқул қўрбошининг таъсири йўқ эмас. Баъзиларнинг бежо кўзлари буни айтиб турибди. Насибохон ҳам уйғоқ. Дам-бадам шивирлашиб қолишади.

— Насиба!

— Лаббай!

— Қара, тонг ҳам ёришай деяпти, ухламадингми?

— Уйқу қаёқда,— Насибохон хўрсинди.— Ойга тикиляпману, кўнглимнинг ич-ичига қоронғулик тушяпти.

— Толиқибсан.— Ёндошали гапни бошқа тарафга бурди,— озгина мизғиб ол.

— Эртага худди шу вақтда Сиз ҳам ойга қаранг,— яна хўрсинди Насибохон,— бир-биримизни кўрамыз.

Икковларининг кўзлари ҳам саҳарга яқин илинди. Айвонга ёзилган дастурхон атрофига яна қуёш билан бирга ўтиришди. Искандар нонуштада ҳам дадасига тирмашиб, унинг тиззасидан тушмади. «Улар билан ҳаммаша бирга бўладиган вақтлар ҳам яқин,— кўнглига тугди Ёндошали,— уларни бу ерга кўчириб олиб келаман». У меҳмонларни йўловчи арава билан Қўқонга жўнатиб, ўзи пахта пунктига йўл олди. Жанжал қишлоғида колхоз ҳисобидаги учта омочнинг тиши, ҳўкизлар учун олиб келинган похоллар ўғирланганини эшитган Ёндошали безовталанди, Жанжал қишлоғига жўнади. Кун қайтишда омоч тишлари ҳам, похол ҳам қишлоқ жўрабошисининг гўзапоя босилган ғарами остидан топилди. Жўрабошининг изига одам тайинлаб, отнинг бошини кечки пайт яна Даштиқипчоққа бурди.

Ҳали одамлар йиғилмабди, бирин-кетин келишяпти. Ёндошалини Рапқон қозисининг ҳовлиси ёнида Ҳусан деган йигит кутиб олди. Ер-сув ислоҳоти вақтида отаси «оқ қилган», гапдонгина йигит. Бой ерлари тортиб олинганда «гадойваччаларга тепада туриб ер бўлишган ўғли! Ҳусан билан юз кўрмас бўлган. Қони йўқ юзларида яранинг ўрни бор, кўзлари жавдираб турадиган, эътиборлироқ одам рўпарасидан чиқса, бирпаснинг ичиде ковушига патак бўлишга улгурадиган Ҳусанга ҳамма ишонади. Ёндошали ҳам отнинг жоловини унга тутқазди, ёнидан маузерини олиб тозалаб, қайта ўқлашни топширди.

Шомдан кейин қозининг ҳовлисида одамлар тиззаматизза бўлиб кетди. Йиғилишда Ёндошали Халилов колхоз тузуми ва Даштиқипчоқнинг истиқболи ҳақида ҳаяжонланиб, нутқ сўзлади, охирида «колхоз тузамизми — йўқми?» саволини ўртага ташлади.

— Колхозга кирамиз,— ўрта яшар, паст бўйли, серсоқол йигит биринчи бўлиб сўз олди.— Ҳамма жой колхозлашиб бўлди. Ҳали ҳам қараб туришимиз керакми? Бизни босмачилар чангалидан қизил қўшин қутқарди. Колхозимизни «Қизил қўшин» десак...

— Тўғри, тўғри,— деди кўпчилик. Ғала-ғовур кўтарилди. Бирдан фонуслар ўчди. Ҳали ой кўтарилмаган. Зимистон. Ҳовлининг тўрисиغا қараб ўқ узилди. Ҳамма ўзини олиб қочди. Ёндошали ҳам девордан ошиб, магазиннинг ёнидаги ҳужрага яширинди, эшикни тамбалади. «Бу ғаламуслар қаердан келиб қолди?» Ёндошалининг ақли шошиб, хаёлига ҳеч нима келмасди. Кетма-кет тепилган эшик зарб билан Ёндошалининг тизза-

сига тушди. Етти-саккиз киши девагайлаб келяпти. «Активлар қаерда қолди?»

— Тўхта!— Ёндошали маузерини ўқталди. Ҳусан маузерининг ўқдонини атайлаб олиб қўйган, экан. Отилмади.— Иблис Ҳусан!.. Аблаҳлар!..

— Мана сенга колхоз!— Олдиндагиси Ёндошалига устма-уст ўқ узиб, хириллаб бақирди.— Мана сенга колхоз!..

— От, яна от,— Ёндошали ҳушини йиғиб, ўрнидан қўзғалмоқчи бўлди.— Бари бир муродингга етмайсан! Ёндошалининг ҳаёти узилди.

... Халил добрнинг эшиги бемаҳалда тақиллади. Даштиқипчоқдан ҳориб қайтган Насибахон Искандарни қучганича ширин уйқуда эди. Кеча Даштиқипчоқ қозининг ҳовлисида Ёндошали билан бирга эди. Эшик яна тақиллади, Халил ота йўқ. Хонбиби хола Насибахонни уйғотди. Кўчада от кишнади. Иккалаларининг ҳам юраклари бир ағдарилиб тушди. Эшик тирқишидан мўралашди. Ботишга яқинлашган ой нурида атроф ғира-шира кўриниб турарди. От-арава устида икки йиғит — бири пиқ-пиқ йиғлаяпти, унисининг кўзлари эшикка тикилган.

— Айта қолинглар, нима гап?— иккалалари барава-рига чуғурлашди.

— Ёндошали акамдан айрилдик!

Қий-чув. Унглари — тушларими, ажратолмай қолишди. Аравага чиқишди. Искандар қўшниларда қолди. Ҳали тонг ёришмасдан Қайнар қишлоғидан, тонгда эса Қўқоннинг Даштиқипчоқ йўлига туташувчи кўчаларида йиғи ўтди. Оппоқ тонг сукунатини бузган араванинг тарақ-туруқи йиғига сингиб боряпти. Кеча худди шу маҳали Ёндошали билан Насибахоннинг тўлиб-тошиб шивирлашганини фақат сен томоша қилгандинг, тўлин ой! Бугунги мудҳиш воқеа хаёлингга келганмиди!

— Ишонмайман!— Насибахон қайнонасини беҳуш қучди.— Йўқ, ишонмайман, у ўлмаган...

Насибахоннинг 1931 йил 24 март тонг отаридаги ана шу наъраси ҳамон янграётгандай...

Очеркнинг сўнги сатрлари Марияни титратиб юборди. Ёндошалининг йўқлигини билдирмай Халил ота билан Хонбиби холага ҳам қиз, ҳам келин, ҳам ўғил бўлиб ўтирган Насибахонни ўз туғишган опасидай яхши кўриб кетди.

Мария уч ой ўтар-ўтмас ўзбекчани тимдалаб гапирадиган, етти ойдан кейин эса тутилмайдиган бўлиб қолди.

Мария ана шу воқеаларни, ана шу кечмишларни қайта жонлантириш учунгина ўтган кунлар бағрида кез-яптими? Йўқ. Қайнарбулоқ ҳам, унга қўшни Элашу Кумбости ҳам, бошқа қишлоқлар ҳам унга нима учун худди Олевскдай азиз бўлиб қолганини ўйлаяпти. «Бу ерда ҳар қадамда дадамнинг изларини кўряпман», — «тез ёрдам» сумкасини елкасига осиб, дала йўлидан Қайнарбулоққа қайтаётган Мариянинг дили пичирларди, — дада, бу қишлоқларда Сизнинг руҳингиз кезиб юрибди».

МАРИЯ

У Хонбиби холанинг келинлигидан қолган, кўп жойидан сири кўчган, одамни ола-кула қилиб кўрсатадиган тошойна ёнига борди. Ўзини ойнада кўриб кулди. «Наҳотки бу мен?» дегандай ойнадан кўзини узмасди. Соchlари қизғишдан келган сариқ, киприклари ним қора, қошлари кеча қўйилган ўсмадан тўқ кўк, кўзларининг кўкига ярашиб тушган. У қошларини силади. «Бувим кўрса нима деркин? Отам-чи? Бувим-ку «бу нима қилиқ» деб койиса ҳам, отам кулиб-кулиб индамасди. Олесь-чи? «Ярашибди», дерди. У шунақа. Ҳамиша одамнинг кўнглига қарайди. Олесь! Олесь! Имтиҳонларинг ҳам тугагандир. Қимсан — Олевск қишлоғининг биринчи олий маълумотли муаллими! Харидоринг кўпайиб, Мария бир чеккада сурилиб қолмаса ҳали. Йўқ! У мени унутармиди? Чамадоним тўлай деб қолди унинг хатига.» Қиз оқ-сариқ сурпдан ўзи тикиб олган «тез ёрдам» сумкасини елкасига осиб, йўлга чиққанда ҳам Олесь кўз ўнгида турди. У билан хаёлида гаплашиб борди.

Мария Киевнинг ғарбига жойлашган олис қишлоқлардан Олевскда туғилиб ўсди. Дадаси Александр Елисенко қўшни Лапатичи қишлоғидан бўлиб, оқ гвардиячилар билан урушда Олевскда кўп бўлган ва шу ерлик дурадгор Петр Никитич билан қадрдон эди. Петр Никитич — Олевскда ва унинг атрофида Совет ҳокимиятнинг ўрнатишда фидойилиги билан танилган. 1923 йили Олевскда яшириниб, бу ердаги қариндошлари ёрдамида атрофдан куч тўплаш режасига тушган миллатчилар тўдасининг бошлиғини ушлаб берган ҳам Петр Никитич! Феъл-атворларидаги бир гаплик, баҳодирлик, очиқ-кўнгиллик Петр Никитич билан Александр Елисенкони дўстлаштирган эди. Александрнинг Қизил Армиядаги довруғи, кўзларининг ўткирлиги, дангал-дангал сўзлари

Петр Никитичга ўзининг ёшлигини эслатарди. Александр унинг 16—17 ёшлардаги ёлғиз қизи Марияга ошиқ. Уруш эса давом этарди. Охири кўринмасди. «Марияни бирорта эпчил илиб кетмасайди». Александр кўнглидагини Петр Никитичга билдиришга тортинарди. У кўнгли Мариюга ёзди.

— Сени кутаман,— деди Мария.— Ахир уруш умри-мизнинг охиригача кетмас-ку!

— Бизни Ўрта Осиёга юборишмоқчи,— деди ҳалидан бери яшириб айтолмаётган ўйини ошкора қилганидан «бўлар иш бўлди» дегандай Марияга синчковлик билан тикилиб,— эҳтимол икки-уч йил кўришмасмиз!

— Буни дадам биладиларми?— ҳаяжонланиб сўради Мария.— Сени ўз ўғилларидай кўради.

— Сафарни-ку, айтаман,— деди Александр кўзлари хаёлчан,— сенинг ҳақингда гапириш ўнғайсиз бўляпти.

— Нега?

— Мен ҳурмат қилсам, у қизимга кўз олайтирибди, деб ранжишмасмикин?

— Ахир қизларига бир кунмас-бир кун сенми, бошқа-ми кўз олайтириши турган гап-ку,— ярим ҳазил, ярим чин шўхлик билан гапирди Мария,— кўпам мени бошларига ёстиқ қилиш ўйлари йўқдир.

— Дадангининг феъли сенда ҳам бор. Шунингга борман-да.— Александр кафтларини бир-бирига ишқалади.— Майли, гапни узоқдан олиб, юракларига қўл солиб кўраман.

— Тағин юраклари қўлингни куйдириб қўймасин.

— Юрагимнинг куйгани етмай, энди қўлим ҳам куяркан-да,— муносиб жавоб топганидан Александрнинг ўзи ҳам завқланди.

Александр Петр Никитичнинг ёнига яна кирди, ўнғайсизланиб, атрофга аланглади. Кўпни кўрган, ерда илон қимирласа сезадиган чол уни ўз ҳолига қўйиб, жимликни атайин бузмади. Сукунат Александрнинг елкасидан босиб, борган сари ўйлаб қўйганлари ёдидан кўтариларди.

— Ўрта Осиёга жўнатишмоқчи,— гапни шундан бошлади.

— Махсус топшириқ биланми?

— Қароқчиларга қарши жангга!

— Нега бу ҳақда гапирмадинг?

— Қўрқдим.

— Нимадан?— ҳайрон бўлди Петр Никитич.

— Сиздан, Мариядан,— деди ерга қараб Александр,— кечирасиз, Марияни...

— Биламан,— кулди Петр Никитич,— лекин қўрқдим деганингга тушунмаяпман.

— Узоқда юриб, Мариядан ажраб қолмасам дейман!

— Мария сени кутади!

Александр ўрнидан қандай қўзғалиб, Мариянинг ёнига қандай чиққанини ўзи ҳам сезмай қолди. Александр биринчи марта, бунинг устига беижозат Марияни ўпди.

— Хайр!

— Хайр!

— Мени кут,— деди Александр ҳаяжонланиб,— Петр амаки рози. Кутишга сабринг етадими? Гап сенда!

— Ишонмайсанми?

— Жуда чиройлисан-да!

— Сенинг кўзингга шундай!

— Йўқ,— деди Александр Мариянинг иккала қўлидан ушлаб,— ишқибозларинг кўп. Жуда кўп!

— Сенга қўл беряпман-ку,— Мариянинг кўзлари ёшланди.— Омон-эсон қайтиб кел!

— Сен кутсанг, албатта қайтиб келаман. Худди Бульбадай, Шорсдай шуҳрат билан,— деди Александр.

Унинг айтгани келди. Бир йил ўтар-ўтмас Александр бир ойлик муҳлат билан Лапатичига қайтди. Ана шу фурсатда тўйни ўтказишга Мариянинг онаси Вера холадан бошқа ҳеч ким қаршилиқ кўрсатмади. Петр Никитичнинг бир пўписаси билан Вера хола ҳам осонгина тинчиди. Тўйдан кейин Александр Мария билан икки ҳафта турар-турмас хизматга жўнаб, Фарғона водийсида жанг қилаётган Фрунзе қўшинларига қўшилди. Улар қайта учрашолмадилар. Александр Қўқондан унча узоқда бўлмаган Исфара тоғи этакларида Раҳмонқул Қўрбошининг парчаланган тўдалари билан жангда қаттиқ яраланди. Худди шу куни Мария ҳам гўлгоқ дардини тортарди. Александр Қўқон касалхонасига келтирилган куни узилди. Украинанинг Лапатичи қишлоғига, Олевска: «...У Совет ҳокимияти учун курашда қурбон бўлди», мазмунида машъум хабар келди. Қора хат Александрнинг ота-онасини, Петр Никитич билан Вера холани чўктирди. Қийналиб кўз ёриб, нари бориб-бери келиб турган Марияга Қўқон фожиасини сездиришмади. Қўргани келиб-кетиб турган узоқ-яқинларидан бири ҳушига кела бошлаган Мариядан беҳос:

— Александр ёш нобуд бўлибди,— деди.

— Қачон?

— Билмасмидингиз?— кўнгил сўровчи катта айб қилиб қўйганидан довдиради.

— Нега яширадилар?— Мария жон талвасасида ўрнидан туриб кетди.— Мени Александр ўлимдан сақлади. Унинг кўзлари, унинг сўзлари менга қувват бўлаётган эди. Бу сенинг руҳингмиди, Сашажон!

— Кечир Мария, мени кечир,— деди ҳалиги аёл,— мен ҳам аниғини билмайман!

— Дадамни чақиринг, онамни чақиринг,— Мария ўзини йўқотиб қўйган эди.

Петр Никитич лапанглаб кириб келди. Нариги хонадан йўргакланган жажжи қизалоқни бағрига босиб, Вера хола чиқди.

— Сашага нима бўлди?— деди беҳолланган Мария.

— Ҳеч нима!— Петр Никитич ялт этиб сирни очган аёлга қаради.

— Учингиз бормиди?— Вера хола ҳам еб қўйғудай бўлиб тикилди.

— Мен, мен,— дерди ҳалиги аёл. У «билади деб ўйлаб, кўнгил сўрабман», деган гапни айтолмасди. У биров қувгандай чиқиб кетди. Мария ўрнидан турмоқчи бўлди-ю, мадори етмади. Петр Никитич: «Неварангии йиғлатма», деб имо билан Вера холани нариги хонага чиқариб юборди.

— Дада!

— Лаббай, қизим!

— Дадажон!

— Юрагимни эзма, қизим!

— Наҳотки, Александр энди йўқ!

— Тақдир экан-да! Гўдакнинг бахтига, бизнинг бахтимизга сен омон бўл!

— Саша, Сашажон, наҳотки, дунёга келиб кўрганимиз шуми?— Мария йиғларди, мадорсизликдан кўзларига нам келмасди.

Хонага жимлик чўқди. Петр Никитич Марянинг кўнглини нима билан овлашни билмасди. Мария энтикар, юрак-юрагини нимадир аёвсиз эзгиларди. Бундай пайтда сўз сиғмайди. Петр Никитич бошини эгганича хотинининг ёнига чиқди.

— Эй, худо, гўдакка раҳм қил!— Вера хола эрининг кўзига мўлтиради. Петр Никитич бошини кўтаролмади. Мария иккинчи ҳафтага ўтолмади. Ёшлари элликдан ошиб, кучдан қайтиб қолган чоғларида ёлғиз суянчиқларидан айрилган Петр Никитич билан Вера хола эр-

маклари бўлиб қолган чақалоқни суйишади, унга қараб дардларини айтишади, унга қараб йиғлашади. Бир ой ўтиб боряпти, ҳали ҳам унга ном қўйилмаган. Чолу кампир «Мария» деб мурожаат қилишади унга.

— Майли, онасининг ўрнини босиб, Мария бўла қолсин,— деди Петр Никитич.

Вера холага ҳам бу ном маъқул тушди. Ана шу жажжи Мария бўлмаганда уларнинг ҳоли нима кечарди? Мария йўлга киргунча ерга қўймай, бир-бирларининг бағридан бўшатишмади. Тириклар шунақа, йиғлайди-сиқтайди, эслайди, кўз ёшини ҳам бора-бора тияди, кўникади. Фақат ўлганга қийин! Петр Никитич билан Вера хола қизларига роса тўкиб улгуролмаган меҳрларини ҳам невараларига сочишарди. Мариянинг тили чиқиб, ҳувиллаган хонадон тўлди-қўйди. Мария қоқиниб-суринса ҳам тепасида жонларини тиккудай парвона бўлишар, дурадгорликдан тушадиган даромаднинг олдини ҳам Марияга аташар, гўё сўзлари ҳам, ўзлари ҳам — яшашдан маъно Мария, фақат Мария эди.

Шунчалар еру кўкка ишонмай папалаганлари билан Мария на инжиқ ва на тантиқ ўсди. Етти ёшида бувисининг қўлидан ишини олди. Юғуриб-елиб бобосининг ўтидан кириб — кулидан чиқадиган бўлди. Уни Лапатичидаги бошланғич мактабга олиб бориш керак. «Ўзи боролмаса, мен-чи?» Петр Никитич Мариюни Лапатичига етаклади. Бошланғич мактабни битиргунча уни эрталаб Петр Никитич олиб борар, қайтишида мактаб дарвозаси олдида уни Вера хола кутиб турарди. Улар бахтига Лапатичидаги мактаб етти йилликка айлантирилди. Етти йилликни тамомлаб, кейин Киевдаги медицина билим юртини тугатган невараларини Петр Никитич билан Вера хола қаерга ўтирғизишни билишмасди. Йўлланманни туновги гап бўйича олдами-йўқми, буни Петр Никитич ҳам, Вера хола ҳам сўрамас, Мария ҳам индамасди.

— Ўзбекистон тарафга ҳам ўрин бор экан,— деган эди Мария имтиҳонлар орасида Олевска келиб,— дамнинг изларидан боришни ўйлаб юрардим. Уша ёққа йўлланма олсаммикин?

— Биз-чи?— Вера хола сапчиб тушди.— Бизни ташлаб, яна қаёққа?

— Ўзбекистонга деяпти-ку,— деди Петр Никитич. Вера холанинг ачиққанганини кўриб, юмшатишга уринди.— Замон тинч, майли, қаерни истаса оқ йўл тилайлик!

— Қариган чоғимизда яна бир-биримизга термилиб ўтираверамизми?— Вера хола бўш келмади.

— Александрдан на сен, на мен, на қариндош-уруғлари хабар олди,— деди Петр Никитич гапни бошқа ёққа буриб,— қизи катта бўлди. Йўқлаб бормоқчи. Минг раҳмат! Дадасининг руҳи унга мадад бўлади. Бизнинг ҳам кўнглимиз ёришади.

— Ихтиёр сизларда, буви,— деди бувисининг хафа бўлишини кутмаган Мария.— Сизларга ёқмаган иш менга татирмиди?

— Йигитлардай кучим бор,— деди Петр Никитич,— бувинг ҳам чаккimas! Биз рози, қизим!

Вера хола кейин гапирмади. У розими, йўқми, Мария билолмади, сўрагани юраги бетламади. Киевга қайтаётганда Петр Никитич «йўлланмани Қўқонга ол» деб тайинлаб жўнатди. Мария кетгандан кейин Вера хола Петр Никитичга бир-икки йиғлаб берди.

— Уша ёқларда турмушга чиқиб кетса нима бўлади?— деди Вера хола ваҳима билан,— яна йўлга кўз тикишми?

— Олесьни биласанми?

— Шишченкоми?

— Ҳа!

— Нима бўлибди!

— Ҳеч нимани сезмаганмисан?

— Йўқ.

— Мария билан Олесь бир-бирларини севишади.

— Қаердан биласиз?

— Биладан-да!

— Нега бўлмаса Мария Қўқонга жўнамоқчи?

— Улар бир-бирларини топиб олишади,— деди Петр Никитич.— Марияни дадасининг меҳри тортяпти. У қайтиб келади.

Вера хола: «Сизга гап топиб бўлмайди», дегандай уй ишига уннаб кетди. Шу билан гап тугади. Мария диплом билан қайтгандан кейин бирорталари бу тўғрида оғиз очишмади. Мария индинига юрак очди.

— Бобо,— деди у,— йўлланма сиз айтгандай бўлди.

— Розиман,— деди Вера хола,— фақат ўзингга эҳтиёт бўл!

— Ўзбекистон бегона юртмиди,— деди Мария тўлқинланиб,— дадамнинг қони тўкилган Ер! Дадам Қўқонни худди Олевск, худди Лапатичи, худди Киевдай севаганда ўзини қурбон қилармиди?

— Ҳа, даданг ўша вақтларда ўзбеклардан дўстларим

кўп. Улар билан ака-ука бўлиб кетдик,— деб ёзарди,— деди Петр Никитич Александрнинг хатларини эслаб,— даданг уларни қароқчилардан, муштумзўрлардан ҳимоя қилгани борган. Майли, сен соғлиқларини қўриқла!

— Бобо!

— Лаббай, қизим?

— Буви!

— Ҳа, қизим!

— Бирам яхшисизларки,— деди Мария икковларини ҳам бир-бир ўпиб, бобожон, бувижон!

— Қаерда бўлсанг ҳам бошинг тошдан бўлсин!— икковлари алқашди.

— Бир-икки йил ишлайман,— деди Мария,— ёқса сизларни ҳам кўчириб кетаман. Мана, бувим, Олевск билан Лапатичидан нарини, ҳатто Киевни ҳам кўрмаган...

Петр Никитич одатдагидан ҳам хушфеъл эди. Вера хола эса, баъзан-баъзан хомушланиб оларди, Петр Никитич Марияни Киевдан кузатгани тараддуд кўрса, Вера хола ҳам отланди.

— Киевга мен ҳам бораман!

— Ешликдаги қарзимни энди узарканман,— деди Петр Никитич кулиб,— саёҳатимиз бошланяпти.

— Етмиш ёшлик ошиқлар,— Мария ҳам ҳазиллашди.— Ешликларингизда қанақа эдиларинг. Жуда-жуда билгим келади.

— Бувинг шундай чиройли эдики, бай-бай,— деди Петр Никитич ҳамон ҳазил тизгинини бўшатмай,— қўлга киритгунча ўлимлардан қолганман!

— Ўзингиздан бошқага ишонмасдингиз,— Вера хола ҳам очилди,— кўз қирини ташлаган йигит балога қоларди.

— Унчалик эмас,— деди Петр Никитич, Мариядан хижолат бўлиб,— шўх эдинг-да, қўрқардим. Тавба қилдик. Ешликдан гап очсак, сенинг қўлинг баланд келадиганга ўхшайди. Қани, тайёрлан!

Марияни Киевда тонгда поездга чиқаришди. Хайрлаша туриб, Вера хола ўзини тутолмай кўзига ёш олди. Петр Никитичнинг киприклари ҳам намланди. Мария ҳам кўзлари жиққа ёш билан вагонга чиқди. «Тўғри қиляпманми? Улар ёлғиз қолишяпти-ку?»— Поезд ўрнидан қўзғалгандан кейин Мариянинг ичини ана шу саволлар аёвсиз тирнади.

«Дадамни зиёрат қилишим ҳам зарур-да, ахир. Дадажон, сизни қизингиз йўқлаб боряпти. Қани, онажо-

ним ёнимда бўлса! Сизни эслаб, биргалашиб йиғлардик. Бунча эрта кетмасаларинг, дадажон, онажон! Ақалли суратларинг ҳам йўқ. Уйласам, юрагим эзилиб кетади.» У чамадонини очиб, кийимларини кўтариб бир даста хат олди. Уларни ўпди. Бирини очди.

«Жонгинам Мария,— деб бошланади хатнинг кириш сўзидан кейинги сатрлар,— ўзингни бардам тут. Сенга кўп койиниш, сиқилиш ярамайди. Омон-эсон кўз ёриб ол! Хаёлим ҳар дақиқада Олевскка учади. Сенинг ёнингда бўлади. Уруш ҳам тугаяпти. Ҳозир Қўқондан олисроқ қишлоқларни безовта қилаётган, одамлар уйини талаётган, хотин-қизларни булғаётган илдизи қурган тўдалар изидан юрибмиз. Эртага Исфара деган жойда бўламиз. Ёнимда икки ўзбек, бир тожик ҳамроҳим билан ўтган куни разведкага бориб келдик. Самимий, содда, меҳрибон кишилар. Ажойиб жойлар. Бу ернинг боғлари, анҳорлари, яйловлари, тоғ оралиқлари, табиати олдида эртаклар ҳам ғарибдай... Сенга ҳаммасини ёзгим келади.

Ҳали бу ерларга бирга келиб меҳмон бўламиз. Шундай катта Ватанимиз борлигини уйласанг, гуруринг ҳеч ерга сиғмайди. Яқинда мени бош қўмондонимиз Михаил Фрунзенинг ўзи табриклар, мақтов қоғози топширди, тожикларнинг қадимги шаҳарларидан Конибодмонни босмачилардан тозалашдаги жонбозлигимни алоҳида таъкидлади. Энди Исфара қолди. Ҳозир Фарғона водийсининг уч ерида — Исфара яқинида, Водил деган тоғ орасидаги қишлоқда, Андижон билан Уш ўртасидаги Араван тоғлари этагида жанг кетяпти. Мазкур хатни ўқиётган пайтингда эҳтимол бизни Исфарадан олиб Араван тоғлари этагига жўнатишган бўлар.

Босмачи тўдаларини бир-икки ҳафтада янчиб ташлаш мумкин-ку, сабр қиляпмиз. Бу тўдадагиларнинг кўпчилиги бева-бечоралар ё уларнинг фарзандларидан иборат. Диний туйғуларга алданган, бойлар инъомига учган ана шу кишиларга ачинапмиз, бекорга нобуд бўлишмасин, деяпмиз. Халил тоға менга «ўғлим» деб мурожаат қилади. Биз билан бирга хизмат қилаётган бу одам Петр Никитичга жуда-жуда ўхшаб кетади. У: «Уруш тугаса келинни олиб келасан, Қайнарбулоқда ҳашар билан иморат қурдириб бераман», дегани-деган.

Жонгинам Мария, сени бу ерларга албатта олиб келаман. Тили бошқа, холос, ўйлари, меҳру оқибати худди ўзимиздай. Йўқ, кечир, биздан ҳам яхши дегим

келади. Самимиятда, мусофирга қучоқ очишда уларга тенг келиб бўлармикин?

Ҳар сафар хат ёзишга киришсам, ана шундай гапларим кўпайиб, гапни нимадан бошлашни, нима билан тугатишни билмай қоламан. Яна икки-уч кун ўтказиб ёзарман. Сендан эса, хат сийраклашиб қолди. Ё йўлда ушланыптимикин? Икки ҳафтадан буён хат ташувчининг йўлига мўлтираб қарайман. Дадамга, онамга салом айт! Лапатичидагилар ҳақида ҳам ёзиб тур!

Сени соғиниб-соғиниб, хаёлида суйиб-суйиб юрган:

Сашанг, 24 февраль, 1923 й.»

Мария хатнинг ёзилган вақтига қараб ўйланди. Хаёлидан Қўқон, Исфара, Фарғона, Водил, Қонибодом, Аравон тоғлари сўзларини ўтқазди. «Қайнарбулоқ қанақа жой экан? Дадамнинг хатларида тураржойи ёзилган танишларидан Халил тоға-ку! Қайнарбулоқ битта бўлса Халил тоғани топиб бўлар». Мария хаёлидан неча-неча марта ўтган ана шу ўйлар бағрида поезднинг шовқинини ҳам эшитмасди.

«Илгари ёзган хатларидаги Бачқир, Янгиқўрғон, Данғара, Бувайда деган қишлоқлар ҳам Қўқон яқиндамикин? Дадамнинг ҳамма хатлари бўйича кишиларни қидираман, дадамнинг ҳамма изларини, ҳаммадан аввал қабрларини топаман! Сизни албатта топаман, дадажон!» Мария кучига сиғмай, ўзини уёқ-буёққа ташлаган тойдай ўрнидан даст турди. Назарида поезд жуда имиллаб юраётгандай. Бу кетишда гўё бутун умри темир йўл устида ўтиб кетадигандай. Тошкентга етиб келгунча Марияни ана шу туйғулар ўз бағридан қўйиб юбормади.

Оқ халатда яна чиройи очилган Мария Қайнарбулоқдан қўшни Қоратепа қишлоғига ўзининг бир йил бурунги ана шу кечмишлари қўйнида кириб борди. Бир йил ҳам кўз очиб-юмгунча ўтяпти. Бобоси кеча ёзган хатида: «Қачон келасан, буving сўрай бериб, ҳолжонимга қўймапти», дебди. «Яқинда бораман,— жилмайди Мария,— Искандарни олиб бораман. Ҳаммалари сизларга совға-салом тайёрлашпти. Бувижон, сизга махси-калиш ҳам олиб қўйдим. Қарияларга жуда қўл келаркан-да,— Мариянинг кўзлари чақнади.— Худди шу ерда туғилгандайман. Ажойиб одамлар. Бир йил ичида тилларини ўргатиб қўйишди. Олесь нима қилипти экан? Ҳадемай борамиз-ку».

Қоратепа қишлоғини кесиб ўтган канал бўйидаги боғдан чиқаётган болаларнинг қийқириқлари Мариянинг хаёлини бўлди. Лагерга бурилди.

— Доктор опа!— ҳамишагидай атрофини катта-кичик ўрайди.

— Искандарни Украинага олиб боряпсизми?

— Ҳа!

— Мени ҳам!

— Мени ҳам, доктор опа!

— Биз ҳам борайлик,— чувиллашди бўйнида қизил галстук пориллаган пионерлар, айниқса, қизчалар.

— Ота-оналаринг рухсат беришса, майли, ҳаммаларингни ҳам олиб кетаман,— дейди кулиб Мария.— Искандаржон кўринмаяптими?

— Палатада навбатчи,— дейишади синфдошлари,— у сиз билан бирга бўлгани учун рус тилидан ҳаммамиздан кўра яхши!

— Рус тили муаллимимиз учта мактабда ишлайди,— Мариянинг болалар билан суҳбатига қулоқ тутиб турган мактаб директори мақсадга кўчди.— Бу йилгисини-ку, бир амаллаб тамомладик. 1 сентябрдан озгина дарс олсангиз. Хурсанд бўлардик. Дарсни бўш вақтингизга қараб қўямиз.

— Педагогикани билмайман!

— Эплейсиз,— деди директор,— болалар жону дилдан севишади сизни. Қандай йўл билан бўлмасин болаларга рус тилини ўргатсангиз бас.

— Яна ўйлаб кўраман.

Директор Мария очиқ жавоб айтмаса ҳам суюнди. Мария отрядма-отряд юриб, болаларнинг соғлиғини суриштирди. Икки бола тоби қочиб, уйига кетибди. Уларнинг қайси қишлоқдан, кимнинг фарзанди эканини ёзиб олган Мария яна қишлоққа кирди. У ёнма-ён қишлоқларнинг бир-бирига ўхшамаган қиёфасини ўйлаб ажабланарди. Қайнарбулоқ нуқул ўрикзор, олмазор, беҳизор, анжирзор, шафтолизор, ёнғоқзор ичиде. Элаш қишлоғида узумдан бошқа мева кам. Қоратепада тут кўп. «Яна уч кундан кейин Искандарни лагердан оламиз,— дилидан ўтказди Мария,— райондагилардан рухсат олдим. Бағрида онам бўлган Олевск кўчалари, ўрмон орасидаги гўзал Олевск, сени соғиндим. Бобо, буви, сафарим яқинлашгани сари сизларни ҳар доимгидан ҳам кўп ўйлаяпман. Жуда-жуда соғинганимни сезяпман! Олесь, сен-чи? Кўзлари зангорим. Туришларини»

худди Есениннинг суратдаги хаёлчан туришига ўхшаб кетади. Олесь, менинг Есениним!»

Мария ҳали лагердан олган адрес бўйича Қоратепанинг чиқаверишидаги қўрालи ҳовли эшигини қоқди. Мариянинг беҳосдан кириб келишидан боши осмонга етган она суюнчдан кўзига ёш олди.

ҚАДИМИЙ РУСЛАРГА УХШАЙДИГАН МУЙСАФИД

Улар Киев вокзалига чошгоҳларда тушишди. Мариянинг қадами ниҳоятда шахдам. У Искандарга табассум билан қараб-қараб, вокзал майдонини қиялаб ўтиб, справка бюросидан Олевскдан ўтадиган поездни суриштирди. Кечқурун жўнар экан. Искандарни кун юриш тарафга бошлаган Мариянинг нимқора киприкларини севинчдан пирпирар, одамларга, биноларга, йўлларга, осмонга, терак бўйидан юқори кўтарилиб, худди жилмайганга ўхшаб, офтоб сочаётган қуёшга, йўл ёқасидаги барглари хиёл сарғишдан келган дарахтларга, ариқда чулдираб оқаётган бир билак сувга худди жонини алишгудай бўлиб тикилар, гўё назарида буларнинг ҳаммаси Марияни «хуш келибсан» қилаётгандай.

«Соғинган эканман, сени соғиниб қолган эканман, улуғ шахрим,— Мария ютиниб олиб, Искандарга жилмайди.— Бу, менинг укам. Сенинг қизинг Қўқоннинг ҳам қизи бўлиб қолди. Ахир дадажонимнинг тупроғи ўша ерда».

Аллақандай туйғулар Марияни ўз бағридан қўйиб юбормасди, икки қўлида икки чамадон борлигини ҳам унутгандай дадил қадам босарди. Унинг ёнида ўн бир ёшлардаги бўйчан, юзлари оппоқ, кўзлари қора, қошу сочи тим қора, қарашлари ҳушёр бола ҳам Мария билан тенглашиб юриш учун қўлидаги кичик чамадонни дам у қўлига, дам бу қўлига олиб, гўхтамай борарди. Искандарнинг пешоналаридан бодроқ-бодроқ тер чиқди.

«Киев соғинчи ҳушимни олиб, сени унутиб қўйишимга бир баҳя қолибди,— Мария чамадонларини ерга қўйди,— бир ўйга берилсам, иккинчисини унутишим қолмади-қолмади». У Искандарнинг чамадонини олиб, ўзиникининг қаторига қўйди.

— Қани, дам олайлик. Чарчабсан-у, айтмайсан,— Мария кулиб турган Искандарни эркалади, рўмолини

олиб, унинг пешонасидан оқиб, бетларига тушган терларини артди,— ўз опангман-у, нега тортинасан?

— Чарчаганим йўқ,— дейди Исқандар Марияга меҳрли кўз тикиб,— ўзим дадамга ўхшаган терчилман.

— Дадангни биласанми?— Мария хомуш тортиб сўради.

— Йўқ,— деди Исқандар ҳам дилининг ич-ичи бе-хос титрагандай бўлиб,— аям: «Даданг чой ичса ҳам терларди»,— дейди. Шундан биламан.

— Даданг, Ёндошали Ҳалилов афсонавий қаҳрамон,— деди Мария тўлқинланиб,— даданг ҳақида ҳали кўплаб китоблар ёзишади. Бобонг-чи? Эҳ, сен кимларнинг авлодисан!

— Сизнинг дадангиз ҳам қаҳрамон,— деди Исқандар.

— Ажойиб аянг бор-да,— Мария яна завқ-шавқ билан сўзлади,— тенги йўқ меҳнаткаш.

Исқандарнинг аллақасерини соғинч чимдиб кетди. «Ёш келинлик вақтидан бошига тул қолиш тушди,— Мариянинг кўз олдидан Насибaxon ўтди.— Турмушга чиқиб нима кўрибди! Бардошингизга қойилман, Насиб-ба опа!» У Олесъни ўйлади.

— Ҳозир қаерга борамиз,— Исқандар Мариянинг хаёлини бўлиб сўради.

— Танишимиз турадиган ётоқхонага,— деди Мария қизариб,— ҳамқишлоғимиз шу ерда ўқийди. Чамадонларни ўша ерга қўйиб, шаҳар айланамиз, хўпми?

— Хўп,— дейди Исқандар ҳам хаёлларга чулғаниб. У Марияга қаради.— Уша қадимий шаҳар — Киев шуми?

— Ҳа!

— Китобимизда бор!

— Уша китобингда айтилган тарихий жойларни кўрсатаман,— деди Мария Исқандарга қайрилиб,— шу ерда кутиб тур.

Мария Исқандарга чамадонларга қараб туришни буюриб, ўзи йўлнинг нариги бетига ўтиб, атрофи каштан дарахти билан ўралган икки қаватли бинога кириб кетди. У ердан дарров чиқиб Исқандарга узоқдан яна «ҳозир чиқаман» ишорасини қилиб, қўшни бинога шошилди. Мария анча ҳаяллаб қолди.

«Топганга ўхшайди,— Исқандар Мария кириб кетган бино эшигидан кўз узмасди,— бу бинолар қачон қурилганикин?» У яна тарих қаърига кирар, уёқдан-

буёқдан ўтаётган одамлар орасидан китобда ўқиган машҳур кишиларни қидирарди.

Булут орасидан бехос чарақлаб чиқиб, оламни мунаввар этган қуёшдай ярқ этиб Мария кўринди. Унинг ёнида бўйлари баланд, кенг елкали, силлиқ таралган сочлари сап-сарик, хиёл эгилиб юрадиган йигит Марианинг тирсагидан ушлаб, йўлни кесиб ўтишаётганда Исқандарга бир-икки кўз югуртирди. Мария ҳам бир Исқандарга, бир ёнидаги йигитга қараб, нималарнидир гапириб келяпти. Икковларининг ҳам хурсандчиликлари ичларига сиғмаётгани бир-бирига табассум билан қараб-қараб келишларидан, хиёл гапга кулишларидан сезилиб турарди.

— Танишиб қўйинглар, Олесь,— деди Мария Исқандарнинг ёнига келиб.— Сенга ёзардим-ку, Халил ота, Хонбиби хола, Насиббахон опа ҳақида.

— Бўлди-бўлди!

— Танидингми?

— Ичкарида ҳам айтдинг-ку.— Олесь Исқандарнинг қўлини қисди.— Яша, ука, Мария опангни қўриқлаб келибсан! Сени хурсанд қиламан ҳали!

Мария кулди, Олесь ҳам, Исқандар ҳам унга қўшилиб кулишди. Олесь иккала чамадонни ҳам кўтариб олди. Исқандар ҳар бино, ҳар бир кўча, майдонлардаги ҳайкаллар, кўприклар — ҳамма-ҳаммаси ҳақида ҳеч қолдирмай сўрагиси келар, негадир Олесьдан ийманиб, даммини ичига ютиб борарди. Олесь билан Мария кўпинча бир-бири билан чақчақлашиб, гапга тушиб кетиб, ҳатто ёнларида Исқандар келаётганини ҳам унутиб қўйгандай бўлишарди. Шунини сезиб, икковлари ҳам унга барабар қараб, гапга барабар тутинишарди.

— Бу ер нима?— Исқандар салобатли бинога ишора қилиб сўради.

— Қандай бино?— Мария ҳам қаради.

— X аср архитектураси,— деди Олесь жимжимадор бинога ўзи ҳам маҳлиё бўлиб,— князлар давридан ёдгорнома.

— Исқандарнинг ўзи сўрамаса, таништиришни ҳам унутибмиз,— деди Мария.— Йўл-йўлакай тушунтириб кет!

Исқандар дилидаги гап айтилганидан ялт этиб, аввал Олесьга, кейин Марияга қаради. Энди тарихий жойлар келганда тўхташарди. Улар поезд вокзалига келишганда қуёш у ёнбошдан-бу ёнбошга ағанаб, кечки шабада уриб қолган эди.

— Бир соат қолибди,— деди ичкаридан поездга билет олиб чиққан Олесь.

— Олевск, жонажон қишлоғим, бир соат ўтар-ўтмас поездимиз сенинг бағринга чопади,— Мария борган сари тўлқинланарди.— Олесь, менга қара, Олевскни шундай соғиндимки, юрагим ғалати бўлиб кетяпти.

— Ҳозир кўзингни юмиб очсанг-у, Олескда бўлиб қолсанг,— деди Олесь уни хурсанд қилиш учун.— Ёқадими?

— Йўқ!

— Нега?— Олесь ҳайрон бўлиб сўради.

— Йўлларни ҳам соғинганман-да,— деди Мария ҳаяжон билан,— поездимиз шаҳардан чиқибоқ ўрмонлар қўйнига киради.— У Искандарнинг елкасига қоқди.— Кўп сўрардинг-ку, ўша ўрмонларни кўрасан!

— Мени ҳам ҳаяжонлантириб юбординг,— деди Олесь кўзлари чақнаб.— Олевскни худди бир йил кўрмагандай бўлиб кетяпман.

— Ўзбекларда «олдингдан ўтган сувнинг қадри йўқ» деган мақол бор,— деди Мария,— биласанми, шу ердалигимда Киевни, ўрмонларни, Олевскни шунчалик суярмидим-йўқми, айтолмайман!

— Соғинибсан,— деб Олесь Мариянинг кўнглига қўл ташлади.— Сен ҳали Киевдан нарига ўтганинг йўқ,— деди Мария унинг сўзини эшитмагандай, яна аллақандай ҳаяжонга берилиб,— Олесь, хариталарга қараш бошқа-ю, юриш-кўриш бошқа экан. Ажойиб Ватаннинг фарзандларимиз!

Мариянинг шунчалар ўзгариб кетгани, фикрларининг бардамлиги Олесьнинг ҳавасини, завқини оширган эди. «Мария, Мария, жуда ўзгариб кетибсан,— Олесь Марияни дилида эркаларди. У ўзи билан институтда бирга ўқиган йигит-қизларни бир-бир кўз ўнгидан ўтказди.— Мария ўрта маълумотли, аммо улардан билими камми? Йўқ, ортиқдай,— Олесь Марияни улуғлади.— Севишни сендан ўрганаман, эътиқодни сендан ўрганаман, фариштам».

Мария поездга чиқиб ҳам севинчдан дик-дик сакради. Гап билан бўлиб, сезишмаган экан. Орага сукунат чўкиб, хонани поезднинг қасир-қусури тўлдирди. Олесь шуни ўйлади. Мариянинг қулоғига вагонларнинг гижирлаши ҳам, филдиракларнинг товуши ҳам, поезднинг қичқариши ҳам кирмасди.

Мана, ўрмонлар бошланди. Вагоннинг қайси тарафига қараманг, қоронғулик. Мария ўрмондан бир нима-

ни кўрмоқчидай, ташқарига, Искандар оша бўйланиб, бўйланиб тикиларди. У ҳозир кўнглининг буйруғига кирса, ашула айтгиси бор. Искандардан тортинди, яна деразага қаради. Ўрмонлар гўё унинг келишига саф тортиб, гўё: «Қаерда қолдинг, қизгинам, Мария, кўпдан бери кўринмай кетдинг-ку», деяётгандай эди. Ўрмон гоҳ Петр Никитич, гоҳ Вера хола, гоҳ Евтушок ёки Хильчук бўлиб кўринар, гоҳ ўзи кўрмаган дадаси Александр, гоҳ онаси Мария бўлиб, «бу — биз» деб қўл кўтариб олқишлаётгандай. Искандарга бўлса, қоронғулик қўйнидаги ўрмонлар худди шоҳлари ҳам, таналари ҳам бир-бирига киришиб кетган, ҳатто мушук ҳам ўтолмай-диган чангалзорни эслатарди.

— Уқишим ҳам битди,— деди Олесь ширин жимликни бузиб, пайт пойлаб,— энди жуда ёш ҳам эмасмиз, нима дейсан?

— Қайнарбулоқда рус тили ўқитувчиси йўқ,— деди гапни буриб Мария,— курсни битирган татар аёл шаҳардан қатнаб ўқитади. Унинг бошқа мактабларда ҳам дарси бор. Йўлланмани ўша тарафга олсанг! Бошларига кўтаришарди.

— Уз қишлоғимга ҳам зарурман,— деди Олесь жиддий,— гапни айлантирмай ўйлаб кўр, Мария. Умримиз бир-биримизни кутиш билан ўтсинми?

— Сен нега ҳеч гапирмайсан,— Мария яна уни чалғитмоқчи бўлиб Искандардан сўради.

Искандар «нима дей» маъносида илжайди. Манзилга етгунча ҳам ундан садо чиқмади. Гапни кўпинча Олесь бошларди.

Ярим кечада поезддан тушишди. Разъезддан Олевскака пиёда жўнашди. Йўлнинг икки бети бора-боргунча қоп-қоронғу ўрмон билан қопланган. Олесь билан Мария худди кундузи Киев вокзали тўғрисидаги катта кўчадан кетаётгандай бамайлихотир: ҳали уёққа, ҳали буёққа назар ташлаб, баъзан бири қўйиб, бири гапириб, баъзан ҳиргойи қилишиб, баъзан Искандар билан ҳазиллашишиб боришяпти. Улар жим бўлишса, аллақандай қушларнинг ва яна нималарнингдир овози эшитилади, худди бирор нима чиқиб келаётгандай шоҳлар шитирлайди.

«Бўрими, шерми, йўлбарсми чиқиб қолмасин-да,— Искандар атрофга қарашга ҳам юраги бетлолмай жим қадам ташлайди. Олесь билан Мариянинг ҳам қадам учида юришларини истади,— шарпамиздан уйғониб йўлимизни тўсса-чи? Ўрмон қўрқинчли бўларкан!» У,

енгил қадам босиб, хиёл олдинда юради. Милтиллаб чироқлар кўринди. Пиёдага икки соатлик йўл экан. Йўлнинг ўнг тарафидаги ўрмон тугаб, очиқлик бошланди. Қишлоққа яқинлашган сари чап тарафдаги ўрмон ҳам сийраклашиб-сийраклашиб тугади. Қишлоққа кириш билан Искандар дадиллашди.

— Талашко чолнинг уйида ким ўтирибди?— Мария қишлоққа кираверишдаги уйга ишора қилди.

— Узи.

— Қамоқдан келдими?

— Қарилиги асқотибди.

— Омборчи бўлиб олиб колхоз мулкани совуришга келганда қарилигини ўйламаган,— Мария ҳайрон бўлди.— Омборни ўзи совуриб, айбини яшириш учун унга ўт қўйган-а, ноинсоф!

— Узи ҳам ҳеч кимга қўшилолмайд қолди.

— Уғлидан ҳали ҳам дарак йўқми?

— Йўқ!— деди Олесь,— чет элга қочгани ростга ўхшайди.

— Вой, келиб қолибмиз-ку,— Мария суюниб кетди,— қани, юр, Олесь.

Мария кўчанинг чап тарафидаги бир-бирига ўхшаган эшикларнинг бирини тақиллатди: Уй деразасидан чироқнинг нури тушиб турибди-ю, ҳадеганда овоз чиқмаяпти. Олесь ҳам қўшилиб тақиллатишди. Искандар ҳам эшикни ушлаб турарди. У фақат бир нарсани — кирибоқ таппа ташлаб ухлашни ўйларди.

«Ухлагим келяпти. Ҳозир Қайнарбулоқда бўлганимда аям дўппи ё қийиқ тикаётган, мен ухлаётган бўлардим,— Искандарнинг кўзлари сузилиб борарди,— Мария опамнинг бувиси бувим ё аямга ўхшаб, овқатланмасдан ётмайсан деб туриб олишмасин-да».

— Ким?— ичкаридан гуриллаб чиққан йўғон овоз эшикнинг тақиллаганини ҳам босиб кетди.

— Бобо!— деди Мария эшикка лабларини теккизиб,— Марияман!

— Вера, ҳой Вера,— Петр Никитич эшикни очиш ўрнига изига қайтди.— Вера, чиқ, Мария келди. Қара-я, Мария келди!

Петр Никитич оғир қадамларини тез-тез ташлаб келиб, эшик ҳалқасига қўл узатди.

— Бобожон!— Мария баланд бўйли, серсоқол Петр Никитичнинг бўйнига осилди.

— Қизим, кўзимнинг нури,— қариянинг нафаси қалтирарди,— қизим!

— Тушимми, ўнгимми,— Вера хола Петр Никитич бағрида турган Мариянинг елкасидан қучоқлаб ўзига тортди.

— Буви,— Мария унга ташланди,— бувижон!

— Кўчага тикилиб, кўзларимда кўз қолмади-ку,— Вера хола Марияни бағридан олиб, ичкарига етаклади. У Мариядан бошқа ҳеч кимни кўрмас, ҳеч ким билан иши ҳам бўлмасди. Петр Никитич Олесьни таниб, қўл бериб илиқ сўрашиб, елкасига уриб қўйди. Искандарни бўлса, унга қарашли деб ўйлаб, пешонасини силади.

— Қайта қолай,— деди Олесь ҳовли ўртасига келганда ийманиб,— кеч бўлиб қолди.

— Ҳечқиси йўқ,— деб уни қистади Петр Никитич,— қани юр, укангни ҳам бошла!

Вера хола билан аллақачон чироқ шуъласи тушиб турган уй ичкарисига кириб олган Мария Олесьнинг киришга кўнмаётганини сездими, югуриб чиқди. Олесь ҳам, Искандар ҳам худди шуни кутиб тургандай Марияга пешвоз юришди.

— Бу Искандаржон,— деди Мария Искандарнинг ёнига келиб, унинг елкасига қўл ташлаб,— Халил отамнинг невараси!

Мария шундай бир кайфият билан гапирардики, гўё Халил отани ҳамма билади. Петр Никитич Искандар билан бошқатдан саломлашди. Мария билан измаиз чиқиб келган Вера хола: «Вой, кўрмабман, вой, қарамабман», деб Искандарнинг бетларидан ўпиб, узр сўради.

— Мен-чи?— Олесь ҳазиллашди.

— Сени ҳам,— деди Вера хола,— шошиб қолибман. Менинг бу ҳолатимни оналаргина тушунади.

— Оталар тушунмайдими?— Петр Никитич Вера холага қараб кулиб турарди.— Оналар доймо оталарни камситишади. Марияни сендан кам яхши кўраманми?

— Барибир оналар бошқа,— деди Вера хола ҳам бўш келмай.

— Отасиз хонадон — томсиз уйдир,— деди Петр Никитич баланд келиб, «сен ҳам қулоқ сол» дегандай Олесьга қараб қўйиб.— Қалби пок ота, пок қалбли авлод асосчиси!

— «Дунё тор бўлганда ҳам она бағри кенг бўлади» деганлар бир нимани билар,— Вера хола гап қуйилиб келганидан хурсанд эди.

Ҳаммалари кулишди. Петр Никитичнинг кулгиси алоҳида эшитилди. Искандарнинг назарида, унинг кул-

гиси Халил отанинг кулгисига ўхшаб кетди. «Отамнинг овозларидан ҳам йўғон экан,— Петр Никитични кимгадир ўхшатиб, унга тез-тез билдирмай кўз ташлаётган Исқандар ўйлади.— Овозлари худди момогулдиракдай. Ўзларини ҳам қаердадир кўргандайман. Кўрганман, аниқ кўрганман! Ё Мария опамдан илгари биз тарафга боришганмикан? Танигандай бўляпман! Исқандар нариги хонага чиқиб кетаётган Петр Никитичнинг орқасидан ҳам ажабланиб кўз югуртирди. «Ие, тарих китобидаги расмга ўхшатибман,— Исқандар суюниб кетди.— Худди ўзи». Исқандарга Петр Никитичнинг баланд бўйи, кенг елкалари, гуриллаган қаҳқаҳаси, салмоқли гаплари, япалоқ юзи, йўғон бўйни, қалин соқоли, кўзларининг йириклиги, қошларининг ўсганлиги худди мўғил истилосига зарба берган Невский қўшинидаги баҳодир рус жангчисини эслатди. Исқандар тарих дарсида, рус жангчисини қандай тасаввур этган бўлса, бу Петр Никитич эди.

— Сен зерикиб қолмаяпсанми?— Петр Никитич Исқандарга юзланди,— гапимизга тушуняпсанми?

— Жавоб қайтаришга қийналади, холос, тушунади,— деди Мария. Исқандар уни маъқуллаб бошини ликиллатди.

Олесь ўрнидан қўзғалди. Уни ҳаммалари кўча эшик тагигача кузатишди.

Бу ерга уйқусираб кириб келган Исқандарга Петр Никитич маъқул келиб, Вера холанинг меҳрибонлигига эриб сергакланди. Олесь билан хайрлашганларидан кейин яна кўзини уйқу элита бошлади. Уруш ҳақидаги гаплардан у ҳушёр тортди. Кўрпа ичига кириб ҳам урушни ўйлади. «Бизни Олевска ташлаган поездни чегарагача боради дейишди,— хаёл Исқандарнинг уйқусини бутунлай қочирди,— жуда яқин экан-да». Унинг тушига ҳам уруш кирди.

Исқандар от устида тиккада кўришиб турган баландликка қараб чопяпти. Унга қўшилган суворийлар борган сари кўпайиб, атрофни энлаб, баландликка кўтариляпти. Тепага интилаётганларнинг энг олдида Исқандар қилич ўйнатиб боряпти. Тепаликнинг нарёғи кенг яланглик экан. Бир қарасанг махлуққа, бир қарасанг маймунгами, одамгами ўхшаб кетадиган оломон мўри-малаҳдай ёпирилиб келяпти. Гоҳ кўзларидан, гоҳ оғизларидан ўт сачраяпти.

— Қаранглар. Қўрқманглар,— Исқандар қичқирди.— Мажақлаймиз.

— Гўрўғли султоннинг ўзи ҳам келиб қолди,— Искандарнинг ёнидаги одамлар от ўйнатиб келаётган кишига пешвоз туришди. Гўрўғли Султон қирқ йигити билан Искандарнинг рўпарасига келиб, қўлларини кўксига қўйди.

— Буларнинг додини ҳозир берамиз,— деди у,— қирқ арслоним амримни кутяпти.

— Биз ҳам,— деб Искандар ҳам қиличини силкитди. Гўрўғли Султоннинг йигитлари билан Искандарнинг йигитлари қўшилишиб, яқинлашиб қолган қўрқинчли тўда устига от қўйишди. Отларга, одамларга ўт сачратаётган ана шу махлуқлар фашистлар эмиш. Уларнинг танасидан жудо бўлган бошлари ҳам думалаб, оғизларидан бураб-бураб аланга чиқарар эди, кўзларига қон қуйилгандай эди...

— Қалласини ҳам от туёғи билан мажақланглар,— дейди Гўрўғли Султон уларни қиличдан ўтказиб,— булар — илонлар.

— Булар — илонлар,— дейди Гўрўғли Султон йигитларидан бири,— илон боши янчилмагунча ўлмайди.

Искандар Гўрўғли Султоннинг ёнида ҳозир гапирган одамга қараб, отасини таниди. Халил ота. У Гўрўғлининг отига орқадан ҳамла қилаётган ялмоғизнинг бошини иккига бўлди. «Отам Гўрўғли Султоннинг йигити экан-да»,— ҳайрон қолди Искандар. У оти билан фашистларни депсаб ўтяпти, қайсинисининг оғзидан ўт чиқса, қилич соляпти. Баъзан-баъзан Гўрўғли Султонга, унинг йигитлари орасидан қидириб Халил отага кўз ташлаб олади. У Гўрўғли Султонга синчиклаб қараб, севиниб кетди. «Петр Никитич-ку!» Ўлдирилгани билан тугамаётган махлуқлар ранг-баранг қиёфада кўпайиб, отлиқларни ўраяпти. Искандар уларни ёриб ўтиб, Гўрўғли Султонга ёрдамлашди. Уларни тепадан Хонбиби хола, Насибохон, Вера хола, Мария кузатиб туришибди.

— Отангга қара!— тепадан Хонбиби хола овоз қиляпти.— Отангни қутқар!

— Ота,— вужуди қалтираган Искандар от суриб боргунча, Халил отанинг оти мункиб, ўзи ялмоғизлар жчига тушиб қолди.

— Ота,— Искандар, ўз овозидан уйғониб, ҳансираб бош кўтарди. «Ҳайрият, туш экан! Унинг йиғлагиси келиб кетди. Ташқарига мўралади. Қуёш нурлари дарахтлар оша ҳовлини тўлдирибди.

— Кўзларинг қизариб кетибдими?— кириб келган

Мария Искандарнинг иягини кўтариб ўзига қаратди.— Йиғладингми?

Искандар дудуқланди, ташқарига чиқиб ҳалиги нохушликлар ёдидан кўтарилгандай бўлди. У дастурхон устида ҳам бот-бот тушини ўйлаб, тушидаги Гўрўғли Султон билан Петр Никитични кўз олдига ёнма-ён келтиришга уринарди. Дастурхон йиғилмасдан Олесь, ундан кейин бирин-кетин уч-тўрт йигит-қизлар кириб келишди. Улар Петр Никитич билан Вера холанинг ҳам раъйига қарамай, Мария билан Искандарни ўрмонга судрашди.

— Майли, бор,— деди Петр Никитич оёқ тираб турган Марияга,— биздан ҳам аввал қишлоққа, ўртоқларингга тўйиб ол!

— Бормисиз, Петр Никитич,— деди йигитлардан Жилко исмлиси,— Мария кичиклигида ҳам ўйин бузуқи эди.

— Ўйин бузуқи ўзинг эдинг-ку,— кулди Мария йўлга отланиб,— кичиклигингда ҳам доим айбни бошқаларга оширардинг.

Мариянинг кулиб айтган бу гапида жон бор. Жилко кичиклигида дам у бола билан, дам бу бола билан иноқлашар, бошқасининг орқасидан ёмонлаб юрар, ёлғон қўшиб болаларни бир-бири билан уриштириб қўяр, сири очилса, кўзини лўқ қилиб айтган гапидан киприкларини қилт эттирмай тониб турарди. Йигит бўлиб қолганда ҳам баъзан унинг ана шу касали қўзиб қолар, лекин энди жуда писмиқлик билан бажариб, одамларнинг кўзига «қўйилиб қолди» бўлиб кўринарди. Баъзан ана шу енг учудаги иши сезилса, гап эшитса, ўзига олмасди. Мария шунга шаъма қилган бўлса ҳам на Жилко, на бошқалар кўнглига келтирди. Жилконинг бу иллатларини билган тенгқурлари, кўпинча уни нари олиб бориб, бери олиб келишар, аммо қаторларидан чиқаришмас, ҳеч яккалаб қўйишмасди. Чунки у қизиқ-қизиқ гаплар топиб, даврани қизитишга, латифаларга, ўйинга, умуман, кўнгил очар кечаларни ташкил этишга уста эди. Шунинг учун ҳам етти йилликни бир амаллаб битиргандан буён колхоз клубига мудирлик қиларди.

— Ўқишни давом эттирмайсанми?— дейишса:

— Шунинг нони етиб-ортяпти. Қаллани ҳам авайлаш керак,— дерди у,— ўқиганлардан кам еб, кам кийпманми?

— Сен Жилко, тоғанг Талашкога ҳам дарс берасан,— дейишарди одамлар.

— Тоғам менчалик ўқимаган-да,— дерди у,— шунинг учун адашиб туради. Ўзи ёмон одам эмас!

— Ушани мақтама!

— Бу ҳам бир гап-да,— деб ҳазилга йўярди.

Тоғаси жиноят устида қўлга тушганда кўпчилик олдидан унга қўлини бигиз қилиб, ҳаммадан кўп дўқ урган ҳам Жилко бўлди. У шундай гаплар топиб сўзладиди, Талашко унга қараб тупуриб юборди. Шундан кейин уни комсомол сафига қабул қилишди. У эҳтиёткор, ҳамиша мажлисларда сўзлайдиган актив эди. Умуман Жилкони билганлар уни яхши деб ҳам, ёмон деб ҳам муҳокама қилишмасди. Бугунги сайлнинг ташкилотчиси ҳам Жилко эди. У Марияни яхши кўрарди. Юрагидаги бу дардни ҳеч кимга, ҳатто Мариянинг ўзига ҳам билдирмасди. «Унинг кўнгли Олесьда,— дерди ичида,— Олесь олий маълумотли, ҳамманинг оғзида. У билан чап чиқишиб бўладими? Бунинг ўрнига қўлтиғига кирсам, ҳеч ким мушугимни «пишт» деёлмайди».

Ана шу ўй уни Олесьга яқинлаштирар, тўртта одам йиғилган ерда Олесьни мақтарди. Олесь буни эшитиб, баъзан хижолат бўлар, баъзан кўзига Жилко яхши кўриниб кетарди.

— Қани, ким ашула айтади?— ўрмоннинг ичига кириб, ҳамиша келадиган, ўйин қиладиган жойларига ҳаммадан бурун етиб келган Жилко гармонни чалди, ўзи ашула бошлади. Унга ҳамма қўшилди. Искандар Олесьнинг укаси Саша билан қўл ушлашиб, хиёл нарида катталарга ҳавас билан қараб туришарди. Сашанинг Искандар билан ёши ҳам, бўйи ҳам тенг эди.

— Юр, ичкарига,— деди Саша Искандарнинг ўрмонини биринчи марта кўраётганини билиб,— яширинамиз!

— Кимдан?

— Улар бизни роса ахтаришади,— деди Саша Олесь билан Марияга ишора қилиб,— ҳеч кимнинг эсига келмайдиган жойни топамиз.

Искандар кечқурунгидай қўрқаётган бўлмаса ҳам одамлардан йироқлашишга юраги бетлолмай турди. Ичкарироққа киришга қистаётган Сашанинг гапини қайтаришга кўнгли бўлмай, унга ночор эргашди. Ҳали улар яширинишга улгурмасларидан орқаларидан Мария чақириб келди. Мариянинг изидан Олесь ҳам етиб келди. Искандар нимадир эсига тушиб, ўрмон ичидаги ҳар хил ўсимликларнинг шохларидан бирмабир иккита-учтадан уза бошлади.

— Нима қиласан?— сўради Саша.

— Мактабимизга,— деди Исқандар,— юқори синфдагилар тайинлаб юборишган. Буларнинг номини биласанми?

— Петр Никитич яхши биладилар,— деди Саша.

— Сўраб оламан,— Исқандар теришда давом этди. Унга Саша ёрдамлашди, ўсимликларнинг янги хилини қидириб, беихтиёр ичкарига, буталар орасига кириб боришарди. Гармонь овози, йигит-қизларнинг қийқириқлари борган сари олисдан эшитиларди. Олесь Мариянинг тирсагидан ушлади.

— Таассуротларни энди гапирарсан,— деди Олесь Мариянинг кўнглини овлаб,— айти фурсати!

— Худди эртакка ўхшайди!— Мария ўйланиб қолди. У гапирса, кулса, суҳбатдошига тикилса — юзларидаги қизиллик яна бўртгандай, кўзлари ёнаётгандай, фақат унинг балоғат ёшидалигини, тўлиб-тошиб турганини атрофдагиларга таъкидлаётгандай, кўз-кўзлаётгандай бўларди.

АЛЕКСАНДР ЕЛИСЕНКО

Олесь унинг ҳикоясини кутяпти. Исқандар билан Сашанинг шарпалари узоқдан эшитиляпти. Мария уларга бўйланиб қараяпти. Олесь бўлса Марияни кузатяпти. Аллақандай қушнинг чийилдоқ овозига икковлари ҳам қулоқ тутишяпти. Улар севги оғушида. Ҳаво очиқ. Билинар-билинемас эсаётган шабада дарахтларни оралаб, Мария билан Олесьнинг ҳам юз-кўзларини сийпалаб ўтяпти. Уларни Жилко чақиряпти. Шошиб келаётган Жилко уларнинг елкалари бир-бирига тегай-тегай деб турганини, чақиргани ҳам қулоқларига кирмаётганини кўриб, дарров изига қайтди. Олесь билан Мария бир-бирларига маъноли кулиб тикилишди. Яна гармон овози келди.

— Узинг билардинг, йўлланмам Тошкент ихтиёрига эди,— деб ҳикоясини бошлади Мария,— Тошкентда Қўқонга юборишларини сўрадим. Улар Хоразм тарафни тавсия этишди. Мақсадимни тушунтирмасам бўлмади. Розиликларини олиб Қўқонга бордим. Қўқон, биласанми, Олесь, бу шаҳарнинг номи дилимга Киевдан ҳам бурун тушган.

— Оширма,— деди Олесь,— Киев дейсан-а?

— Нега оширма дейсан? Дадамнинг номи билан Қўқонни баробар эшитганман! Поезд Қўқонга тонг ёришаётган пайтда кириб борди. Шаҳар партия комитетига

кириб, босмачилар билан курашган отряд командирларидан бирортасини топиб беришларини сўрадим. Улар ҳозир ҳаёт бўлган Фаттоҳ қори Ҳошимов, Мелибой Абдуллаев, Муҳиддин Хўжаев, Назиржон Иброҳимовларнинг номларини айтишди. Мелибой Абдуллаев билан Фаттоҳ қори Хошимов Сўх деган дарёни тўсиш масаласи билан Тошкентга кетишган экан. Бошқалари дадамни эслашолмади. Бегмат Эрматовни ҳам айтишган эди. У кишини Қўқон яқинидаги Исфара деган жойдан топдим.

Исфара шундай гўзал жойки, бу кичик шаҳарнинг ўртасидан шарқираб сой оқади, унинг икки қирғоғи мевали ва сояли дарахтзор. Одим ерда чойхона, тоғ шундайгина кўриниб туради. Шаҳар тоғ оралиғида. Дадам шу ерда жанг қилган, шу ерда дунёдан ўтган. Дарахтларга, эски биноларга қарайман. Буларни дадам ҳам кўрганликларини англайман.

Рўпарамдан бирор мўйсафид келаётган бўлса, уни саволга тутгим, дадамни сўрагим келарди. Дадам ёлғиз бўлмаган-ку! Ана шу сой бўйида ҳам ўтиргандир! Жанг шу ерларда бўлгандир? Ҳар бир нарсадан маъно излардим. Гоҳ-гоҳ ёдимга Қайнарбулоқ тушарди. Бу қишлоқ қаерда экан? Отряд командирларини суриштиришга берилиб, Қайнарбулоқни унутибман. Исфара кўчаларида ёлғиз кетарканман, бехос эсимга тушиб қолди. «Халил ота ҳаётмикин?— ўйлайман,— фамилияси ҳам йўқ».

Бегмат Эрматов билан Исфара бозори идорасида учрашдим. Чертиб-чертиб гапирадиган, ширин сўз, жуда маданий кийинадиган, ўрта бўйлидан пастроқ, кўзлари ўткир мўйсафид экан. Кичкина мўйлови ёппа қўйилган, аммо калта қирқилган соқоли ўзига ярашган. Унга гапни муддаодан бошладим. У атрофимда парвона бўлди.

— Эшитгандайман,— деди у,— лекин бизнинг отрядда бўлмаган. Фаттоҳ қори Ҳошимовдан сўрамадингми? Уни тополмаганимни айтдим.

— Қўқон атрофида у танимаган ё уни танимайдигани йўқ.

Бегмат Эрматов қизларини чақиртирди. Илгари кўриб юргандай ўртага олишди. Улар илтимосимни бажариб, Қизил Армия босмачилар билан курашган жойларни — кўприклар устини, тоғ ёнбағирларини, кўчаларни, ҳовлиларни, энг кўп қон тўкилган саройни кўрсатишди. Саройда худди дадамнинг овозини эшитгандай бўлдим. Кўзларимга ёш келди. Аллақайси турк савдогарларининг саройи бўлган бу ер ҳозир мактаб экан. Муаллимлар ҳикоя қилиб беришди. Уларнинг айтишича, қўрбошилар-

ни тоғда тирқиратган қизиллар кечаси ҳордиқ учун саройга тушганда сотқинлар қўли билан ўровда қолишибди. Кўп киши шу ерда нобуд бўлибди. Дадамнинг қони қайси ерга тўкилганикин? Худди топиб олмоқчидай аланглайман!

Бегмат Эрматовникида тунаб, эрталаб яна Қўқонга келдим. Фаттоҳ қори отани Тошкентдан қайтганини эшитиб, Сўх дарё ўзанини ўзгартириш учун бошланган янги канал қурилишига бордим. Фаттоҳ қори ота штабда экан. Баланд бўйли, кенг пешонали, йўғон гавдали, ўйчан, кенг елкалари тик, сочу соқоллари қиртишланган, Қўқонча дўпписи ўзига нур тўккан салобатли одамни кўрсатишди. Охирги умидим. Юрагим пўк-пўк этиб, саломлашдим.

— Хўш, тилло қизим,— деди у русчалаб, эркалатиш оҳангида,— шундай чиройли қизни ахтартирибман! Сочинг қорароқ бўлса, худди ўзбек қизининг ўзисан-а!

— Украинадан келдим,— Фаттоҳ қори отанинг меҳрли нигоҳидан, ҳали танимасидан ўз фарзандидай кутишидан худди дадамни топгандай бўлдим.

— Ие, нима гап?— деди у ажабланиб,— кўзларингга ёш? Украинанинг қаеридан бўласан?

— Киевнинг яқинидан.

— Шундайми?— у савол назари билан «тинчликми» дегандай қараб турарди.

— Дадамнинг қабрини қидириб юрибман,— дедим ўзимни босиб,— дадам шу ерларда жанг қилган!

— Қачон?

— Мен туғилган куним Исфара деган жойда қонлари тўкилган.

— Шошма-шошма, қизим,— деди Фаттоҳ қори ота қаттиқ тикилиб,— дадангнинг исми нима?

— Александр Елисенко!

— Сен унинг қизимсан?— у мени қучоқлади, пешонамдан ўпди. Бошим унинг кўкида. Роса йиғладим. Ўзимни тутушга қурбим ётмади. Атрофдагиларнинг кўзлари бизда. Улар ҳам бир нимани сезиб, кўзларини чақнатиб, кўзлари билан меҳр изҳор этишарди. Фаттоҳ қори ота ўзи индамаётгани учун нима гаплигини сўрашга ботинолмай туришганини пайқаш қийин эмасди. Ҳеч шунақа тўйиб, юрак-юракдан йиғлаганимни эслолмайман. Ўзим сезиб турибман, йиғим тугаб, кўнглим ёришиб, қушдай енгиллашяпман. Фаттоҳ қори отага жавдирардим. У кўзларини ерга олди.

— Ун еттига кирибсан-да,— деди у ҳорғинлик билан,— ҳа, ўн етти йил бўлибди.

— Қабрлари аниқми?

— Бўлмасам-чи,— деди у,— Қўқоннинг машҳур жойида. Биласанми, машҳур саркарда Синициннинг ёнига қўйганмиз. Октябрь скверида.

— Раҳмат, ота,— дедим.

— Дадангнинг дўстиман. Ундан беш-олти ёш каттаман,— деди у ҳаяжонланиб,— мени ота дединг. Табиат бугун ғойибдан яна қиз ато этди менга. Кўзларимдан ёш чиқариб юбординг-ку, тилло қизим!

Ундан тортинмай фарзандлик кўзларимни тикардим. Дадамнинг дўстини топдим. У ўша атрофда тепага тупроқ чиқараётганларни ёнига чақирди.

— Ҳой, оқсоқоллар, йигитлар, сингиллар,— деди у мени кўрсатиб,— бу Александр Елисенконинг қизи,— у шундай оҳангда гапирдики, Александр Елисенкони бу ерда танимайдиган одам йўқдай. Одамлар қизиқсиниб, менга яқинлашишди. Йўқ, Олесь, биласанми, ўша пайтдаги ҳолатимни сенга тушунтиролмайман. Дадам ким учун жанг қилди, ким учун жонини тикди? Ҳамишагидан чуқурроқ ҳис этдим.

— Биз унга Саша деб мурожаат этардик,— деб сўзини давом эттирди Фаттоҳ қори ота,— шўх, ўтюррак, бир гаплик, меҳрибон, ҳам қаттиққўл, ҳам кўнгли юшоқ йигит эди. Уни Михаил Фрунзе ҳам танир эди. Уни Михаил Фрунзе катта йиғинда ҳам мақтаган. У отпускаи олиб, Украинага кетаётганда Халил ота иккаламиз кузатганмиз. Қизим,— деди у бехос менга мурожаат қилиб,— онангнинг номи Мариямиди?

— Ҳа!

— У Мария кутяпти, уни соғиндим деб баъзан ўз маъшуқаси ҳақида шундай завқ-шавқ билан сўзлаганлари хотирамдан чиқмайди. Ҳозир ҳам украинми ё рус хотин-қизларини кўрсам, улар чиройли, бунинг устига оқила бўлса, унинг номи Мариямикин дейман.

— Қизим,— деди Фаттоҳ қори ота,— исмингни сўрамабман.

— Мария,— дедим-у, яна кўзимга ёш келди.

— Мария?— деди у йирик кўзларини яна катта очиб,— исминг Мариями?

— Ҳа!

— Адашмасам, ахир онанг...

— Шундай,— деб озгина нафасимни ростлаб, кейин онам фожиасини айтдим.

— Ажаб!— деди у,— даҳшатли эртакка ўхшайди. Худди Тоҳир-Зухродай! Мария,— деди у мени йўлга бошлаб,— ҳозир дадангинг зиёратига борамиз!

Извошда шаҳарга жўнадик. Фаттоҳ қори ота айтгандай Октябрь сквери Қўқоннинг янги шаҳри бошланишида, кўкка бўй чўзган чинорлар, таги гулзор, сайргоҳ жой экан. Гулзор оралаб, энг йўғон чинор тагига бордик.

— Бу Синициннинг қабри,— деди Фаттоҳ қори ота,— у сенинг дадангдан уч йил бурун қўйилган.

Синицин деган саркарданинг номини биринчи эшитишим. Қаҳрамонларимиз ниҳоятда кўп. Газеталар ўшалар ҳақида нега тез-тез ёзиб турмайдилар деб ўйладим. Юрагим антикяпти. Дадамнинг қабрини кўришга бардошим етармикин?! Дадажон, нафасингизни эшитгандай бўляпман. Мана, мен келдим! Мария келди. Қизингиз! Сизни роса қидирдим, дадажон!

Фаттоҳ қори ота Синицин қабри тепасида туриб қолди. Менинг ҳам бошим эгилган.

Буниси Вершининники, буниси Удаловники,— деди у. Кетма-кет қабрларни кўрсатди. Уларнинг кимлигини сўролмадим.

— Мария,— деди у,— қизим, бери кел!— У ўнг қўлини елкамга қўйди,— мана, даданг!

У тиз чўкди. Мен ҳам тиз чўкдим. Фаттоҳ қори ота бир нималар деб ичиди пичирлади. Менинг ҳам дилим гапирарди. Қабр устини қоплаган гулларни эҳтиёткорлик билан қайирдим. «Александр Елисенко. 1900—1923 йил, март», деган ёзув қабр тошига ўйиб битилибди.

— Жуда ёш, жуда ҳам ёш,— деди Олесь Мариянинг сўзларини бўлиб,— ҳозир дадангдан бир ёш кичик эканман, холос.

— Шундай вақтда ҳаётдан кетиш,— деди Мария,— айтишга осон! Дадам дунёга келиб, жангдан бошқа нима кўрибди?!

— Қани, давом эт,— Олесь Мариянинг кафтларини қўлига олди.

Гармон овози билан йигит-қизларнинг қадам товуши уларга яқинлашиб келяпти. Мариянинг ҳикояси чала қолди.

— Биз ҳам эшитсак камайиб қолармиди?— кўзлари ҳасад билан қисилган Жилко Марияни уялтирмоқчи бўлди.

Мария кулиб қўя қолди. Олесь эса худди маст одамдай паришон эди.

— Ҳалиги қора боланг қани,— деди Жилко Мария-

га,— гапни биладими, ўзи? Шунча юриб овозини эшитмадим.

— Бегонасираб турибди,— деди Мария уёқ-буёққа аланглаб, болаларни қидириб,— эликиб олсин. Ушанда кўрасан, оғзинг очилиб қолади.

— Унинг оғзи доим ўзи очиқ-ку,— кимдир Жилконинг сергаплигига шаъма қилди.

Гуриллаб кулги кўтарилди. Қатордан чиқиб, болаларга хавотир бўлиб, атрофга қулоқ тутаётган Мария «мендан кулишмаяптими?» дегандай Олесьга кўз ташлади. Ичкаридан бир қўлтиқ ҳар хил ўтларни олиб, Искандар кўринди. Сашанинг қўлтиғида ҳам ўт.

— Нима қиласизлар?

— Искандарга!— деди Саша,— у «Украина ўтлари» деган гербарий тайёрламоқчи!

— Бу қора болада иш кўп,— деди Жилко кулиб,— ишдамас-да!

— Аввало унинг ўз номи бор,— деди Мария аччиқланиб,— сени сариқ бола дейишса ёқадими?

— Сен айтсанг, ёқади,— Жилко ўйламай гапириб юбормадимми дегандай Олесьга қаради. Унинг кулаётганини кўриб Жилко ҳам кулди. Искандар Мариянинг ёнига келиб ўтирди. «Қурбақа вақилламаса ёрилиб ўлармиш. Бу Жилконинг совуқлиги қолмас экан-да,— кўнглидан ўтказди Мария,— Олесьга унинг нимаси ёқади. Кўзлари хунук. Қараса, баданингни тешиб юборай дейди. Сесканиб кетаман. Халил ота: «Ёмон ниятли кишини унинг афти-башарасидан билса бўлади», деган эди. Буни Жилконинг кўзига қараган билади. Кўзинг кўзига тушса, ичингга муз югуради».

Мариянинг бу кечинмаларини сезгандай Жилко унга кўз қирини яширинча ташларди. «Сени ўлгудай яхши кўраман. Томоғингни, болдирингни, лабларингни, белларингни яхши кўраман,— Жилко ичида сизилиб, шаҳвоний ҳирсга берилиб борарди.— Бу лаблардан сўриш менга насиб қилмаслигини биламан. Сен Олесьнинг этагидан тутгансан. Олесьни шунинг учун кўргани кўзим йўқ. Сени деб унинг пинжигга кираман. Ҳали уйларингнинг тўрисида ҳам бўламан». Ана шу ўйлар таъсирида Жилконинг гармонидан ғалати куй тараларди.

— Юракни сиқиб юбординг-ку,— Олесь ўрнидан туриб ўйингга қўл кўтарди,— қани, бошқасига ол!

У ўйнаб келиб, Мариянинг қўлидан тортди. Мария дик этиб турди. «Жонгинам, Мария, худди баҳор ҳавосига ўхшайсан. Бирпасда гулдай очилиб, яна бирпасда

тумтайиб оласан,— Олесь кўзларини Марияга чанқоқлик билан қадайд.— Сенинг арзинг ҳам чиройлик. Жилконинг ҳазил гапларига ҳам аччиқланиб ўтирибсан. Унинг довдирлигини биласан-ку. Гапиради — қўяди!».

Олесь Мария билан ўйнаётгани учун ичига сигмас, кечқурунгача депинишга ҳам тайёрдай эди. Киев медицина институтининг 2-курсини яқинда тамомлаб қайтган бўйдор, ингичка қиррабурун, сийракроқ сочлари оққа мойилроқ сариқ, бўйни узун, гаплари ёқимли Пашко деган йигит иккала қўлини кўтарди.

— Жилко тоғаси бўлиб берсин,— деди у,— Талашко чол уйда қандай, кўчада қандай, бир кўрайлик!

— Тур Жилко,— Мариядан бошқа ҳаммалари қисташди. Жилко «Марияга қараганимни сезмадимикин» дегандай Олесга бир кўз ташлаб олиб, гармонни қўйиб, ўртага чиқди. Жилко тоғаси Талашконинг раис ҳузуридаги, омборни ўғирлашдаги, унга ўт қўйишгандаги, қамоқдан қайтишидаги ҳолатини шундай келтириб ўйнадики, шундай қилиқлар қилдики, Мария ҳам, Искандар ҳам тиззаларига уриб кулишди.

— Бу ўйиним тоғамнинг қулогига етибди,— деди Жилко,— у «сувда вақиллаганинг етмай энди масхаралашга тушдингми?» деб болта кўтарса бўладими. Қочдим. Ҳозир кўрса юзини тескари буради. Гаплашмас гаплашмас, унга жиянлигим учун ерга кириб кетай дейман.

— Ерга кирсанг ер тўярмиди,— деди Пашко.

— Ҳозиргача ерга Талашко чолга ўхшаганлар кириб турсин,— деди Жилко, у Пашкога юзланди.— Бизнинг саҳна ёпилди. Энди сен ашула айт!

— Тушлик ҳам ана шундай ўйин-кулги билан ўтди. Нонни сувга ботириб, бир-бирлари билан талашишиб ейишди. Қуёш ғарбга ёнбошлаб, ётоғига шошилаётганда улар қишлоққа кириб келишди. Петр Никитичнинг ҳовлиси яна қувноқ овозларга тўлди. Чамадонини очиб бир нималар олаётган Искандар шошиб қолди. Уларнинг нариги хонага киришганини кўриб, кўнгли жойига тушди. Аяси унга дўппи, иккита қийиқ, битта ўзбекча аёллар кўйлаги бериб юборган эди. Уларни стол устига қўйиб, Марияни чақирди.

— Эсимдан чиқиб қолибди,— деди Искандар шошиб,— ҳаммалари келишдимми?

— Ҳа!

— Озлик қилиб қоларкан-да!

— Оббо, сен-ей, бу ўзингнинг кийимларинг десам,

майли, олиб юр,— деди Мария сарполарни Искандарнинг ўзига кўтартириб,— ўзинг кийдирасан!

Нариги хонадагилар нима гаплигини тушунмай, гаплари гапларига қовушмай ҳаммалари Мария билан Искандарни кутиб, эшикка тикилишарди. Петр Никитич ҳайрон. «Меҳмонларни бу ерга қўйиб, ўзи нимага у хомага кириб кетди», деган ўйда ўрнидан қўзғалган Вера хола Мария билан Искандарни кўриб, яна ўтирди. Ҳаммалари Искандарнинг қўлига қарашди. У қўлидагиларни табуретка устига қўйиб, тўнни олиб Петр Никитичнинг ёнига борди. Мария ёрдамлашди. Банорас тўн устидан қийиқ боғлаб, бошига қалампир нусха дўппи кийдирилган Петр Никитич худди ўзбек оқсоқоли бўлди-қўйди.

— Қуллуқ бўлсин!

— Искандар сизни ўзиники қилиб олди!

— Совға-саломни бўлмаса ҳам ўзиники эдим-да!

Искандар кулиб, қизариб, нима дейишни билмай уларга кўзларини жавдиратарди.

— Менга унча-мунча кийим сиғмасди,— деди Петр Никитич,— худди ўлчаб тикилгандай.

— Халил отам Сизнинг бўй-бастингиз-у, елкаларингизгача суриштирганда ҳайрон бўлган эдим. Хонбиби холам билан Насибахон опамнинг иши экан-да, бу,— деди Мария кўзлари севинч ва ғурурдан чақнаб,— улар шундай одамларки, зарурат бўлса жонини ҳам ҳовучлаб тутади.— У Искандарга қаради. Табуретка устидаги аёллар кўйлаги билан рўмол, бир қийиқ ва дўппиларга ишора қилди.— Булар-чи?

Искандар ўзини йўқотиб қўйганидан яна қип-қизарди. У кўйлак билан рўмолни Вера холага тутди. Дўппининг бирини Олесь акасига, кейин Пашкога, гули шўху соддагина тикилган охиргисини Сашага кийгизди. Олесьга қийиқ ҳам боғлатди.

— Бизни ҳам ўзиники қилиб олди,— Олесь ҳазиллашди,— дўппини бир қўлига олиб, яна бошига қўндираркан,— Пашко деди,— сен ҳам худди ўзбек йигитининг ўзи бўлиб қолдинг.

— Ўзинг ўзбекларнинг йигитини кўрганмисан,— деди Вера хола кўйлакни у қўлидан бу қўлига олиб,— сен у тарафларни кўрмагансан-ку.

— Киевда ўқиётганлар кўп,— деди Олесь.

— Сен бунча ерга қарайсан,— Петр Никитич Искандарнинг елкасидан тутди.— Ҳаммамизни хурсанд қилиб қўйиб, нега ўзинг хафа кўринасан?

— Етмай қолди-ку.— Искандар ердан бошини кўтаролмасди. У Марияга юзланди.— Жилко акам билан учала опам хафа бўлишмасин! Билмаганман-да!

— Йўқ, ҳозир топиб берасан,— Жилко ҳазиллашди. Жилко дилидан ўтган: «Нима учун Олесга, нима учун Пашкога, нима учун улардан биттаси қолиб, ўрнига Жилкога эмас», деган ўйни ҳеч кимга сездирмади. Олесъ бошидаги дўппини олиб, Жилкога бергиси бор-у, Искандарнинг хафа бўлиб қолишини ўйлаб, қўли бормади.

— Вера холани ҳам кўрайлик,— қизлардан бири қистади. Бошқалар ҳам қўшилишди. Мария бувисини кийиниб чиқиши учун ичкарига тортди. Вера хола Марияни қолдириб, кулганча нариги хонага кириб кетди. У ичкаридан Марияни чақирди.

— Ўзбеклар рўмолни қандай ўрашади,— деб сўради,— қани, кўрсат!

— Фарқи озгина,— Мария Хонбиби холани кўз олдига келтириб туриб, бувисига рўмол ўратди, ташқарига бирга чиқишди. Эғнидаги бўғма ёқали оқ шоҳи кўйлак, бошига чамбарак нусха қилиб ўралган рўмол Вера холани бутунлай ўзгартириб юборди. У ўзидан-ўзи куларди.

— Хонбиби холамнинг ўзи бўлдингиз-қўйдингиз,— деди Мария бувисини қучоқлаб,— тўғрими?

Искандар шуни кутиб тургандай, боши билан маъқуллаб, Вера холани кутиб олгиси келиб, ундан кўз узмасди. «Бувимга ўхшайди,— ўйлади Искандар,— меҳрибонлиги ҳам, соддалиги ҳам, қўллари ҳам бувимнинг ўзи». У Вера холанинг бўйнига «Бувижон» деб осилишдан ўзини зўрға тийиб турарди. «Бувим ҳозирдан йўлимни пойлаётгандир,— Искандарнинг кўз олдидан бувиси кетмай қолди,— жуда-жуда кўргим келяпти.»

— Мария келиб уйимиз тўлди-қўйди,— деди Вера хола,— ўтиринглар. Сизларни ўзим бир меҳмон қилай!

— Искандар иккаламиз ўзбекча палов қиламиз,— деди Мария,— таъми оғзиларингга қолмаса отимни бошқа қўяман!

— Шу шаштингдан қайт,— деди Олесъ жиддий, Мариянинг қўлидан секин ушлаб, ичкарига кириб кетаётган Петр Никитич билан Вера холага қараб, яна давом этди.— Дунёдаги энг гўзал исм Мария-ку!

— Исминни шунчалар яхши кўрасанми? Мария исмлилар кўп-ку,— деди Мария. Олесъ худди муҳим гапи бордай Марияни бир чеккага тортди. Мария унга киприкларини пирпиратиб тикилди.

— Мария,— деди Олесъ.

- Нима дейсан?
- Мария!— деди у яна.— Дунёда фақат битта Мария бор!
- Биби Марямни айтяпсанми?— Мария Олеснинг болаларча самимиятидан завқланиб, шўхлик ва муғамбирлик билан кўзларини қисди.
- Йўқ,— деди Олесь,— сени айтяпман!
- Гапларинг ўрмонда чала қолганмиди?— Жилко уларга яқинлашди.
- Ҳозир,— Олесь Жилкога биринчи марта қовоқ уйди,— кўп гапирасан-да!
- Ўзр, ҳазрати олийлари,— қўлларини ўйнатиб, Олесни кулдириш учун таъзим қилди.— Ўзр!
- Сенга гап топиб бўлмайди,— Олесь мийиғида кулиб, Жилкога яқинлашди.

БИЗ, УША МАРДЛАР АВЛОДИДАНМИЗ

Искандар меҳмонлар тарқалмасдан уйқуга кетди. У айвоннинг гулзорга туташ тўрисида, кечаги ётган ерида донг қотиб ухлаб, кейинги ашулаларни, ҳазил-мутойибаларни, Петр Никитичнинг оқгвардиячилар билан бўлган жанглар хусусидаги ҳаяжонли ҳикоясини эшитолмай қолди. Уни тонг ғира-ширасида нимадир уйғотди.

Булбул! Искандарнинг жонидан ортиқ кўргани булбул! У гулзор тепасидаги дарахтда сайрапти. У бошини секин кўтарди. Ёнидаги каравотда ётган Петр Никитич ҳам уйғонибди. У ҳам булбулни тинглаяпти. «Худди бизнинг боғдаги булбулга ўхшайди. Овози худди ўша,— Искандар кўзларини юмиб тинглайди. У кеча қаттиқ ухлаб, булбулни эшитмаган эди. Ҳайрон бўлиб ўйлайди.— Кеча йўқ эди-ку. Ўзимнинг булбулим, қидириб келдимикин? Булбулжон, сен сайраганда отам, бувим, аям мени эслашиб, овозингни менга илинишиб, бир нималар дейишган бўлса, тушундингми? Бу ернинг одамлари ҳам ўзимизники. Нега тўхтаб қолдинг, булбулжон?»

Бир дақиқа тин олган булбул гўё Искандарнинг илтижосини эшитгандай яна сайради. Билинар-билинемас шабада ҳам эсиб турибди. Гуллар бўйи, булбул навоси гўзалликда бир-бири билан бўйлашмоқчидай. Искандар бобоси Халил отанинг: «Булбул гулни севади. Қаерда гулзор бўлса, ўша ерда», деган гапларини эслади. «Гулзорларни кўпайтириш керак,— аҳд қилади Искандар,— булбул кўпаяди. Йўл бўйларидаги ариқлар қирғоғи гул-

зор қилинса бўлмайдими?! Қайнарбулоққа борай, отамга айтаман! Қайнарбулоқдан Қўқонгача гулзор бўлса, қишлоғимиздан мактабгача гул ҳидлари ичида борсак, қандай яхши!»

Ўрнидан турган Петр Никитич Искандарга қараб, унинг кўзлари очиқлигини кўриб, тепасига келди.

— Сени ҳам булбул уйғотдимми?

— Ҳа,— бошини кўтарди Искандар,— бизнинг уйда ҳам булбул бор!

— Ҳовлиларинг ҳам гулзор, ҳам тинч экан-да,— деди Петр Никитич ювингани пастга тушаркан,— булбулга гул керак, тинчлик керак. Гул пайҳон қилинса, шовқин кўтарилса, булбул зада бўлади, қайтмайди!

Нонуштада ҳам булбул мақтовни бўлди. «Булбул нега ҳар кун тонгда сайрайди!— ўйлайди Искандар,— Петр Никитич «тинчлик керак» деб айтдилар-ку! Тонг сокичилигини кутаркан-да!

— Замоннинг ўзи булбул куйидан ҳам ширин бўляпти,— деди Петр Никитич яна суҳбатга яқун ясаб,— шунинг учун булбул кўпайпти, одамларнинг бир-бирига қадр-қиммати ошяпти.

Булбул мавзуи замонни олқишлашга уланди. Вера хола ҳам куйиб-пишиб гапирди. Мария билан Искандар жим қулоқ тутишади.

— Бугунги режаларинг қандай?— Петр Никитич Мариядан бехос сўраб қолди.— Искандар зерикмасин!

— Саша билан танишиб олди,— деди Мария,— бирга ўйнашади.

— Ўзинг-чи?

— Сизларга тўйганим йўқ,— Мария бошини бувисининг тиззасига қўйд, Ўрнидан туриб бобосининг ўнг юзидан чўлп этиб ўпиб олди. Кўчадан ҳуштак овози келди. Искандар ўрнидан туришга улгурмасдан остонада Саша кўринди.

— Ўрмонга борманглар,— деди Вера хола,— ўрмон адаштиради.

— Нега адаштиради?— ҳайрон бўлиб сўради Петр Никитич,— муқаддас ўрмонга айб тўнкама! Оқғвардиячилар кучайган пайтларни, ундан илгариги урушни эслайсанми? Партизанларимиз ўрмонда жон сақлаб, куч тўплаб, қишлоқни ўша ваҳшийлардан тозалашгани ёдингдан кўтарилдимми? Қани, болалар,— деди Петр Никитич Искандар билан Сашага юзланиб,— ўрмонимизда қўрқинчли ҳайвонлар йўқ! Кўнгилларинг қаёққа етакласа, ўша ерда сайр қилинглари! Ўрмонга таъзим

билан киришлар! У қанча-қанча ота-боболаримизни кўрган. Кувғинда бўлган қанча-қанча фарзандларга бошпана бўлган бу ўрмон! Оқгвардиячилар сўнгги кунларида ўрмонга ўт қўйишгани бекоргамиди?!

Петр Никитич сўзини тугатиши билан болалар кўчага югуришди. Уларнинг орқасидан Мария ҳам отланди.

— Сизларга тўйганим йўқ дейди-ю, кўчага шошилади,— Вера холанинг гапини Мария эшитмади. Уни колхоз идорасининг олдида Олесь бетоқат кутиб турган экан. Мария ўзи ўйлаганидан кўпроқ ушланиб қолди. У уйга ана шу хижолат бағрида қайтди.

— Вой, келдингми, қизим,— Вера хола худди невараси билан кўпдан бери энди кўришаётгандай чаққон бориб, бағрига тортиб, уни эгиб, бетларини бетларига суйкади.

— Бунчалар ҳам меҳрибон бўлмасангиз, бунча ҳам соғинмасангиз, бувижон!— Мария ҳам бувисининг ҳали бу, ҳали у юзидан қайта-қайта ўпди. Бувисининг бағридан чиққан Мария эркаланиб бориб, бошини бобосининг кўксига қўйди. «Нега озгина вақтга келиб ҳам уларни ёлғиз қолдирдим,— аллақаерини жизиллатиб, ялт этиб шу фикр ўтди,— уларнинг мендан бошқа суянадиганлари борми?!». У қайсидир донишманднинг: «Кексалар қўлини тут, уларни эъзозла. Қимки кексаларга ҳасса бўлса, ҳассага етади», деганини ҳозиргина Олеснинг: «Мени ўйламасанг ҳам қари бобонг билан бувингни яна ёлғиз қолдиришга кўнглинг чидаш бермаслигини ўйлаяпман», деб нозик жойдан ушлаганини эслади. Кечки овқат устига Искандар билан Саша ҳам этиб келди.

— Концертга чиқаркансизлар.

— Қим айтди?— Петр Никитич Сашадан сўради.

— Акам.

— Олесми?

— Ҳа!

— Олесь ҳаммани йўқлаяптими?

— Билмадим!

Петр Никитич билан Вера хола бир-бирлари билан кулимсираб кўз уриштиришди. Мария дастурхон қирғоғини ўйнаб, лабини хиёл тишлаб ўтирарди. Болалар ақил-тапил овқатланиб, яна кўчага югуришди. Петр Никитич билан Мария ҳам тараддудга тушишди.

— Қани, бўл,— деди Петр Никитич жойидан қимир-

ламаётган хотинини қистаб,— ҳам концерт, ҳам парткомимизнинг маърузасини эшитамиз.

— Мени судраб нима қиласиз,— деди Вера хола эриниб,— концертларини кўрганман.

— Юринг,— деди Мария. У бувисининг ҳоли-жонига қўймай қўлтиғига кирди. Уларни клуб ёнида Олесь кутиб олди. Хильчук маърузасини бошлаб юборибди. У дунё воқеаларини — фашистларнинг Европа бўйлаб зўравонлик уруши олиб бораётганликларини, Франциянинг хиёнаткорона таслим бўлишини, Англия ва АҚШдаги саросималиклар, Осиёдаги ғалаёнлар хусусида кенг тўхтади.

— Гапларинг нуқул ваҳима-ку, Павло Станислович!— колхоз раиси Петр Евтушок нотикқа луқма ташлади.— Гапингдан фашистлар эрта-индин бизнинг устимизга ҳам бостириб кираётгандай. Ахир ўртада шартнома бор-ку!

— Тўғри,— деди Хильчук,— лекин бу дўстмиз деган гап эмас!

— Қим дўст деяпти?— раис лекциянинг охирини мунозарага айлантирди.— Фашист ҳар қалай фашист, аммо бизга ўйлашиб кўз олайтиради.

— Тўғри айтяпсан, раис,— сўзга қўшилди Петр Никитич,— бошларига оқгвардиячиларнинг кунини солиб қўямиз.

— Фашистлар оқгвардиячилар эмас,— деди Хильчук луқмаларни кесиб,— фашистлар бутун дунёни ташвишга соляпти.

— Яна ваҳима!

— Бу гапларда жон бор,— деди Олесь ўрнидан туриб,— устма-уст ғалаба унга ишонч туғдирапти.

— Фақат шу эмас,— деди Хильчук унинг сўзини бўлиб,— бундай ўйлаш хато!

— Нимага?

— Гитлер ҳар бир фашистга жаннат ваъда қиляпти.

— Жаннатнинг нариги дуқёдалигини фашистлар билмас экан-да,— раис яна луқма ташлади.

— Йўқ,— деди колхоз партком секретари.— Гитлер шу дунёнинг ўзида ҳар бир фашистга жаннат ваъда қиляпти. Биласизларми, аъло турмуш! Ҳаммадан устун яшаш учун кураш, бировларни талаб, бировлар ҳисоби-га тўкин ҳаёт кечириш — уларни қутуртиряпти.

— Бундан чиқди яқин-ўртада бизга ҳам ҳужум қилиши мумкин экан-да,— клубнинг этагидан Талашко чол ўрнидан туриб савол берди.

— Очиқ айтиш қийин,— деди нотик,— нега десангиз миш-мишлар далил бўлмайди.

— Ҳозирги вақтда кўп нарса мужмал бўлиб кетяпти,— деди Талашко ўтирган ерида дўнғиллаб,— гап ё «ҳа», ё «йўқ» бўлса!

Талашкони Хильчук кесатиқ билан тузалади. Яна саволлар тушди. Жавоблар қисқа-қисқа бўляпти.

— Яна саволлар борми?— Хильчук залга қаради.

— Раҳмат!

— Ажойиб бўлди,— пастдан тингловчилар ўз миннатдорчиликларини изҳор этишди.

Концерт бошланди. Вера хола айтгандай, Жилконинг қизиқчилиги, қизлар ва йигитларнинг якка ва оммавий ўйинлари, комбайнчи қизнинг ашуласи — бари-бари илгари қайта-қайта эшитилган, кўрилган. Фақат Пашко янги ашула айтди. Искандарга унинг овози ўрмонда эшитилганидан ширалидай, унинг бўйи кечагидан ингичкалашиб чўзилгандай, сочлари яна ҳам сираклашгандай, аммо бошидаги ўзбекча дўппи эса, истарасини иссиқ кўрсатаётгандай кўринди. Пашко орнқ бўлганлиги учун қиррабурни худди ҳўроз тожидай кўзга алоҳида ташланарди. Унинг янги ашуласи, тишиқ овози йиғилганларга маъқул келиб, ҳаммадан кўп оқиш олди.

Залдан чиқа туриб, Олеснинг, Пашконинг, Сашанинг бошларидаги дўппига алоҳида назар ташлаган Петр Никитич ўзи кийиб чиқмаганига ичида афсусланди. Бугунги тун кечагидан ҳам серкулки, завқли ва ширин ўтди. Эрталаб. Мария Искандарни дадасининг қишлоғига бошлади. Уларни Олесь билан Саша кутиб олди. Украинанинг чегарага яқин қишлоқларидан бўлган Лопатичида аллақандай сирли миш-мишларни эшитиб, Олесь билан Мария йўл-йўлакай жим қайтишди. Бехос тушиши мумкин бўлган фалокатни юрак баъзан ҳис этади. Юрак ўзидан-ўзи қисилади.

— Ростдан ҳам уруш бўлармикин?— Мария Олесга тикилди. У Олеснинг: «Йўқ! Уруш нима қилсин. Биласан-ку, бундай-бундай сабаблар бор. Кўнгилни тинч қил», дейишини кутарди. Олесь бир неча қадамини индамай босди.

— Хильчук кўп нарсани биледи,— деди Олесь ўйчанлик билан.

— Нега очиқ айтишмайди? Ваҳимачи деб балога қолишдан қўрқадимикин?

Олесь чуқур нафас олди. Қишлоқ нотинч. Қамдир чегарага яқин борганга ўхшайди. Кўзларда ташвиш-у, тилда ҳеч гап йўқ.

— Тилидан илиниб ёмон отлиқ бўлганларни биласан-ку! Ана шу ташвиш билан Олевскка етиб келишганини ҳам, қишлоққа қоронғилик чўка бошлаганини ҳам сезишмади. Искандар билан Саша ҳам катталар гапини ярим-ёрти эшитиб, ҳушёр тортишди. Олесь билан маъюсгина хайрлашган Мария уйга кириб, бобоси билан бувисига амакисининг саломини топшириб, бошқа гапга ўтмади. Дастурхон устида ҳам гаплар унча қовушмади. Чолу кампир кўп юриб толиққандир деган фикрда Мариyani саволга тутишмади. Уринга эрта киришди. «Уруш қайси тарафдан бошланаркин? Биз ҳам чегарага яқинмиз. Наҳотки осойишталигимиз тугаса?! Уруш бошланса, ичкарига кетиш сира-сира мумкин эмас,— Мария кўзларини шипга тикиб ўйлайди,— Искандарни эрта-индин ташлаб келаман! Насибaxon опанинг бор-йўғи шу ўғли-ку!» Мария уйқу қўйнига киришни истар, лекин ҳали-бери уйқу йўламасди. Искандар ҳам худди биринчи тундагидай нотинчланди. Аввал дарров уйқу элитди-ю, ярим кечада уйғониб олди. «Чапаев» киносини яқиндагина кўриб, қани, мен ҳам душманни қийратсам. Отам, бувим, аям, ҳамма қайнарбулоқликлар мен билан фахрланишса! Менга ҳамма ҳавас билан қараса! Ҳайриятки ҳозир уруш йўқ», деб кўнглидан ўтказганини эслади. Энди юрагини кўрқув босяпти. «Агар уруш шу ўртада бўлиб, қайтиб кетолмасам, отам, бувим, аямнинг ҳоли нима кечади? Фашистлар ўлдириб қўйишса-чи? Бувимнинг гапларига кирсам бўларкан! Кетгунимизча уруш бўлмасин! Олесь акам, Мария опам нега хафа? Улар бир нимани билишади. Мария опамни тезроқ кетишга кўндираман. Петр Никитич билан Вера бувимни ҳам олиб кетамиз». Мурғак хаёлидан шуларни ўтказган Искандарнинг кўзи илинди...

Уларни Петр Никитич эрта тонгда бесаранжомлик билан уйғотди.

Мария, кейин Вера Ҳола сачраб туриб, саросима билан Петр Никитичга тикилишди. Унинг ёнида Искандар пишиллаб ухлаб ётарди.

— Ҳа, бобо?

— Нима гап?

— Қулоқ солинглар,— деди Петр Никитич тинглаб,— ниманинг овози?

— Уруш!— деди олисдан келаётган гумбур-гумбур

овозни аниқ эшитган Мария қалтироқ ичида,— Лопатичининг нариёғидан!

— Ундай деманглар!— деди Вера хола мўлтираб,— янглишдир!

Вера хола Искандарнинг ярим очилиб қолган устига кўрпа тортиб қўйди. Петр Никитич, Мария жонсараклик билан дам аниқ, дам элас-элас келаётган артиллерия овозига қулоқ тутганларича тик туришарди.

— Яна жанг, яна қирғинлик,— деди Петр Никитич асабий,— бизнинг кўрганимиз етмасмиди? Қонларимиз тўкилганда бу сизларнинг, келажак авлодимизнинг тинчи учун деб ўйлаган эдик. Яна бор экан-да!

— Хоинлар!— Мария муштларини қисиб турарди. Эшик устма-уст тақиллаб, Мария сўзини давом эттиролмай қолди. У бобосидан бурун бориб эшикни очди.

— Келдингми?— У Олесни худди йўлига интизорлик билан қараб тургандай кутиб олди. Вера хола бир нима демоқчи-ю, тилига гап келмас, Петр Никитич эса дам-бадам соқолини бармоқлари билан тарарди.

— Нариги хонага чиқайлик,— деди у Искандарнинг ухлаётганини ишора қилиб,— уйғотмайлик!

— Саша ҳам ухляпти,— деди Олесь жойни ўзгартиришаётганда гапни нимадан бошлашни билмай,— онам тез қайтишимни тайинлаб қолди.

— Уларни ҳам буёққа олиб кел,— деди Петр Никитич,— кўпайишиб, бир-биримизга далда бўламиз!

Даҳшатли овозлар жуда яқиндан кела бошлагандай. Деразалар, эшиклар яна титраб кетди. Олесь уларига чопди. Гумбурлаган шовқиндан Искандар чўчиб уйғонди. Хонада ҳеч ким йўқ. Деразадан қаради. Қуёш энди қизариб, нурлари уфқдан худди қонга бўялгандай кўриняпти. Яна чийиллаган, бўкирган, ғувиллаган ва аллақандай гусир-гусирлар Искандарни кўрқувга солди. Ер қимирляптимикин? Шовқинлар қаёқдан? Югуриб нариги хонага ўтди. Уни Петр Никитич қучоғига олди.

— Нима бу?

— Кўрқма, ўғлим,— деди мўйсафид Искандарни бағрига маҳкам тутиб,— уруш бошланиб қолди!

— Уруш!— Искандар Петр Никитичга беихтиёр қаттиқ ёпишди. «Энди қандай кетаман? Нимага келдим? Бувимнинг гапларига кирмадим.— Мурғак дили типирчиллаган Искандар шу топда Мариядан ҳам хафа бўлиб кетди,— қистаб қўймади,— ўйлади яна у,— мана энди нима қиламан?». Унинг нажот истаган кўзлари Мария-

га тикилди. Мария Искандарнинг дилидагини сезгандай, ундан айбдордай кўзини яширарди.

Еру кўк даҳшатга тўлиб боряпти. Ҳали танклар, самолётлар, қўшин қишлоққа етиб келмасдан ваҳимаси шунчалар. «Фашистлар оқгвардиячилар эмас»,— Петр Никитичнинг хаёлидан ялт этиб ўтди. Бунга ўтган куни Павло Станислович айтганини эслади.

Олесь онаси билан Сашани бошлаб келди. Улар қучоқлашиб кўришишди. Улар нима қилишни, бир-бирларига қандай далда бўлишни билишмасди. Ҳаммаларининг хаёллари, қулоқлари ташқарида эди. Ранглари оқариб кетган Искандар ҳар бир гумбурлаган овоздан бир чўчиб тушади, кўзлари тиниб боши айлангандай бўлади. Назарида, ўзи ёлғиз қолаётгандай, анови кўм-кўк осмондан, Петр Никитичдан, Вера холадан, Мариядан, Олесдан, Сашадан — ҳамма-ҳаммасидан айрилиб қолаётгандай юрак-юрагини алланималар аёвсиз тимдаларди. Бирдан самолётлар овози эшитилди. Бирлари деразадан бош чиқариб, бирлари эшик остонасидан ярим ҳатлаб, осмонга тикилишди. Бир: «Бу ўзимизнинг самолёт деса», бири «овози ўхшамайди», дейди.

— Овозини ажратиб бўладими?— Мария ҳайрон бўлиб сўрайди.

— Бизники эмас,— дейди Олесь Марияга тўлиқ жавоб беролмай,— овозидан юрагим сезяпти.

Искандар ҳали унга, ҳали бунга қарар, улардан ёлғондан бўлса ҳам: «Ие, ўзимизнинг самолётлар-ку», дейишларини кутарди. «Ёки тушиммикин бу,— Искандар тунов кунги тушини эслайди,— туш бўлса эди! Билиб турибман, туш эмас!».

У ҳозирги ҳолатнинг туш бўлишини, уни кимдир уйғотишини, Саша ўйнагани кутаётганини айтишини шундай истардики, лекин иложи йўқ-да! Олесни йўқлаб, бирин-кетин келган йигитлар, қизлар билан ҳовли тўлди. Ҳаммадан кейин Жилко ҳам кириб келди.

— Қизлар қолади,— деди Олесь йигитларга, қизларга бир-бир қараб,— мен, Жилко, Пашко, Максим, Ваня,— у яна бир неча йигитнинг номини айтди,— районга бориб, армияга қўшилишимиз керак.

— Биз-чи?— Мария қизлар номидан гапирди.

— Сизлар,— деди Олеснинг ўрнига Жилко сўз олиб ҳар доимгидай дадиллик билан,— менимча, сизлар шу ердан қимирламанглар!

— Хильчук ҳам, Евтушок ҳам кўринмаяпти,— деди

Олесь,— районга жўнашганга ўхшайди. Ҳали замон етиб келишар...

— Кетдикми?— Пашко ҳаммадан бурун ўрнидан турди. Йигитлар ҳамма билан бир-бир қучоқлашиб, ўпишиб хайрлашишди. Жилко Мариянинг ёнига ҳаммадан кейин борди, уни қучоқлаб ўзига тортди, лабини лабига мажбур олиб борди. Мария ҳеч кимга сездирмай унинг бағридан силтаниб чиқди. Юраги шув этди. «Ҳамма хайрлашиш учун бир-бирига меҳр қучоғини тутса, нега бу шилқимлик қилади!— Мариянинг гашлиги ортди. У Олесдан кўзини узмай Жилкони ўйларди.— Олесни огоҳлантириб қўймасам бўлмайди». Йигитлар жўнашди. Ҳамма энди Петр Никитичнинг оғзига термиларди.

— Битта-биттадан бўлиб ўрмонга яширинайликмикин?— қизлардан бири таклиф қилди.— Жон сақлаш керак-ку!

— Жон сақлаш осон,— деди Петр Никитич қовоғини уйиб,— ҳозирдан шуни ўйласак, ўзимизни ўзимиз кишанлаб берамиз-ку! Ота-боболаримиз чўқмор, найза, шамшир, қилич, милтиқ билан ўз юртини ҳамиша ҳимоя қилиб келган, ҳеч кимга депсатмаган. Биз ўша мардлар авлодиданмиз-ку!

Даврага чўккан сукунатни фақат тўплар овози бузиб турарди. Эртасига тушга яқин колхоз қоровули уйма-уй кезиб, одамларни қишлоқнинг шарқий томонидаги ўрмон қоровулининг уйи олдига якка-якка етиб боришларини, кийим-бош, бир ҳафталик озиқ-овқатларини ҳам олишларини тайинлади. Уларни колхоз раиси Петр Евтушок, партком секретари Хильчук кутарди. Қишлоқнинг у бошидан-бу бошигача ҳовлима-ҳовли одамлар рўйхати ўқилди.

— Талашко қани?

— Билмадик!

— Айтганмисан!— Хильчук колхоз қоровулидан сўради.

— Уйда йўқ экан!

— Майли,— деди Хильчук раисга бошлай берайлик деган ишора билан бир қараб олиб.— Ҳар биримиз учун синов кунлари бошланди. Кимнинг кимлиги билинадиган дақиқалар бағрига кирдик. Уруш узоққа чўзилмайди. Фашистларни тез орада янчиб ташлаймиз. Ҳозир райондан келдик. Вазифалар аниқ. Гўдаклар, балоғатга етмаган болалар, қариялар мамлакат ичкарисига юборилади. Ўттиз километрлик йўлни босиб ўтиб, Радогош-

ча шаҳарчасига етиб олиш керак. Уларни ўша ерда кутишади.

— Азиз онахонлар, азиз отахонлар,— деди раис беихтиёр ўрнидан туриб,— гўдақларимизни, ўспиринларимизни сизларнинг қанотингизга топширамиз. Аравалар юролмайди. Манзилга сўқмоқ йўллар билан боришдан бошқа илож йўқ. Сизлар уруш тинчигунча мамлакатнинг энг ичкарасида, урушдан узоқда тинч яшайсизлар. Бизнинг қарияларимизни, бизнинг гўдақларимизни Россиянинг олис шаҳар ва қишлоқлари, қозоқлар, ўзбеклар, туркманлар, тожиклар юрти кутяпти. Фақатгина Радогосчага етиб олиш машаққатига бардош тилаймиз.

Сўзни яна Хильчук олди. У йигит-қизлар ўрмон ичкарасига жойлашиши, қўшни қишлоқ ва колхоз билан алоқа боғлаб, партизанлар ҳаракатини бошлаш ва шу йўл билан армияга мададкор бўлиш хусусида гапирди. Одамлар Хильчукни, Евтушокни ўраб олишди. Иккалалари ҳам саволларга жавоб бериб улгуролмасди. «Душмандан қочиб, қишлоғимни ташлаб кетаманми? Уруш тугаса қайси юз билан қайтаман! Одамларнинг юзигагина эмас, уйларига, гулларга, ўрмонга қандай қарайман,— Петр Никитичга йиғилишнинг қарори ёқмади.— Нима қилай? Қўшилмаслигимни айттайми? Бошқалар нега маъқуллашапти? Талашко қаёққа жуфтак ростлади? Қишлоғимизнинг юзини шувут қилмасайди бу кўрнамак? Кетолмайман, қишлоғимни ташлаб кетолмайман! Эҳтимол, бошқаларнинг гапи ҳам ичида қамалиб ётгандир. Ешлар билан қоламан. Вера-чи, Искандар-чи?» Петр Никитич шундоққина биқинида турган Искандарнинг елкасини ушлади.

— Бобо,— деди Искандар,— бизникига кетамиз. Хўпми?

Уларни бу ердан жўнатиш ҳақидаги гап дилини ёритган, эрта-индин Қайнарбулоқ қўйнига кириб бор-ётгандай севинган Искандар Петр Никитич билан Вера хола Ўзбекистонни танлайди, деб кўнглидан ўтказди. У «хўп» жавоби олишга ишонарди. «Эссиз, Мария қоларкан-да,— Искандарнинг дили ачишди,— биз билан кетса бўлмасмикин? Қизларни олиб қолиб нима қилишаркин?»

— Сизларга оқ йўл,— деди раис,— омон-эсон етиб олинглар. Петр Никитич! Сиз йўл бошловчи бўлинг!

— Сўқмоқ йўлларни Федор билан Павло билади,

яхши билади,— деди Петр Никитич кўнглидагини яшириб,— иккови ҳам машҳур овчимиз-ку!

Ҳамма Федорга, кейин Павлога қаради. Паст бўйли, йўғон, аммо қадам олишлари тез, ёшига қараганда абжир Федор индамади. Жону дили билан ишлашни, ҳамиша мақтов олишни, тўртта одам йиғилган жойда ишбоши бўлишни суядиган Федор Шендрикка Петр Никитичнинг таклифи ёқиб тушди. Баджаҳл, аммо ҳалол, гапнинг пўскалласини гапирадиган Павло кўпчиликнинг раъйини қайтаришни истамади. Раис ҳам, партком секретари ҳам бу фикрни маъқуллашди. Петр Никитич Марияни ёнига чақирди.

— Сен ҳам анови қариялар ва болаларга кўз-қулоқ бўлиб, ичкарига қайтасан.

— Нега?

— Ўзбекистонга борадиганларга йўл бошловчи бўласан!

— Уёқда йўл бошловчилар кўп,— деди Мария қатъий.

— Уруш билан ҳазиллашма!

— Жон бобо, хафа қилманг, эшитяпсизми, хафа қилманг.

— Ота-онангдан қолган биттаю-битта ёдгорликсан. Бирор фалоқат бўлса, ўзингнигина эмас, ота-онангнинг ҳам изини йўқотасан. Сен бизнинг ҳам, уларнинг ҳам ёлғизисан-ку, жоним қизим.

— Мени алдаманг, бобо, мени авайламанг, бобо, қоламан!

Петр Никитич гап тополмай қолди. У алдаб ҳам, дўқ қилиб ҳам Марияни гапга сололмаслигига ақли етиб, «эсиз-эсиз!» деб бош чайқади.

Ешлар Олевскнинг ғарбидаги катта ўрмонга, қариялар шарққа картошказорни қиялаб, яккам-дуккам қарағайлар кўриниб турган майдонга ўтиб, ўрмонга элтандиган сўқмоққа тушиб олишди. Оломоннинг энг орқасида Петр Никитич, Вера хола, Искандар борарди. «Ҳаётимнинг кимга, нимага кераги бор,— ўйлайди Петр Никитич,— энди ҳеч нимага кераги йўқ! Ҳаётимни асраш учун Олевскни ташлаб кетсам, ота-боболарим руҳи қарғамайдими?— У ёнидагиларга қарайди,— булар-чи? Олиб қолсам яна жабр! Искандарни кимга тайинласам бўларкин?»

Самолётлар галаси осмонни тутиб келарди. Олевскнинг тепасида ҳам, ўрмонга яқинлашиб қолган Федор

Шендрик бошлиқ кишилар устида ҳам изғиб юрибди. Қишлоқ тарафдан портлашлар эшитилди.

— Бизнинг тепамиздагилари разведкачи самолётларга ўхшайди, кузатиб қайтади. Бир нимани сезса, бомбардимончи самолётларни чақиради,— деди Федор Шендрик, одамларни озгина бўлса ҳам тинчотишга уриниб,— униси келгунча ўрмон ичига сингиб кетасизлар.

Петр Никитичнинг этагидан ушлаб олган Исқандар катта-катта қадам босиб бораётгани билан кўзи осмонда. Самолётлар тепаларидан ўтганда энкайиб тўхтаб қолди, қўлидан Петр Никитичнинг этаги чиқиб кетди, хушёр тортиб яна етиб олди. «Разведкачи самолётлар бўлса майли эди,— деди Федор Шендрикнинг гапини эслаб,— ўрмонга яшириниб олардик».

Самолётларнинг бирдан устма-уст чувиллаб бир нималар тушди. Исқандар кўзини юмди. Петр Никитич Вера хола билан уни ўнг тарафга судради. Ҳаммалари йиқилиб тушишди. Кимдир дод деди, кимдир алланима деб қичқирди. Самолётлар узоқлашиши билан Петр Никитич ўрнидан туриб қараса, ҳамма бош кўтаришга қўрқиб, қимирламай ётибди.

— Ҳой, тирикмисизлар,— деди у бақириб,— қани, эмакланглар. Ўрмонга етиб олайлик, Федор, Павло, қанисизлар?

Федор бошини кўтарди. Павлодан садо чиқмади. Петр Никитичнинг овозини эшитиб, одамларнинг бири вой-войлаб, бири инқиллаб қимирлашди. Кўпчилик нафас чиқармай ўрнидан турди. Мина тушган жойга Петр Никитич ва яна икки киши келди. Беш киши яраланибди. Ҳалок бўлган уч кишининг бири Павло эканлигини билишди, шошилишда қолганларнинг кимлигини аниқлаб бўлмади. Икки самолёт яна шу тарафга буриляпти.

— Яна якка-якка бўлиб, бир-бирларингдан узоқлашиб, орқага қайтинглар,— деди Петр Никитич овозини гуриллатиб,— улар бизнинг изимизга тушишди. Қишлоққа қайтамиз!

Яна икки жойга бомба тушди. Бу сафар ҳеч ким зарар кўрмади. Қишлоққа ҳар ким ўз ҳолича ҳар тарафдан кириб борди. Қишлоқ клуби, беш-олти ҳовли ўпирилиб тушибди. Ёғоч уйлар ёняпти. Қишлоққа ўзимизнинг чекинаётган солдатларимиз ҳам кириб келишди.

— Нега чекинасизлар,— Петр Никитич биринчи учраган солдатга салом-алиқдан бурун шу саволни берди.

— Беҳуда ўлимдан нима фойда?— деди солдат.

— Ахир чекиниш ор-помусни йўқотиш-ку, ота-онадан кечиш-ку.

— Гапириш осон, отахон,— деди солдат,— бусиз ҳам ҳозир қанча одамимизни йўқотдик.

— Хотин, бола-чақанг борми?— Петр Никитич савол берди. Бошқа солдатлар чурқ этишмасди.

— Хотиним, бир қизим бор!

— Ана шу чекинишинг — хотинингни немис қўйнига ўз қўлинг билан киритишинг, қизингни бировлар оёғи тагига ташлашинг эканини биласанми?!

— Бир менми чекинаётган,— деди солдат вужуди қақшаб, ёнидагиларга қараб,— бунинг устига буйруқ!

— Наҳотки шундай буйруқ бўлса!

Петр Никитич оғзига шалоқ гап олиб сўкинди. Вера хола билан Искандар ҳамон ҳангу манг эди. Улар қўрқинчли туш кўришаётгандай эди.

«Нега чекинишади?— Петр Никитичнинг гапидан Искандар ҳушига келди.— Негача? Улиш керак, аммо чекинмаслик керак-ку? Чапаев шундай қилармиди? Дадам шундай қилармиди?— У дадаси Ёндошали Халиловнинг жасорати ҳақида онасидан эшитганларини эслади.— Йўқ! Улар чекинишмас эди. Мария опамлар қаерга яширинишди экан? Олесь акамлар солдатлар орасига етиб боришдимикин?» Шу ўй унинг тинчини олган эди.

НАҲОТКИ, ФАШИСТЛАР ҲАМ ОДАМ БУЛСА?

Олевск ҳувиллаб қолди. Уруш орқасига ўтишга қишлоқ аҳолисининг бир қисмигина улгурди. Бу ерда қолган кишиларнинг назарида қишлоқ ўз фарзандларисиз чўкиб, ғариб бўлиб, қандайдир бойўғли хонани эслатади. Аслида-чи? Олевскда урушдан илгаригидан ҳам кўп одам яшаяпти. Колхоз правлениеси, жамоа идораси ва кўпчилик ҳовлилар немис ҳарбийлари билан тўлиб кетди. Кўчаларда ҳам, хонадонларда ҳам бутунлай нотаниш сўз ва қичқириқлар, дил-дилигга пичоқдай санчиладиган қўшиқлар, олевскликларнинг гашига тегадиган музыкалар эшитилади. Петр Никитич ёш-яланг, ва баъзи мўйсафидларнинг муқаддас ўрмон ичкарисига кириб кетганликларини, Вера холанинг бетоблиги туфайли уларга қўшилолмаганлигини ўйлаб, таъби тир-риқ бўлади.

«Уни ёлғиз ташлаб кетолмайман,— Петр Никитичнинг қўли ишга бормас, ўйлаб ўйига етмасди.— Уруш

орқасидагиларга қўшиб юбормай яхши қилдим. Бизсиз қийналарди. Фақат Искандарни жўнатолмаганим кўнглимни хира қиляпти. Ота-онаси адои тамом бўлгандир. Уни авайлаш керак». Мария ҳам ҳар хатида шуни тайинлайди. Унинг хатларини Панченколарникидан Искандар олиб кетарди. Петр Никитич Мариянинг ҳозиргина ташлаб келишган хатини қўллари титраб очди.

«Ассалому алайкум, бобожон!

Ассалому алайкум, бувижон!

Ассалому алайкум, Искандаржоним! Соғмисизлар? Анови лаънатиларга яқинлашманглар! Бобо, Сиздан хавотирланаман. Уларнинг гапини қайтариб ё қайсарланиб юрманг. Сизлар учун, ҳамма учун биз ўч оламиз! Бобо, жон бобо, ўзингизни эҳтиёт қилинг, Искандаржонни кўчага чиқарманг. Бувижон! Қўрқмаяпсизми? Дадил бўлинг! Бу мудҳиш кунлар узоқ давом этмайди. Ленинградни бугун-эрта оламиз деб, икки-уч кундан кейин Ленинградни олдик, деб газеталарда, радиода, йиғинларда аюҳаннос солганлари нима бўлди. Шу хатни ёзишдан олдин Москвани эшитдик...»

— Москвани!— Петр Никитич бу сўзни кўзларига ёш олиб такрорлади.— Москвани!!!

— Номингдан айланай,— Вера хола ҳам кўзларининг ёшини артиб, хиёл дадиллашгандай бўлди. Москважон, номингдан айланай, бизни қутқар!

«Москвани эшитишибди,— Искандар ютинди,— Москва!»

— Тошкентни эшитишмадимикин?— Искандар Петр Никитичга қаради.

— Москвани эшитибдими, бу — Тошкент, бу — Олмаота, бу — бутун совет халқи дегани,— деди Петр Никитич овози дадиллашиб,— Москванинг овози, бу — сенинг ўша Қайнарбулоғининг ҳам овози!

Искандарнинг кўнгли ёришгандай бўлди.

— Хатни ўқинг,— деди Вера хола.

«... Ленинград қаҳрамонлари қарши ҳужумга ўтибдилар. Георгий Константинович Жуков деган машҳур саркардамиз бор-ку? Ленинград фронтига ўша киши қўмондонлик қиляпти. Ленинград остонасида турган душманни тўхтатишгина эмас, уларга қарши ҳужумга ўтиш — бу илк ғалаба нишонаси эмасми?!»

— Ғалаба, қизим, Ғалаба!— Петр Никитичнинг томоғига ҳайқириқ келди. Аммо ютиниш билан чегараланди. У Вера холага, Искандарга қаради.— Бораканку, азаматлар! Бу ерда ҳамма Ленинград таслим бў-

либди деб юрибди. Душманнинг сўзларига, газеталарига, радиоларига ишонганимизни қаранглар!

— Ҳазимизнинг тилдаги газеталардан ўқидингизку,— Вера хола таажжубланиб сўради.— Радиода ҳам Ҳазимизнинг тилда гапирган эди.

— Сен билан бизга ўхшаганларни лақиллатаман деб, ўзлари ўқисин деб газета ҳам чиқаришганда,— деди Петр Никитич,— радиода гапиргани сотқинлар топилмайдими? Революция вақтида, граждандар уруши вақтида қанча буржуйлар нарёққа ўтиб кетди. Берлинда ўзларининг миллатчи ҳукумати тузган бу хоинлар ҳозир куни туғиб, фашистларга олти оёқлаб эргашиб келмаган дейсанми? Қўй, ўшаларни! Ленинград бўйсунмабди! Москвани ҳам таслим бўлиш арафасида деб жар солишаётган эди. Хайрият, унинг юраги уриб турибди. Мариялар уни эшитишибди!

— Хатни ўқинг,— деб Вера хола қўлида хат билан ўй сураётган Петр Никитичнинг тиззасига яна туртди.

«...Киев ҳам яқинда қайтариб олинади,— ўқишда давом этди Петр Никитич,— ҳадемай Олевск, Лопатици ҳам фашистлардан тозаланади. Сизлар бардам бўлинглар! Гапларинг бўлса, эвини топиб, Панченко аммакидан айтиб ё ёзиб юборинглар.

Сизларни соғиниб:

Мария, 25 сентябрь, 1941 йил».

— Хат ёзайлик,— деди Вера хола шоша-пиша,— жоним қизим, ҳаммамиз соғмиз.

— Қани, ўғлим, қалам-дафтарни ол,— деди Петр Никитич Искандарга. Бобонинг гапи тугамасдан ичкари уйга гириллаб кириб кетган Искандар дафтар, сиёҳдон, ручка кўтариб чиқиб, дафтарнинг ўртасидан икки варағини суғуриб олиб, ёзишга шайланиб, Петр Никитичга қаради. «Ассалому алайкум, Марияжон, деб бошла,— деди бобо,— хатингни олдик. Бахтимизга соғ экансан. Хушёр бўл, қизим!— Петр Никитич яна «нимани ёзайлик» дегандай ўйланиб қолди. Биз немисларга ҳеч нима демаяпмиз. Улар ҳам индашмаяпти. Йўқ, кечир, қизим, ундай эмас. Ҳозирча, бобонга, бувинга, Искандарга тегишмаяпти, холос. Олеснинг холасини отиб ташлашди. Яна Евтушок амакинг билан Хильчукнинг оиласидан ҳеч ким қолмади. Талашко оқсоқол бўлиб олди. Ҳамманинг бошини шу емаса деб қўрқаман. Ҳамма ҳовлиларни фашистлар эгаллаб олишди. Бизникида ҳам тамғасидан билолмадим, майорми ё подпол-

ковникми — ишқилиб биттаси жияни билан тврнбли...»
— Бу гапларни ёзмасангиз бўларди,— Вера хола инқиллаб бошини кўтарди,— хавотир бўлишади. Бунинг устига...

— Мен ҳам аввал ўйлаган эдим,— деди Петр Никитич кўзларини Искандар дафтарга туширган ёзувларга тикиб,— улар безовталанмасин десам тўғри келмас экан. Фашистларнинг бу қонхўрлигини фарзандларимиз билсин-да! Қани, буни урушдагиларга ёзишнинг иложи бўлса?! Ҳазаб ва ўч билакка қувват беради, кишини қўрқмайдиган, ҳеч нарсадан тоймайдиган қилади, душманни қийратишга даъват этади. Мария хатида ни-ма билан машғул эканларини ёзмабди. Бу босқинчиларга украинларнинг кимлигини кўрсатиб қўйиш керак! Бутун оиласидан жудо бўлганини Евтушок ҳам, Хильчук ҳам билиб қўйгани маъқул!— Петр Никитич индамай қолди. Учовлари ҳам ўз хаёллари билан бўлиб, чурқ этишмади.

Яна сукунатни Петр Никитичнинг ўзи бузди.

— Ёз,— деди у,— биз ҳам тек турганимиз йўқ. Колхоз омборига ўт қўйдик. Донларни олиб кетишга улгуролмай қолган фашистлар қишлоқнинг қолган-қутган ҳамма одамини колхоз правлениесининг ҳовлисига тўплаб, «омборга кимлар ўт қўйганини айтмасанг, ҳамманг отиласан», деб ҳар биримизнинг иягимизга автомат тиради. Евтушокнинг ўғли билан хотинини ўшанда кўз олдимизда отиб ташлашди. Икки гестапочининг ўлиги Талашконинг уйи олдидаги ариқдан топилган купчи Хильчук оиласидагиларни ўлдиришган эди. Юзма-юз олишишга имкониятимиз йўқ. Бекордан-бекорга ўлиб кетишни ким истайди? Гражданлар уруши вақтида бизга «ўлимимиз ҳам душман кўнглига ғулу солиши керак» деб ўргатишгани бежиз эмас. Қанчалар оғир бўлса ҳам бу хатимизни ҳамма ўқисин! Сизлар орқали йўли топилса, хатимиз армиядагилар қўлига тушса, деган умиддамиз. Душман қўли остида қолган ота-оналари, хотинлари, бола-чақалари, қариндош-уруғлари қандай оёқ ости қилинаётганини, ёш жувонларни, ҳатто ҳали бўйи етмаган қизларни булғаётганликларини ҳар бир солдат эшитишни жуда-жуда истаймиз.

Биздан ҳаммага салом айт. Сизларга омад, фашистларга ўлим тилаб, хатни айтиб турувчи

бобонг Петр Никитич.

Ёзувчи Искандар.

28 сентябрь, 1941 йил.

Мария опа Сизни соғиндим. Ёнингизга борсам хафа бўлмайсизми? Саша билан маслаҳатлашдик. У йўлни биледи».

— Яна нимани ёзясан,— Петр Никитич ҳайрон бўлиб сўради.— Қани, ўқи-чи, ўғлим.

Искандар хатни давомига ўзбекчалаб ёзганини кўзлари ёшланиб тушунтирди. Эшик беҳос гупиллаб қолди. Бир дақиқа учалалари бир-бирларига аланглаб тикилишди.

— Лаънатилар келди,— Петр Никитич ўрнидан туриб кўча эшикнинг ҳалқасини туширди.

Урта бўй, тўладан келган, юзлари думалоқ, қошлари диккайган СС штурмбанфюрери унвонидаги ҳарбий ва бўйи унга тенг, аммо қадди-қомати ҳали тўлишишга келмаган 18—19 ёшлардаги СС шарфюрери тап-туп қадам ташлаб, Петр Никитич ёнидан ўтиб, Марияга атаб, шарқ услубига ўхшатиб солинган тўрдаги икки хона, олди айвонлик уйга кириб кетди. Хўжайиннидан икки қадам орқада бораётган шарфюрер остонага қадам кўйиб, тўхтаб қолди.

«Бу аблаҳ нимадан хавфсираяпти»,— Петр Никитич ичида сўкиниб ўзлари ўтирадиган уй тарафга бурилди. Қоронғуда шарфюрернинг кўзларини кўриб бўлмасди.— «У нега тўхтаб қолди?— Петр Никитич ичкарига кириб ҳам ичида сўкинарди.— Бирор гапи бермикин? Яна си-наб кўрмоқчимиз?» У деразадан ҳовлининг тўриси-га мўралади. Кириб кетибди.

— Бирор нима дедими?— Вера хола ҳолсизланиб сўради. Искандар ҳам худди шундай савол бермоқчи бўлиб тургандай Петр Никитичнинг оғзига қаради.

— Йўқ,— деб кўя қолди кўнглига қандайдир ғашлик тушган Петр Никитич. «Талашко энди менинг ус-тимда тўхталиб, роса тушунтирдимикин?— диққат билан тикилиб турган Вера хола билан Искандарга ҳам эътибор бермай ўйга берилган Петр Никитич шундай хулосага келди.— Энди мен билан юзма-юз гаплашадим». Искандар фашистларни кўриб, айниқса, улар билан бир ҳовлида яшаётган анови иккала фашистни кўриб ҳайрон бўлган эди». Одамларга ўхшаркан. Наҳотки, унинг ҳам кўзи, бурни, оғзи, тили бор. Наҳотки худди одамга ўхшаб гапиради». Уларни хаёлида қандайдир қўрқинчли ҳайвонга ўхшатиб юрган Искандар тўрдаги уйга ўрнашиб олган кишиларнинг фашистлиги-га аввал ишонгиси келмади. «Фашистлар ҳам одамга ўхшар экан». Уйқулари келмаса ҳам кўпинча кўрпага

эрта кирадиган одатлари бузилиб, бир-бирларига нима дейишни, бир-бирларининг кўнгилларига қандай таскин беришни ўйлашар, аммо шундай сўз топишолмас, фақат кўзлари билан бир-бирларига меҳрибончилик изҳор этишарди.

— Юлдузлар ҳам сийраклашиб кетяпти,— деди деразадан осмонни кузатаётган Вера хола,— жуда ҳам сийраклашиб қолибди.

— Йўғ-е,— дейди Петр Никитич суҳбат мавзуи топилганидан энгил нафас олиб,— кўзингга шундай кўринаётгандир.

— Юлдузлар унда-бунда қолибди-ю,— Исқандар ҳам суҳбатга қўшилди.— Нега илгаригидай гуж-гуж эмас?

— Урушнинг касофати бу!

— Бунга урушнинг нима алоқаси бор?— Петр Никитич ҳайрон бўлиб сўради.

— Одамлар ўляпти, уларнинг юлдузи ўчяпти,— деди Вера хола. Яна жимлик бошланди. Исқандар юлдузларни ўйларди. Оғриқни ичига ютаётган Вера хола охири инқиллаб, ўнг қўлини кўрпа тагидан узатиб, тиззаларини, иликларини силамоқчи бўлди. Исқандар дарров туриб, холанинг оёқ томонига ўтди. Иккала қўллаб, Вера холанинг тиззаларини, оёгини уқалади. Вера хола кўнмаса ҳам кўпинча шу иш билан шуғулланган Исқандар оғриқ қаерда, қаерни кўпроқ қаттиқ силаш ё босиш кераклигини билади. Вера холанинг оёқ касали зўриқиб, тез-тез юракка ҳам хуруж қилиб туриши Петр Никитични чўчитар, кампирнинг жонига оро кираётган Исқандарга меҳри ошарди.

— Ёт, ўғлим,— деди Вера хола мўлтираб тикилиб,— ўғилгинам, ёт, чарчадинг.

— Толиқиб қолма,— деди кампирга қўшилиб Петр Никитич. У хотини «чарчадинг, бўлди» деганда ичида «бунча кўнгилчан бўлмасанг, озгина ором оляпсан. Бола шунга хурсанд», деб индамас, баъзан:

— Ўғлинг шуни истаяпти. Яна озгина уқаласин,— дер эди. Ҳозир бўлса у ҳам Исқандарни дам олишга ундаяпти. «Шундай меҳрибонки булар»,— Исқандарнинг мурғак қалби аллақандай туйғулар бағрида тепарди. Негадир у ҳозир ҳовлидаги дарахт тепасида тонгда сайраб уйғотадиган булбулни қўмсади. «Қани, ўша булбул? Уқлар овозидан қўрқдингми, биздан юз ўғирдингми? Мария опам йўқ, Олесь акам йўқ! Бувим бетоблар! Бобомнинг бошлари қотган. Сен бўлса йўқ!

Қаерлардасан, қаерларга кетдинг, булбулжон! Бизни айблама! Урушни фашистлар бошлади. Мен узоқдан меҳмонга келган эдим. Буни билармидинг? Фашистлар сени ҳам, бизни ҳам, бошқаларни ҳам ёмон кўради. Энди ўзлари ҳам соғ қолмайди. Сен ўзингни эҳтиётла, булбулжон, уруш тугаса яна келасан». У Петр Никитичга термилди. «Отамга ўхшайди.— У Вера холага қаради.— Юмшоқ гаплиги, кўнглининг юмшоқлиги худди бувимнинг ўзи. Буви, ая, ота,— Искандар кўзларига ёш қалқиб келаётганини сезиб ерга қараб олди.— Сизларни соғиндим. Бувижон,— дейди дилида худди Хонбиби хола рўпарасида тургандай,— қани, ғадир-будир қўлларингиз билан бошимни силаётган бўлсангиз. Кечалари тепамда бўлардингиз. Сиз ҳассангизга тиралиб таҳоратга турганингизда, кўпинча уйқуга кетай деганимда аям тепамга келардилар. Аяжон! Юзингизни юзимга яқин келтириб, кўпинча жилмайиб, баъзан хўрсиниб қараб турардингиз. Ўзимни уйқуга солиб, сизни кузатардим. Бувимникидай ғудириниш бўлмаган қўлларингиз билан пешонамни силар эдингиз, бетларингизни бетларимга суйкардингиз. Бир куни шундай пайтда юзимга кўзларингизнинг ёши томди. Кўзимни очдим. Кўзларингиз ёш билан тўла. Киприкларингизга илиниб турганлари яна юзимга тушди.

— Аяжон,— дедим кафтларим билан ёшларингизни артиб,— аяжон!

— Лаббай, ўғлим,— дедингиз бағрингизга яна қайтадан босиб,— нима дейсан, жоним!

— Сизни ким хафа қилди,— ўтириб олиб сўрадим.— Айтинг!

— Ҳеч ким!

— Йиғлаяпсиз-ку,— дедим ишонмай,— жон ая, айтинг.

— Севинганимдан, ўғлим,— дедингиз кўз ёшларингизни ўзингиз ҳам артиб,— катта бўлиб қолдинг. Ҳадемай Мария опанг билан Украинага борасан. Қани, ҳозир сени даданг кўрса,— гапингизни давом эттиролмадингиз.

Аяжон, ҳозир нима қиляпсизлар! Мени кутиб, ҳар куни йиғлаяпсизларми? Отам бардаммилар? Отажон! Нимаки иш қилсангиз, ёнингизга олиб, «қараб тур, кўзинг пишсади», дер эдингиз. Қадоқ қўлларингиз ҳаммаша елкамда эди. Отажон, сизни соғиндим, отажон! Ҳаммаларингни! Боғимиз этагидан ўтадиган сойни, ҳаммаша виқирлаб, қайнаб турадиган Қайнарбулоқни, далалар-

ни, кўзичоқларни, қишлоғимизнинг ҳамма одамларини, ҳамма-ҳаммани, аяжон!» Искандар ҳозир ёнида Халил ота, Хонбиби хола, Насибахон бўлганда «жуда чарчадим, бобожон, бувижон, аяжон»,— дер, балки йиғлаб юборарди. Ҳозир унинг ёнида бемор Вера хола, ундан кўз узмай хавотирланиб ўтирган Петр Никитич бор. Уларга далда бўлиш керак. Искандар ўзини дадил тутишга қанча уринмасин бари бир дил-дили ўз-ўзидан эзилиб борарди.

— Ие, нима бўлди сенга,— Петр Никитичнинг гапи Искандарнинг хаёлини йиғди. Кўзлари жиққа ёш бўлганини сезиб, дарров артишга тушди. Петр Никитич ўрнидан туриб келиб, унинг бошини силади. Вера хола ҳам ўрнидан туриб ўтириб, Искандарнинг елкаларига қўлини узатди.

— Бувингни соғиндингми?— сўради Вера хола,— аянгни, бобонгни ўйладдингми?

Искандар индамади. Назарида «соғиндим» деса, булар хафа бўлиб қолаётгандай эди.

— Бобожон,— деди Искандар ўзини тутолмай Петр Никитичнинг бўйнига осилиб,— уруш қачон тугайди? Мария опамлар қачон келишади? Нега биз немислар билан урушмаяпмиз! Нега қўрқамиз? Улар ҳаммани ўлдиришяпти-ку! Қўрққанимиз учун кучанишяпти!

— Ким қўрқяпти?— Петр Никитичнинг гаши келгандай бўлиб сўради. Искандарга жавоб беролмади. Кейин:— Қараб турмаймиз,— деди дарров юмшаб,— аммо бекордан бекорга ўлиб ҳам кетмаймиз. Сен...

Бемаҳалда чиққан ўқ овози Пётр Никитичнинг сўзини бўлди. Уларнинг уйи орқасидаги ҳовлидан яна уст-ма уст ўқ овози, инграш ва дод-вой эшитилди. Петр Никитич билан Искандар тик туриб, Вера хола бошини кўтариб, ўтирган ерида иккала қўлига тиралиб, нафасларини ичларига ютиб, қулоқ туттишди. Қий-чув давом этарди. Ҳовли бетига йўл олган Петр Никитич ҳовли тўридаги уйдан бирин-кетин шошилиб чиқиб келаётган штурмбанфюрер билан шарфюрерни кўриб, изига қайтиб, ўзини остонада Искандарга уриб олди. «Орқаларидан чиқсам отиб ташлашдан тоймайди. Искандар увол бўлади,— Петр Никитич безовталиқ билан уёқдан-буёққа юрди.— Яна нима наъма кўрсатяпти бу қонхўрлар? Искандарнинг куйинишича бор. Уларнинг тумшугини ерга ишқаламаяпмиз!»

Яна ўқ овози, инграш, аёл кишининг фарёди, ўқ овози ва аллақандай нотаниш бақириқ бир-бирига қў-

шилиб кетди. Учовлари ҳамон қўшниникида нималар содир бўлаётгани, бехос бошланган бу тўполон сабабини англашолмасди. Петр Никитичнинг бошидан аввал: «Фашистларнинг ўзи бир-бирларининг гўштларини ейнишяптимикин, шундай бўлса кошки эди»,— деган ўй ўтди.

Уйларида турадиган ҳалиги иккала ҳарбий бир-бирларига шанғиллаб, кириб келишди. Улар ичкарига кириб кетгандан кейин кўп ўтмай Петр Никитич оёқ учидан ташқарига чиқди, орқасидан келаётган Искандарни қўл ишораси билан тўхтатиб, бошини силкитиб эргашмасликни тайинлади. Петр Никитич кўчага отилиб, қўшнинисининг эшигига яқинлашди.

Эшик қия очик қолибди. Секин бўйнини чўзиб мўралади. Ичкаридан ёш боланинг йиғиси чиқяпти. Уйдан икки ҳарбий бир-бирига гувиллаб носилка кўтариб чиқди, ҳовли бетига қўйилган носилка устидаги қора гавданинг оёқларида этик бордай туюлди. «Ўзлари билан ўзлари олишгани тўғрига ўхшайди.— Петр Никитич енгил тортгандай бўлиб, орқасига қайтди.— Ўз ичларидан ўт чиқиб турса, қани?!»

У йўлига илҳақлик билан кўз тикиб турган Вера хола билан Искандарга кўрганларини айтиб, кўнгилларини тинчлантирди. Узоқдан хўрознинг қичқириғи эшитилди.

— Хўрознинг овозими?— Вера хола ичидан таажжуб билан сўради.

— Ҳа,— деб Искандар кўрпа ичидан бошини чиқарди.

— Ҳа,— деди Петр Никитич ҳам,— кимнинг хўрози? Бу очофатларнинг кўзи тушмабди?

— Талашконгизникидир!— деди Вера хола.

— Нега менинг Талашком бўлади,— Петр Никитич хафа бўлди.

— Бир ҳафтадан буён борди-келди қиляпсиз-ку!

— Айтдим-ку, сенга,— Петр Никитич тирсагига суяниб Вера холага қаради.— У мендан фойдаланмоқчи, мен ундан! Вақтни ўтказиш, уларга чап бериб, қулай фурсат кутиш керак!

Кўзлари илинар-илинмас кўрқинчли тун оқара бошлади. Ўрнидан турган Петр Никитич бет-қўлини ювиб, ҳовли бетига уни-буни уёққа-буёққа олган кишидай вақт ўтказиб, яна ичкарига кириб ёнбошлаб, иккала ҳарбийнинг чиқиб кетишини кутди. Қуёш нурлари ҳовли бетига эндигина туша бошлагандагина улар жў-

нашди. Петр Никитич ҳовли ўртасига бориб, ҳовли тўридаги уйга ўқрайиб қаради. Узи Мария учун суйиб, дурадгорчиликдаги бутун тажрибасини ишга солиб қурган уй ҳозир кўзига ниҳоятда совуқ кўриниб кетди. У қўлларини бир силтаб кўчага юрди. Қўшнисининг эшиги тагига бориб, қулоқ тутиб, шарпа йўқлигини билиб, остона ҳатлади. Уй эшиклари ланг очиқ. Уёқ-буёққа кўз югуртириб ичкари уйнинг остонасига қадам босиб, беихтиёр қадамини орқага олди. Остонадан бир қадам ичкарида кўйлаги парча-парча бўлиб узилиб тушиб, кўкарган ва қонга беланган баданлари очилиб ётган ёшгина жувон мурдасига кўзи тушган Петр Никитичнинг аъзои баданига қалтироқ кирди.

— Надежда, Надежда,— Петр Никитич яна остона ҳатлаб, мурданинг тепасига келиб чўккалади.

Хонанинг тўрисига қўйилган икки каравотнинг орасида эса Надежданинг эндигина тўққизга кирган ўгли қонга беланиб ётарди. Петр Никитич унинг бошини кўтарди. Кўзлари очиқ. Қилт этмайди. «Қизи қаерда қолди?» Петр Никитич ақлу ҳушини йўқотиб, аланглади. Эндигина икки ёшдан ошган қизчасини каравот тагидан топди. «Тирик,— деди Петр Никитич пичирлаб,— хайрият, тирик!»

Петр Никитичнинг қўли тегиб, чўчиб уйғонган гўдакнинг кўзлари олайиб кетди. У Петр Никитичдан қўрқиб йиғларди. «Мен ўзингникиман, болажон,— Петр Никитичнинг дили хитоб қилди.— Сен дунёни илгари қандай тасаввур қилардинг. Ҳамма сени суйиб, эркаларди. Ҳозир-чи?

Ёши катталар энди кўзингга нима бўлиб кўриняпти? Бу жанглар боиси нима? Нега одамлар бир-бирини ўлдиришяпти? Шунга ҳайронмисан, шундан қўрқаяпсанми? Кечир, болажон, ҳилвираб турган юрагимни эзиб, йиғлама, болажон! Сизларнинг олдингизда биз, катталарнинг гуноҳи кўп! Йўқ! Бизнинг эмас, анови одамхўрларнинг! Сизлар учун, ўзини пок тутган ажойиб онанг учун, ҳали дунёнинг нима эканлигига ақли етмай нобуд бўлган аканг учун ўч оламиз, болажон, йиғлама, ўч оламиз!»

Петр Никитич йиғлаяпти. Унинг йиғиси гўдакнинг кўнглини илитгандай бўлди. Қўл тегиши билан гўдак чинқирди. Кўйлагини кўтариб қараган Петр Никитичнинг боши айланиб кетди. У кўкраклари кўкариб, қовурғалари синган гўдакни авайлаб бағрига олди. Бола хўрсиниб, жажжи қўлларига жон кириб, қарияга тар-

машди. Уни кўриб Вера хола «вой, дод», деди. Искандар пишиллаб ухларди. Петр Никитич гўдакни кўрпачага ётқизаётганда у ўлган эди. Петр Никитич хотинига қўшнисиникида кўрганларини айтди.

— Нега ўлдиришади?

— Бузуқлардан биттаси Надеждага суюқлик қилганда бир нима билан уриб, уни йиқитган кўринади. Кечаси мен кўрган мурда ўшаники! Унинг шериклари Надежда билан ўғлини нобуд этибди.

Петр Никитич ўз тахминини гапирди. У қўшнисиникига шошилиб кириб, иккала каравотни тўғрилаб, мурдаларни чиқариб қўйиб, Талашкони йўқлаб борди.

— Келинг,— Талашко Петр Никитични очиқ чехра билан кутди.

Петр Никитич уни кўргани кўзи, отгани ўқи бўлма са ҳам ўзини тийиб, вужудини ларзага келтираётган ғазабини босиб, кулимсирашга уринди. «Қандай бемаънилик?» Петр Никитич ўзини ўзи ёмон кўриб кетди.

«Ҳа, оғзи полвон коммунист! Ҳолинг шу экан-у, роса чиранардинг,— Талашко ўсиқ қошлари остидаги нурсиз кўзларини қисиб, Петр Никитични ичкарига таклиф этаркан кўнглидан ўтказди.— Фюрернинг ғалабасига кўзи етиб, пинжига киришга уриняпти. Майли, одамлар унинг гапига қулоқ тутади, унга эргашади. Унинг бўйин эгиши гестаподагиларга ҳам маъқул тушяпти». Талашко уни столга таклиф этиб сўради.

— Қайси шамол учирди?

— Маслаҳатли иш чиқиб қолди,— деди Петр Никитич ғазабини сездириб қўймаслик учун ерга қараб,— жуда зарур.

— Хўш?

— Ростини айтсам, бу фашистларингга кўникишим қийинга ўхшайди. Лекин на чора: мажбурмиз. «Замон сенга боқмаса, сен замонга боқ», деганлар,— деди Петр Никитич ҳар бир гапни салмоқлаб,— ўзимни шунга тайёрлаяпман.

— Хўш?— деди Талашко «гапнинг лўндасини айта қол» деган оҳангда.

— Уларга хизмат қилайлик,— деди Петр Никитич мақсадга кўчиб,— уларга тушунтирайлик, одамларни бунчалик бездиришмасин!

— Гапига кирмагандан кейин...

— Қишлоқдагилар қотилликларга сени сабабчи деб юрибди.

— Нега мени?— Талашконинг кўзлари ўйнаб кетди.

— Сендан кўришяпти. Бирортаси сени энг учуда гумдон қилиб қўймаса!

— Йўқ,— деди Талашко столни муштлаб,— уларни мен йўқотаман.

— Ҳаммасиними?

— Ҳа, ҳаммасини?

— Немисларнинг ўзи ҳам бунга йўл қўймас,— деди Петр Никитич уни шаштидан туширмоқчи бўлиб,— уларга одам керак. Бугдойни, картошкани, ёғочларни ким тайёрлайди. Чорвага ким қарайди? Сен ўйламасанг ҳам улар ўйлайди. Қишлоқнинг ҳамма катта-кичиги йиғилиб, «майли, Талашкони кўзимиз олдида отиб ташласаларинг, айтганларингга розимиз, хизматларингизда бўламиз», деса, қани, айт-чи, хўжайинларингга қайси маъқул тушади? Ахир сени одамларни йўлга солсин деб сийлашаётганини тушунасанми? Сен билан яқинлигим учун,— деди Петр Никитич, худди биров эшитишидан эҳтиёт бўлаётгандай овозини пастлатиб,— назаримда кимлардир пайимга тушгандай!

— Нима маслаҳат берасан?— ваҳимага туша бошлаган Талашко сир бой бермай совуққина сўради.

— Менинг қўшним Наждани аллақандай безорилар ўлдириб кетишибди,— деди Петр Никитич,— уни дафн этишга ҳаммани йўқлатсак.

— Одам тўплашга йўл беришмайди,— Талашко яна эътиборсизлик билан қўл силтади.

— Одамларимизга эндиги ҳаракат бефойдалигини, Талашко ҳам ҳамқишлоқларининг нафини кўзлаб, беҳуда ўлиб кетмасликлари учун курашаётганини тушунтираман,— деди Петр Никитич сўзида давом этиб,— ўзинг ўйла, ҳамма бош эгса, бунинг устига сени тушунса, олам гулистон эмасми? Ниятимизни билишса, хўжайинларинг ҳам йўқ демайди.

— Тўғри,— деди Талашко кўзларини пирпиратиб, хурсанд бўлаётганини ошкор этиб,— бу одамлар «хўп дермикин?

— Менга ишонишади,— деди Петр Никитич қатъий,— тушунтираман. Бош эгишади. Ахир гапнинг рости ҳам шу-да! Улар энди кучимиз етмаслигини билишсин-да. Қайсарлик ўлди-ўлдига олиб боряпти, холос.

— Хўжайинлар билан гаплашаман,— деди Талашко розилик бериб,— дафнга ҳаммани чақиринг. Икки-уч қуролли соқчилардан ҳам оламиз.

— Нега?

— Яна...

— Пўписа қилмасдан гаплашиш зарур,— деди Петр Никитич,— сенинг ҳақингдаги фикрларни ўзгартириб юбораман. Майли, сен дафнда кўринмай тур, хўжайинларингга қатнашаман дегин-у, майли, сен ўзингни бир чеккага олиб тур. Халқ билан сенинг ҳақингда ўзинг йўқлигингда гаплашиш ишонарли чиқади. Тақдирга тан бермасдан иложимиз йўқ. Сену мен хўжайинлар билан элимиз ўртасидаги кўприк бўлиб, ҳар иккала тарафни ҳам яхшиликка бошласак, кўнглимиз ҳам ёруғ бўлади.

Улар гапни бир ерга қўйиб, ўринларидан туришди. Талашко гестаподан рухсат сўрагани жўнаб, гапни нимадан бошлашни ўйлаб, фикрINI йўл-йўлакай пишириб кетди.

«Бу айиқ чолнинг калласи катта.— Талашко Петр Никитич билан ораларида ўтган суҳбатнинг мағзини бошқатдан, яна бир бошдан чақиб чиқди.— Бу одамларнинг ҳаммасига ёмон кўриниб қолдим. Орзуларим энди ушалишга келганда жонидан тўйган бирор аламзода ўлдириб қўйиши ҳеч гап эмас. Петр Никитичнинг ўртага тушгани яхши бўлди. Улар «хўп» деса, гестапо уларга нима ёмонлик қиларди. Кеча гестапо бошлиғи одамларнинг ёнига йўлолмайсан, сендан иш чиқиши қийинга ўхшайди», деб дўқ қилган эди. Ҳозир ўша гапларидан хулоса чиқарганимни, бугун узил-кесил гаплашиб олишимни айтаман».

Гестапо бошлиғининг кабинетидан хушнуд чиққан Талашко Петр Никитичникига гурур билан кириб борди.

ҚАБР ТЕПАСИДАГИ ЧАҚИРИҚ

Талашко жўнаши билан Петр Никитич Искандарни олти ҳовли нарида яшовчи Федор Шендрикни айтиб келишга югуртирди. Федор Шендрик Искандар билан бирга келди. Иккала мўйсафид уйма-уй одам айтгани тушишди. Қўшнилар Надежда ва ўғлининг юзларини қондан тозалаб, қизчасини ҳам улар қаторига қўшиб, дафн маросимига ҳозирлик кўришди. Қуёш тиккадан эндигина ўта бошлаганда бутун қишлоқ йиғилиб қабристонга йўл олди.

Кўча лик тўлиб борарди. Петр Никитич одамларни кузатиб, уларнинг кўплигидан дили ёришди. Йигитларнинг бари фронтга, ўспиринлар, қизлар, жувонлар, ҳали қари-

ликка бўй бермаган баъзи мўйсафидлар ўрмон ичкари-сига кириб кетганидан, одамларнинг ниҳоятда сийрак учрашидан Петр Никитичга қишлоқда ҳеч ким қолмагандай туюлган эди. «Дафнга қатнашишга холи бўлмаганлар, кўчага чиққани чўчиганлар ҳам қанча?! Ҳар бирининг юрагига гулу ташлаш, ҳар бирининг юрагида ўч олиш туйғусини қайнатиш керак. Ҳар бир қишлоқ шундай қилса, фашистлар армиямиз билан олишаётган кучининг бир қисмини буёққа ташлашга мажбур бўлади. Ҳар кимга ўз қишлоғининг баланд-пасти маълум. Қўлни-қўлга берилса, душманнинг кўзини очирмай қўйиш ҳеч гап эмас».

Петр Никитич оломон билан қабр тепасида қандай гаплашиш, кўпроқ нималарга тўхталиш учун сўз танлашга уриниб борар, аммо хаёлига келган гаплар ҳеч кимга таъсир қилмайдигандай туюларди. «Мендан кейин Федор ҳам гапирсин,— у одамлар орасидан Федор Шендрикни қидирди,— сўзга уста. Чала қолдирган жойларимни тўлдиради». У қабристон дарвозасидан ўтишганда Федор Шендрикка шивирлади. Маросимларда сўзлашни ёқтирадиган Федор Шендрик ўнг қўли билан пешонасини силаб, жавоб қайтаролмай ўйланди, бошини тебратиб, кўнмади. Петр Никитич қистови билан истар-истамас розилик билдирди.

— Менинг ёмон кунга қолган ҳамқишлоқларим,— деб сўз бошлади Петр Никитич марҳумлар қабрга қўйиб бўлингандан кейин,— кўз кўрмаган — қулоқ эшитмаган ваҳшийликлар жабрини тортяпмиз. Мана буларнинг гуноҳи нима?— у қабрга қараб титради.— Улар бизни пашшача ҳам кўришмаяпти. Евтушок оиласи қани, Хильчук оиласи қани? Қолганлари-чи? Орамизда яна гап ташийдиган, бошимизга етадиганлар бўлса, Олевск ҳаққи кечирмаймиз.

— Талашкодан бошқа хоин йўқ.

— Уни ўлдириш керак!

— Хоинга ўлим!— У ер, бу ердан чувиллаган овоз чиқди.

— Хоинга ўлим!— деди Петр Никитич энди одатдагидай овозини гуриллатиб.— Талашко бу ерга келгани чўчиди. Бу ерга келмасин, ўзимиз бир гаплашиб олайлик деган ният билан уни мен чўчитдим. Душман унга ишонапти. Уни ўлдирмай, ундан фойдаланиш йўлини қидирайлик. Ўзимизни уни кечиргандай, гапини маъқул топгандай, тутайлик.

— Бундан нима фойда?— ёш аёллардан бири орага гап қўшди.

— Ҳозир Талашкони ўлдирадиган бўлсак гестапо рўпара келганимизни тирик қўймайди,— деди Петр Никитич,— душманнинг қўйнига кириб олиб заҳарлаш йўлини топайлик.— Петр Никитич бу ерга келган бир неча жувонлар, 12—15 ёш орасидаги болалар номини тилга олди.— Сизлар,— деди у,— ўрмондагилар ёнига жўнанглар! Оғзимиздагини ҳам тортиб олишди. Хонадонлардан зудлик билан йиғиб олинган пўстин, пийма, телпаклар, уну картошкалар, асалу сариеғлар жамоа идорасида турибди. Ана шу нарсаларни жўнатишса, қараб турагимизми? Буларни қўлдан чиқарадиган бўлсак, нима кунга тушишимизни ўйладиларингми?— Петр Никитич рўпарасида турган аёлга, Панченконинг хотинига кўз қирини ташлади...— Бизга кўз-қулоқ бўлиб турган партизанларимизсиз буни эпложмаймиз. Бегуноҳдан-бегуноҳ ўлдирилганлар ҳақи, қани, ҳамқишлоқлар, қасоскорлар сафини тўлдирайлик!

— Уч олишни ўйламаган инсон эмас,— деб гап бошлади Петр Никитич ишораси билан сўз бошлаган Федор Шендрик,— на гўдакни, на қарини билади бу аблаҳлар! Улар қанча-қанча фарзандларимизни, келажагимиздаги қапча-қанча стахановчиларимизни, Купалоларимизни, Тичиналаримизни, Шевченколларимизни, Шорсларимизни, Леся Украинакаларимизни ўлдиришди. Юрак-юракларимиз эзиляпти. Булар учун фақат солдатларимиз ўч олиши керакми? Орамизда оқгвардиячилар додини берган забардаст Петр Никитичимиз бор. Қелинглари, ҳамқишлоқлар, унга қулоқ тутайлик!

Қабр тепасидаги бу сўзлар қишлоқ аҳлини дадилланттирди, уларни бир-бирига яқинлаштирди. Беш кишидан иборат штаб тузилиб, йиғилиш ўтадиган жой кейин белгиланадиган бўлди. Қишлоққа қайтилаётганда одамлар орасида бир-бирининг қўлини ушлаб келаётган Искандар билан Саша нима ҳақда шивирлашяпти? Нега улар колхоз идораси ёнига келганда тўхтаб, томга тикилиб қолишди. «Илгари унинг ўрнида қизил байроқ ҳилпираб турарди,— Саша фашистлар байроғига кўз югуртириб турган Искандарга ўз фикрини кўзларини чақнатиб тушунтирди.— Қандай ярашарди».

— Олевскка келган куним кўзим биринчи ўша ерда ловуллаб турган қизил байроққа тушган эди,— Искандар ҳам Сашага аламли кўзлари билан боқди.— Энди бўлса... «Иккала тенгдош яна бир-бирларига ниманидир

маъқуллашиб, одамларни қиялаб ўтиб, Сашаларникига кириб кетишди.

Кўпчиликдан орқада қолган Петр Никитич билан Федор Шендрик қадамларини секинлатиб, яна изларига, қишлоқнинг кун юришига қайтишди. Талашко уларни кутиб турган экан. Ҳали етиб боришмасдан гўнғир-гўнғир сўзларини эшитиб, кўча эшигини очди. Суҳбат жуда тез илашиб, Талашконинг раъйи билан пича-пича вино ҳам ичилди. Шу ўтирганларича улфатлар шом ғира-ширасида кўзғалишди. Қишлоқнинг ўртасигача бирга келган Талашко Петр Никитич билан Федор Шендрикка алоҳида-алоҳида қўл узатиб хайрлашиб, гестапо штабига бурилди. Кечагидан ҳам оғирлашиб, чуқур-чуқур нафас олаётган Вера хола Петр Никитични кўриб ҳам бошини кўтаролмади. Искандар унинг оёқларини уқаларди.

— Кеч қолдингиз,— деди Вера хола ҳансираб,— илҳақ бўлдик.

— Менга жин урармиди?— деб Петр Никитич ҳам нафаси қисилгандай бўлиб, оғзидан нафас олди. У Вера холанинг пешонасига қафтларини қўйди, энгашиб юзларини унга яқин олиб келди.— Вера,— деди у ичинидан келаётган нидони тўхтатиб,— менга қара, Вера!

— Нима дейсиз?— Вера хола Петр Никитичга кутилмаган ҳасрат тўла умидсиз кўзлари билан бемажол қаради.

— Ўзингни тут, маҳкам бўл!— Петр Никитич илтижо қилди,— мени, Искандаржонни қўрқитма!

— Мария,— деди Вера хола кўзлари билинар-билипмас намланиб,— Мария,— у яна Петр Никитичнинг илтижо билан тикилиб турган кўзларига мўлтиради.— Уни асраш керак,— Вера холанинг дарди тутиб, беҳолланиб, безовталанди. Энди лаблари қимирларди-ю, гапиролмасди. Ярим соат чамаси ўтгандан кейин ўзига келди. Панченконинг келишини кутиб турган Петр Никитич кечаги хатни олиб, томорқа томондан икки марта хабар олди. «Иккала фашистнинг қораси кўринмасдан кела қолсайди,— у хавотирланиб дам кўча эшикка, дам томорқага қулоғини тутиб турарди.— Ишқилиб уйга яқин келмасин».

Вера холанинг кўзи очилиб, ҳуши йиғилиб, гапга кириб қолганидан енгил тортган Петр Никитич яна томорқада йўл пойлади. У Панченко билан томорқанинг этагида учрашди.

— Бугунги ишингиз маъқул,— деди у Петр Ники-

тичдан хат олиб, ўзи ҳам унга қоғоз узатиб,— бу ўрмонимизнинг янги картаси. У ерда одамларнинг сурати туширилган белги бор. Бизга қўшиладиганлар ўша ерга бориб олса, йўл бошловчи кутиб олади.

— Буни берганинг яхши бўлди,— деди Петр Никитич қоғозни ички чўнтагига жойларкан.— энди алоқани Олесларнинг уйига белгилаймиз. Уларникида Олеснинг онаси билан укасидан бошқа одам йўқ. Гестапо шубҳаланмайди. Гапимизни пайт топиб, унга айтамиз. Сизлар ҳам...

— Фашистлар йиғиб олган нарсалар масаласида эҳтиёт бўлинглар,— деди Панченко,— яна маслаҳатлашамиз.

— Кеч қолма,— Петр Никитичнинг бу гапи ҳам тез жўнашга, ҳам яна тез учрашишга ушарди. У ғойиб бўлиши билан Петр Никитич ҳовлининг бетигача юрагини ҳовучлаб келди. «Келишмабди»,— у уйга хотиржам кириб, хатни бериб юборганини айтиб, Вера хола билан Искандарни суюнтирди.

Штурмбанфюрер билан шарфюрер жуда кеч қайтди. Бир-бирига чайналиб гап уқтиришидан икковининг ҳам кайфи борга ўхшайди. «Уйқуга кириши билан икковини ҳам бир ёқлик қилиб қочайликми?— Петр Никитич ўйга берилди.— Вера бетоб-ку?! Панченко билан маслаҳатлашиб олсам бўларди»,— у шаштидан қайтди. Тонг ғира-ширасида эшик бесаранжом тақиллади. ССчилардан бири кириб келиб, шерикларини уйғотди. Улар шошилинч жўнашди. Петр Никитич уларнинг гап орасида «лопатичи» деганларидан сергакланди. Эрталабки нуштадан кейин Талашко кириб келди.

— Ҳозир гестапо бошлиғи чақирди,— деди у ғурурланиб,— бугун саҳарда ҳамма солдатларни жўнатишди.

— Қаёққа?

— Билмадим!— деди Талашко елкасини қисиб,— ўн чоғли одами билан гестапо қолди холос.

— Гестапода нима дейишди?

— Одамларнинг ювошланиб қолганидан хурсанд. У нишонса бўладиган яна ким борлигини суриштирди. Ҳовлиқма Федорни айтдим. Иккалаларингни ҳам йўқлаяпти,— Талашко жилмайди. У Петр Никитичдан ҳеч гап сўрамай Федор Шендрикларникига шошилди.

«ССчилар ўзлари билан йиғилган нарсаларимизни ҳам олиб кетишмаса эди,— Петр Никитич Талашконинг орқасидан қараб ўйланди.— Шунча дон-дун, кийим-кечак қўлдан чиқиб кетса...» У кўча эшик тагига чиқиб,

дан, болалардан ҳам қўшиб олинглар. Кўриб қупишса, ўзларига фойда!

— «Нимани кўрамиз,— бир-бирларига ҳаяжонли тикилишган Петр Никитич билан Федор Шендрикнинг кўзларини шу савол чақнатди.— Бу нима нағма экан?»

— Сизларникида юрадиган осиелик бола бор-ку,— деди Хринько Петр Никитичга синчковлик билан тикилиб,— уни ҳам олинг! Ушанингиз билан юрадиган шўх болани ҳам...

— Олеснинг укаси,— деди Талашко гапга суқилиб,— акаси фронтда!

Бир соат ичида тўпланиб туриш топширилди. Бу сафардан нима мақсад кўзда тутилганини сўрашга на Петр Никитич, на Федор Шендрик ва на Талашко ботишди. Улар Панченконинг хотини, Юля, Саша, Искандар ва икки мўйсафид билан бирга айтилган вақтда Хринько ҳузурида бўлишди. Хриньконинг буйруғи билан йиғилганлар ва тўрт гестапочи юк машинасининг тепасига, Хриньконинг ўзи кабинага чиқди. Буғдойзордан, картошказордан ўтиб, ўрмонни қиялаб, катта йўлга тушиб олган машина кўп ўтмай Лопатичига кириб борди.

«Александр туғилган қишлоқ,— Петр Никитичнинг кўнгли бузилиб кетди,— Саша, менинг ўғилгинам, Саша! Сен новдалигингда шу уруш қурбони бўлдинг. Замон ҳали ҳам тинчланмаяпти. Қизинг ҳозир қаерларда изғиб, қандай кун кечираётганини айтолмайман. Энди замон тинчиди деганимизда буниси чиқди. Йўқ, Саша, буниси жуда ёмон чиқди. Улар қишлоқларимизни эгалладилар. Киевни эгалладилар, муқаддас Киевни, билиясанми?—Петр Никитичнинг кўзига қадимги Киевнинг эгри-бугри кўчалари, барглари олтиндай сап-сарик каштан, липа ва бошқа дарахтлари кўриниб кетди. Ютиниб олди. Яна дили пичирлади.— Ленинград хавф остида, Москва хавф остида!»

Қишлоқ кўчаларида немис солдатларидан бўлак ҳеч ким кўринмасди. Мактаб ҳовлиси ёнида бир тўп аёллар билан болалар солдатлар қуршовида турибди. Машина қишлоқда тўхтамай ўтди. Лопатичиликлар ўтган йили яйловга қурган ферма биниси ёнига келганда машина секинлаб, ланг очиқ дарвозадан ичкарига юрди.

— Бобо,— Искандар чақирди,— қаранг, ўликлар!

— Узимизнинг одамлар!— Саша ҳам кўзларини беркитиб олди.

— Кўряпман, ўғлим,— Петр Никитичнинг тағла-

йидан нам қочиб ютинди. Федор Шендриikka қаради. У ранглари оқариб, лаблари титраб, гарангсиб, машина кузовини ушлаганча қолибди.

Талашко аллақачон машинадан сакраб тушиб, ўликларнинг устидан ҳатлаб, баъзисини оёғи билан туртиб, юзига тикилиб, ўтиб боряпти. Кўкрагидан оққан қон қотиб қолган чуваккина гавда тепасига келиб илжайди:

— Жаноб Хринько,— деди бир чеккада тик турган гестапо бошлиғини чақириб,— яқинда пенсияга чиққан бу шайтон чол судья эди. Мени қамаган бу аблаҳ!

— Уни сиз учун биз суд қилдик. Ҳукмимизни кўрдингизми,— Хринько овозини баландлатди. У ферма ҳовлисида саногига етиб бўлмайдиган чоллар, аёллар, болалар мурдасига виқор билан кўз югуртириб, улар устидан босиб, Талашко ёнига борди. У машинадан ҳали ҳам тушмаган Юляга, Федор Шендриikka, болаларга бирма-бир қаради.— Қани, тушмайсизларми?— у машинадагиларга қаради.— Аслида-ку, бу ерга Олевскнинг ҳамма одамини олиб келиш керак эди. Бизга тик қаранларнинг куни шу!

— Оёғидан осилади,— деди Талашко.

— Ҳа, бошн кетади,— деди Хринько қўллари билан томоғини кўрсатиб.

— Узимиз тушунтирамиз,— деди Талашконинг орқасидан эргашиб юрган Петр Никитич,— кўз олдиларига бундан ҳам даҳшатли манзарани келтирамиз.

Петр Никитич юрагини муз қилиб, ўзини тийиб, ҳамроҳларига далда беришни ҳам қўйиб, Хринькога ёқадиган сўз қидирарди. У Хринькога яқинлашиб, ўзини мурдалар устидан кулаётгандай кўрсатди.

— «Замон сенга боқмаса, сен замонга боқ», мақолини мағзини чақолмаган шўрликлар,— деди у,— мана, биз коммунистлар қўли баланд келганда улар билан бўлдик. Энди фюрер билар! Йигитлигимда подшонинг аскарни бўлиб, унинг тузини ичганман!

Петр Никитичнинг гапларини ҳамма эшитди. Федор Шендик билан Панченконинг хотини ҳам ўзларини тутиб, машинадан тушиб, пастдагилар ёнига бориб, Петр Никитичнинг фикрини маъқуллашди. Исқандар билан Саша кўзларига ҳам, қулоқларига ҳам ишонишмасди.

«Наҳотки, Петр Никитич билан Федор Шендик амаки шундай одам,— Исқандар кўзларини юмиб олди.— Анови хола ҳам... Буларни кўрса, Мария опам ҳам ишонишмасди». Исқандар ўзини машинадан таппа ташлаб, дарвозага югурди. Худди шундай туйғу мурғак...

лини эзиб турган Саша ҳам унинг орқасидан чопди.

— Шумтакалар қаёққа қочяпти,— Хринько маузери-ни қўлига олди.

— Ҳой, болалар, қайтинглар,— деди Хринькога қараган Петр Никитич қўрқиб,— қайтинглар!

— Булар чинакам пионерга ўхшайди,— Хринько солдатларга буюрди.— Отиб ташланглар!

— Йўқ, уларни биз учун кечиринглар. Бу ерда кўрганларини ҳамма тенгдошларига ўзлари айтиб беришин,— ёлворди Петр Никитич. Федор Шендрик, аёл, ҳатто Талашко ҳам унга қўшилди.

— Улар бизни ҳам ўлдиргани олиб келишди деб қўрқиб кетишди,— Петр Никитич болалар орқасидан шоша-пиша ҳалпиллаб юриб, бақирди.— Сизларда гапим бор!

Аввал Искандар, кейин Саша тўхтади. Улар орқага қайтмай Петр Никитичнинг боришини кутишди.

— Эси йўқлар,— деди Петр Никитич уларга яқинлашиб,— бизни хони деб ўйлаяпсизларми?

— Гапингизни эшитиб,— Искандар сўзини давом эттиролмай йиғлади.

— Балли,— Петр Никитич икковининг кўнглини кўтарди, ёвузларга қувлик билан панд бериш йўли ҳам борлигини тушунтириб, оғизни маҳкам тутшни тайинлади.

— Тештаклар-ей, нимадан қўрқасизлар,— деб Петр Никитич дарвозадан кириш билан гап оҳангини ўзгартирди.— Измимиздан чиқмасаларинг, жаноб Хринько сизларни алоҳида сийлайдилар.

— Шундай,— деди Хринько ўзича режа тутиб,— ақлу-хушлари жойида бўлса, ҳали буларни Берлинда ўқитамиз!

— Бу мурдаларни бошқа қишлоқларнинг одамларига ҳам кўрсатишади,— деди Хринько,— тушундиларингми?

— Яхши ибрат бу,— деди Талашко қаддини ғоз тутиб,— эшитган одамнинг дами ичига тушади. Тўғри-ми?— У Петр Никитич билан кўз уриштирди.

— Тўғри,— деди Петр Никитич,— бизга яхши ибрат бу!

Хриньконинг ишораси билан яна ҳамма машинага ўтирди. Олевскка қайтиб келишганда Хринько бошқаларга рухсат бериб, Петр Никитич билан Талашкони штабга таклиф этди. Тушликни бирга ўтказишди. Дас-

турхон устида муҳим гап ҳам, топшириқ ҳам бўлмади.
— Булар ҳам ҳозир келишди,— деди Вера хола хафа бўлиб, Петр Никитич келиши билан.— Сизни сўра-сам, кўрмадим дейишди.

— Тузукмисан?— Петр Никитич хотинининг тепасига борди. «Хайрият, айтиб қўйишмабди,— овқатланиб турган Искандар билан Сашага қаради,— эшитса кўнгли бўш, кўтаролмайди». У хотинининг пешонасини ушлаб, яна иситмаси баландлигини сезди. Искандардан «бувинг овқатландими?» деб суриштирди. «Йўқ» жавобини олиб қозонга уннаб, қийин-қистов билан озгина овқатлантирди.

«Ишни нимадан бошлаш керак,— Петр Никитич каравотига чўзилиб, яна ўзи билан ўзи гаплашди,— қулай фурсат қачон келади? Қачон? Одам ўлдиришлари ўйинчоқ бўлиб қолди. Вера соғ бўлганда партизанларни қидирардим. Веражон, менинг мушфиққинам, сени ҳеч ерга ташлаб кетолмайман. Сен тузалишинг, Мариянинг орзу-ҳавасини кўришинг керак. Ахир битта-ю битта орзуинг шу эди-ку!»— У Вера холага қаради, хотинининг ҳам кўзлари унга тикилганини кўриб, ўрнидан турди.

— Марияга илҳақ бўлма,— деди у хотинининг кўнгилидагини билиб,— у ўз одамларимиз орасида. Фашистларни ҳадемай улоқтирамиз!

— Ростми?— деди Вера хола илтижо билан:

— Рост,— Петр Никитич хиёл титраб, хиёл ишончсизлик билан гапирди. Кейин қўшиб қўйди:— Баттолнинг қўли ҳозир баланд келиб турибди.

ТУЗОҚ

Немис солдатлари кўчирилиб, Олевск одамлари кўчада кўриниб қолишди. Петр Никитич эса, Вера холанинг ёнидан қимирламади. Искандар билан Саша кечгача ҳовлидан кўчага, кўчадан ҳовлига кириб-чиқиб, узоққа кетишмади. Кечки пайт Юля, ундан кейин Федор Шендрик кириб келишди. Петр Никитич уларни ҳарбийлардан бўшаган ҳовли тўридаги уйига бошлади.

— Лопатичи воқеасини эшитиб,— деди Панченконинг хотини,— бутун аёлларнинг сочи тикка турди. Ҳаммалари қўлларини мушт қилиб, партизанлар билан қўшилиш, уларга кўмаклашиш йўлини топишга ёрдамлашишни жон-жаҳдлари билан сўрашяпти.

— Мўйсафидлар ҳам қишлоқда қолганларига пу-

шаймон ейишяпти,— деди Федор Шендрик ҳам,— ишқилиб, ҳар бири ўзича ҳар тарафга қочиб, фашистларнинг ўқига учрамаса!

— Панченконинг келишини кутиш лозим. Хильчук билан Евтушок бирор гап айтиб юборар,— деди Петр Никитич.— Панченкони кутайлик. Ваҳимага тушиб қочишни ўйлаганларни тинчитайлик. Ваҳима — қўрқоқлик белгиси! Қўрқоқликнинг йўли хоинликка олиб боради.

— Ҳали сиримиз очилиб,— деди Федор Шендрик ҳадиксираб,— ўзимизни ўққа тутиб бермасак!

— Шунинг учун эҳтиёт бўлайлик деяпман,— деди Петр Никитич ўйчанлик билан.— Ҳозирги энг зарур вазифамиз — биздан зўрлаб йиғиштириб олинган нарсаларни қишлоқдан чиқаришга йўл қўймаслик! Ҳаммаси жамоа идорасида сақланяпти. Ўттиздан ортиқ сигирларимиз, қанча чўчқаларимизни ҳам тўплаб боқишяпти. Эрта-индин жўнатишади. Бор-йўғимизни тортиб олишди-ку? Уларни қайтариб олмасак, қиш ичи тирикчилигимиз нима бўлади?

— Бунинг эви борми?— Юля ишончсизлик билан сўради. Одам шарпаси эшитилиб, унинг гапи узилди. Ташқаридан Талашконинг овози келди.

— Ҳозир сизни чақиртирмоқчи бўлиб турган эдик,— Панченконинг хотини унга ҳаммадан бурун сўз қотди,— йўлимиз яқин бўлди.

— Тинчликми?— деди аллақандай қўрқинч билан келган Талашко.

— Жуда қўрқяпмиз,— деди яна аёл,— қароқчилар Олевскка ҳам келиб гестапога ҳужум қилса, яна биз балога қоламизми? Олевскнинг одами йўқ бўлиб кетаверадими? Қароқчиларни бу ерга оралатмаслик, гестапо ҳам, ўзимиз ҳам тинч бўлиш учун нима қилайлик? Шулар бошимизни қотирыпти.

Талашко бошини эгди. Петр Никитич билан Юля «қойил, бало экансан-ку?» дегандай кўз уриштирди. Даврадагилар худди унинг маслаҳати ҳозир ўзларининг тақдирларини ҳал қиладигандай сукут сақлаб, Талашкога қараб, унинг сўзини кутишарди. Талашко бошини узоқ қашиб, нима дейишини билолмай, охири уларнинг саволини четда қолдириб, ўзининг бу ерга келиш сабабини тушунтирди.

— Қароқчилар Киевга ўтиб кетаётган эшелонни ағдариб юборишипти,— деди у хўрсиниб,— бизнинг ўрмондаги қароқчилар...

— Поездни ағдаришибдими?— Талашко гапини ту-

гатмасдан Петр Никитич ҳаяжон билан сўради.— Тавба, поездни афдаришибдими??!

— Ҳозир мени жаноб Хринько йўқлатиб,— деди Талашко,— Олевскда бирор ножўя ҳаракатни сезсам, аввал сени, кейин Петрингни, Федорингни, кейин ҳаммани дорга осаман, деди. Кечаси учаламиз,— деди Талашко Петр Никитич билан Федор Шендрикка қараб,— икки бричкада жамоа идорасидаги тўпланган нарсаларни станцияга топшириб келамиз. Молларни ҳам.

— Уэларидан ҳеч ким йўқми?— Федор Шендрик жонланиб суриштирди.

— Уч қуrolли солдат бизни ҳимоя қилиб боради. Етказиб беролмасак, бошимиз кетади,— деди у Петр Никитичга илтижо билан,— бир-икки синовдан ўтказишмагунча ишонмайди булар!

Ҳар ким ўз маслаҳатини ўртага ташлади, бир-бирлари билан тортишиб олишди. Кечаси соат иккида йўлга тушишга келишиб олинди. Талашко уларни жамоа идораси ёнида кутадиган бўлиб, Хринько ҳузурига жўнади. Юля даврага яна тўрт аёл ва икки ўсмирни чақиритишни таклиф этди. Петр Никитич мўйсафидлардан ҳам икки кишининг номини тилга олиб «ишонса бўладими» дегандай Федор Шендрикка қаради. Зудлик билан чақирилган бу йиғилиш маслаҳатига кўра, Талашко билан Федор Шендрик, Юля борадиган бўлди. Петр Никитич хотинининг оғирлашиб турганини ўртага солиб сафардан қолади. У икки мўйсафид, икки ўспирин ва тўрт аёлга «Талашкодан бир соат илгари йўлга чиқамиз», деб тайинлаб, ўзи арзу-ҳол айтгани Талашкониккига жўнади. Зўрға жавоб олган Петр Никитич ярим кечада ихтиёридаги кишилари билан томорқадан битта-битта дала йўлга чиқиб, оралик йўллардан икки соатдан мўл юриб, белгиланган манзилга етишди. Катта йўлнинг ёқасидаги ариққа тушиб, кутишга тушишди, Юля берган маузерни мўйсафидлардан бири, қўшотар милтиқни Петр Никитич шайлаган, қолганларнинг баъзилари лом ушлаб, баъзилари халталарга солинган тошларни қучоқлаб, шитир этган товушга қулоқларини туттишарди.

— Келишяпти,— шивирлади Петр Никитич,— қимирламанглар, яқинлашсин.— От қўшилган икки бричка бирин-кетин ғичиллаб келар, орқадан молу чўчқалар товуши орасидан элас-элас Федор Шендрик овози ҳам қулоққа чалинарди. Олдиндаги бричка устида икки ҳарбий ўтирибди.

— Мен олдиндаги бричка устидагиларни қулага-

ман,— деди Петр Никитич шеригига секин шивирлаб,— улар иккита экан. Орқадагисида битта бўлиши керак. Кел, алмаштириб олайлик,— унда ўқи кўп,— деб милтиқни бериб, маузерни олиб, яна шипшиди,— бараварига отамиз. Сен фақат бир кишини кўзлайсан,— Петр Никитич ариқдан эмаклаб нарига бориб, шеригига имо қилди.

Иккалалари бараварига ўқ узишди. Петр Никитич иккала гавдани ҳам йиқитди. Унинг шериги эса, орқадаги бричкада ҳам икки киши ўтирганидан шошиб беригисига отди. Ёнидагиси бричканинг нариги тарафига сирғалиб тушиб, молларнинг орасига кириб олиб, ариқ тарафга чалама-чакки ота бошлади. Автомат ҳазилли ҳам, манманликни ҳам кўтармайди. Ҳеч ким ариқдан бош кўтаролмай қолди. «Лаънатилар тўрт киши эканда,— Петр Никитич шошганидан лабларини ямлади.— Орқадан яқинлашиш қийин.

Уларнинг жонига Федор Шендрик оро кирди. У орқадаги бричкани ёнлаб ўтиб, биринчисининг тепасига чиқиб, ўнг келган мурдани юлиб-юлқаб автоматини олиб, пастга тушаётганда ҳарбий унга «ўқ уз» дегандай бақирди. Федор Шендрик яна орқасидаги бричка ёнига ўтиб, икки кўзи ариқда бўлган ҳарбийни мўлжалга олди. Петр Никитич ва унинг шериклари ёпирилиб чиқишди. Қочмоқчи бўлган Талашкони Юля этагидан ушлаб қолди. Жон-жаҳди билан орқасига қайрилган Талашко Юляга ташланиб, уни бўға бошлади. Петр Никитич милтиқ қўндоғи билан уни туртди. Талашко қўлини бўшатгани билан гезариб, қўллари қалтираб турарди.

— Бошинг билан жавоб берасан,— шовқин солди у,— ҳа, ҳамманг?!

— Бош билан жавоб бериш сендан бошланди,— деди Петр Никитич ҳансираб,— хоин!

— Сен хоин,— Талашко бўғиқ овоз билан гапирди.— Барибир омон қолмайсан!

— Ҳозир сени томоша қиляпман. Менинг бошимга шундай кун тушса энди сен томоша қилолмайсан,— Петр Никитич Федор Шендриikka ўгирилди.— Қани, оёқ-қўлини боғлаб, аравага ташланглар. Мурдаларни ҳам аравага юклаймиз. Йўлда бирор чуқурга ташлаб кетармиз!

— Мени қаёққа олиб борасизлар,— оёқ-қўли боғланган Талашко энди ялинишга тушди.— Сизларга ўзимни яқин олиб гуноҳ қилдимми? Яхшиликка — ёмонликми?

— Узрингни партизанга айтасан, номинг ўчгур,—
Юля уни жеркиди.

— Нима десаларинг, измларингда бўлай, жон ҳам-
қишлоқлар,— кўтариб аравага олиб чиқишаётганда
типирчилаб ёлворди.

— Унинг оғзини беркитинглар. Баттолнинг тили биз-
га кўп қимматга тушди. Уни Евтушок кўрсин, уни Хиль-
чук кўрсин,— деди Петр Никитич. У Федор Шендрикка
қаради.— Сен бу йўлдан кўп юргансан. Яна ўрмон йў-
лига ишониб бўлмайди. Юлядаги картага яхшироқ қа-
раб олинглар.

Улар катта йўлдан яна икки юз эллик-уч юз метр
чамаси юриб, чапга бурилиб, ўрмоннинг сўқмоқ йўлига
тушишганидан кейин Петр Никитич хайрлашди.

— Хринько жаноблари Талашкони йўқотиб гаранг
бўлмасинлар,— деди Петр Никитич,— бу хоннинг ва-
зифасини бажариб турмасам бўлмайди. Хайр!

— Хайр!— деди унга ҳамма.

«Энди уйга омон-эсон кириб олиш керак»,— деди
Петр Никитич. Яна қинғир-қийшиқ сўқмоқлар билан
ўрмон ичига кириб, гоҳ қиялаб юриб, яна йўлга яқин
қирғоққа яқинлашиб, ёнлаб юриб, тонг билан баравар
Олевскка кирди. Томорқа тарафдан ҳовлисига кириб
келаётган Петр Никитич ичкаридан чиқаётган пиқил-
лаётган йиғини эшитиб, юраги беҳолланиб, тўхтаб қол-
ди. «Искандар йиғлаяпти»,— Петр Никитичнинг юраги
яқинлашишга бетлолмас, гўё вақт ўтса кўнглига тушган
ваҳима саробга айланадигандай ичкарига беридан мўра-
лади. Искандар Вера холанинг каравотини қучоқлаб,
энтикиб-энтикиб, «бувижон, кўзингизни очинг, буви-
жон», деб йиғлаяпти. Петр Никитич эшикни шиддат
билан очди.

— Вера, Веражон,— у каравотга ташланди,— нима
бўлди сенга! Веражон! Нега мени ташлаб кетдинг? Не-
га билдирмай ташлаб кетдинг? Сени қувонтирмоқчи
эдим...

— Мен ҳам бувижон, севинтирмоқчи эдим,— Искан-
дар йиғи орасида дилидан ўтказиб, яна Вера холанинг
оёқларига бошини қўйди.— Бувижон!

Вера холанинг юзларини силаб, унга термилиб, унга
яна юзларини суйкаб инграётган Петр Никитичнинг бу
ҳолатидан Искандар баттар эзилди. У ўзини ушлолмай,
овозининг борича «Бувижон» деб йиғлади. Унинг «буви-
жон» деган нидосида Вера холадан кутилмаганда ай-
рилиб қолиш, Қайнарбулоқ соғинчи, Марияга илҳақ-

лик — бари-бари бор эди. Петр Никитич бошини кўтариб, Искандарнинг пешонасини силади. У Петр Никитични маҳкам қучоқлаб, унга маҳкам тармашиб, йиғисини ичига ютиб, пиқиллади. Улар бир-бирларидан ҳеч нарса сўрашмас, гапирса, бир-бирларининг яраларини янгилаб қўядигандай жим туришар, бир-бирларига далда бўлиш йўлини қидириб, ичларида тўлиб-тошиб турган йиғини ҳам лаб тишлаб ташқарига чиқармасликка туришарди.

— Қачон?— Петр Никитич Искандарга эмас, Вера холага қараб туриб сўради.

— Келганимда кўзлари туновгидай ғалати,— деди Искандар бир хўрсиниб олиб,— ўзларига гапиряптилар. Сизни, Мария опамни, Олесь акамни, мени ва яна кимларнингдир номини айтдилар-у, нима деганларини тушунмадим. Кейин сув дедилар. Дарров сув томиздим. Лабларини ялаб-ялаб, кўзларини очдилар. «Келдингми», дедилар. «Ҳа», деб оёқларини зирқираётгандир деб уқалашга тушсам, бошларини тебратиб, «йўқ» ишорасини қилдилар. Нима қилишимни билмай тепаларига келиб қараб турдим. Қўлларини тепага кўтармоқчи бўлдилар, кучлари етмади. Қўлларини ушладим, қўлларини ўпдим, кўзлари ёшлангандай бўлди. «Бобонг қани?»— деб сўрадилар. Нима дейишимни билолмадим. «Мария опанг қани?»— дедилар. Қўрқиб кетдим. Яна индамадим.

— Яна нима деди,— Петр Никитич йиғидан ўзини тийиб, зўрға оғиз очди.

— Эҳтиёт бўлинглар,— дедилар,— Искандар сўзида давом этди.— Менга бирпас қараб турдилар, лаблари қимирлади. «Хафа бўлма», деганларини зўрға англадим. Шундан кейин гапирмадилар.

— Вера, чиройлигим,— дерди Петр Никитич кўз ёшларини қайта-қайта артиб, шивирлаб.— Шундай кунда ёлғиз қолдирганинг нимаси?! Наҳотки, умринг хайрлашиб қолишга ҳам етмаган бўлса?! Менда гапинг йўқмиди, фариштам?! Энди кўзларинг очилмайди. Мен учун дунёдаги энг меҳрибон киши энди йўқ!

Петр Никитич билан Искандар худди Вера холанинг уйғонишини кутишаётгандай, унга тикилганларича туришарди.

Қуёш шуъласи ҳовли бетига туша бошлаганда ҳам улар Вера холага илҳақлик билан қараб-қараб қўйиб, сукунат бағрига чўкканларича ҳамон ўрниларидан қўзғалишмасди. Ҳовли бетидан шанғиллаб келган шовқин

икковларининг ҳам ҳушини йиғди. Дераза оша икковлари ҳам мўралашди. Икки ҳарбий тўрдаги қулфланган уй эшигини тепиб, бузиб, бирин-кетин ичкарига кириб, изларига тез қайтишди. Кўчадан яна икки ҳарбий кириб келди. Петр Никитич билан Искандар уларни жим кузатишарди. Петр Никитич маузерини қўлига олиб, уни яна дарров яширди. Ҳарбийларнинг тўрттови ҳам бирин-кетин тапир-тупур билан ичкарига бостириб кириб, тик турган Петр Никитич билан Искандарни худди кўрмагандай Мариянинг ётоқхонасини, кейин ошхонани, шкафнинг ичини кўздан кечиришди. Ҳаракатларидан кимнидир қидиришаётгани билиниб турарди. Петр Никитич билан Искандарнинг тепасига девагайлаб келишгандагина кўзлари марҳумга тушиб, саросимада бир-бирлари билан кўз уриштиришди. Оғизларини очишмай депиниб чиқиб кетишди. Кўп ўтмай ҳовлиқиб «Искандар» деб чақириб ичкарига қадам қўйган Саша Искандарнинг йиғидан қизарган кўзларини кўриб, остона устида туриб қолди. У кўчага чопқиллаганича чиқиб кетди. Чоллар, кампирлар ва уларга эргашган болалар қўрқа-писа кириб келиб, уй одамга тўлди. Улар Петр Никитичнинг қўнглини сўрашиб, унга таскин беришиб, чидам тилашарди.

— Қабристонга дафн этишнинг иложи йўқ,— деди мўйсафидлардан бири,— тўплансак отиб ташлашади.

— Наеждаларни кўмдик-ку!— Петр Никитич паршонлик билан сўради.

— Ташқаридаги гапдан хабарсизга ўхшайсан,— деди ўша мўйсафид.— Хриньконинг станцияга кечаси жўнатган нарсаларини ҳам, одамларини ҳам партизанлар йиғиштириб кетишибди, бунинг устига жамоа идораси, колхоз идораси деворига, Талашконинг эшигига номаълум кишилар варақа ёпиштириб кетишибди.

— Қанақа варақа?— Петр Никитич ажабланди. Искандар бошини эгиб, кўзларини ерга тикди.

— Гестаподагилардан бурун уни ўзимизникилар ўқишибди,— деди бошқа мўйсафид жонланиб,— айтишларича, жамоа идорасидаги варақада шундай ёзувлар бор эди: «Қонхўр Хринько! Бу ердан кет! Сендан Евтушок билан Хильчук онласининг қони хун талаб қилади. Фашистларга ўлим!»

Колхоз идорасидагига варақада: «Хринькога ўлим! Биз шундай қарорга келдик. Унинг ўлими жуда яқин! Қасоскорлар», дейишибди. Талашкога ҳам ўлим дағдасини солишибди. Ким экан бу азаматлар?

— Кўзга кўринмас мададкорлар,— деди кампирлардан бири олқишлаб.— Бу ер юткурларни чўчитиб қўйишмаса, оёқларининг тагида хас-чўпдай қолдик.

— Қасоскорлар қаерга яширинишди экан?

— Ўз юртини ҳимоя қилиб, курашганга ер ҳам, уйлар ҳам, дов-дарахт ҳам кўмакдош бўлади,— деди Петр Никитич саволга жавоб қайтариб, ўзи ҳам дадилланиб,— ахир ҳар бир ер таниш бўлгандан кейин...

Вера хола учун томорқадан жой ҳозирланиб, ўша ерга дафн этилди. Қуёш заррин нурларини битта-битта териб олиб ётоғига шошилаётганда ҳамқишлоқлар марҳума хотираси учун стол атрофига ўтиришди.

«Зимистон бағрига худди шу нурлардай шошилиб кетдинг,— Петр Никитич хотини билан дилида суҳбатлашарди.— Энди сен йўқ, нур йўқ! Қоронғулик тушяпти!»

Ҳаммага таниш шанғиллаган овоз келди. Хринько қўлида маузер, ёнида икки соқчиси билан ташқарида туриб, бақирди:

— Чиқ, ҳамманг!

Ташқарига чиқиш тугул мўралашга ҳам юраги дов беролмаган чолу кампирлар бир-бирларининг пишига тиқилиб борар, болалар эса йиғларди. Петр Никитич ташқарига чиқди.

— Уша ўласи кампиринг ўлса, дунё ағдарилиб тушдими?— деди хиёл шаҳдидан тушган Хринько,— нега одамларни тўплаб ўтирибсан?

— Узлари келишди,— деди Петр Никитич,— у ўздан хавфсирамаганини сезиб, «хайрият, шубҳаланмапти!» деб ўзини тутди.

— Ановиларингни тарқат,— деди Хринько яна кўтарилиб,— ё ажаллари етиб турибдими?

Петр Никитич ичкарига кириб, ҳаммани бошлаб чиқди. Одамлар бир-бирининг қорасини паналашга тирришиб, кўча эшикдан ҳам тиқилиб ўтишди. Ҳовли бетнда Петр Никитич, Искандар ва автомат тутган икки соқчиси билан Хринько қолди.

— Қишлоқда партизанлар одами яширинган,— деди Хринько қўлидаги маузерини ўйнаб,— уларнинг даргани топасан. Топилмаса гап битта: Олевскнинг чақалоғи ҳам қолмайди.

— Ҳаракат қиламан, жаноб Хринько,— Петр Никитич ўзига ярашмаган хушомадгўйлик билан.

— Билиб қўй!— Хринько Петр Никитичга бир ўқрайиб, соқчилари билан чиқиб кетди.

«Мўлтонилик менинг қўлимдан келмайди,— Петр Никитич Искандарни бошлаб ичкарига кираркан, ўйга ботди.— Қишлоқда ҳеч ким қолмаслиги, бор-йўқни йиғиштириб жўнаш керакка ўхшайди, аммо қаёққа? Бу мункиллаган қариялар-у, болалар билан партизанларни топармиканмиз? Уларга дардисар бўлмасмикинмиз?»

Петр Никитич Хринькони йўқотиб, кейин кетмоқчи эди. Шунини ўйлаб қўлини силтади. У уч-тўрт уйга кириб воқеани етказиб, кечаси қишлоқдан алоҳида-алоҳида чиқиб, ўрмон ичкарисидаги ҳар йили сайил ўтказиладиган очиқликда учрашишни, бу хабарни қолганларга ҳам бир-бир етказишни тайинлади. У уйга қайтса, Искандар йўқ. «Қоронғу тушганда қаёққа кетди,— Петр Никитич Олесларникига йўл олди.— Унинг биттаю-битта овунчоғи Саша бўлиб қолди». Сашанинг онаси «иккаласи сизларникида эмасми» деб қўрқиб кетди, Петр Никитич уни тинчлантириб, сафар ҳозирлигини тайинлаб, яна уйга шошилди.

«Кеча худди шу пайтда у тирик эди,— кимсасиз ҳовли ҳувиллаб, Петр Никитичга ниҳоятда хунук кўришиб кетди,— Искандар билан Саша бир ғалванинг бошини қўзғамаса эди-да». Петр Никитич нимадир қилишни истар, аммо уни тополмай қийналар, бир ерда ўтиролмай, ҳали ҳовли бетига чиқар, ҳали ичкарига кирарди. Ҳовлига икки мўйсафид оёқ учиди кириб келиб, «нима бўлса ҳам пешоналаридегини кўришга» қарор қилганликларини, бунга бошқалар ҳам қўшилганини айтди. Оёқ тираганлар билан яна Петр Никитичнинг ўзи гаплашди. Урмонга фақат Саша билан онаси, уч ўспирин ва уч аёл боришга отланишди.

«Яхши шерик эди,— Петр Никитич Федор Шендрикни қўмсади,— у ҳозир бўлганда...» У йўқотганини, қидираётганини бехос топгандай ичига иссиқ тафт югурди.» Бугун Панченко келиб қолиши мумкин,— шу топда уни худди Панченко кутаётгандай томорқага чиқди.— Йўқ, унинг икки қулоғи ўша тарафда бўлди. Кетадиганлар йўлга тушди. Панченкодан умидини узолмаган Петр Никитич яна нотинчланди, юраги қисилди, маузерини ушлаб, кўчага чиқмоқчи бўлиб турганда Искандар кўринди.

— Қаерда эдинг?— пўписа билан сўради.

— Сашаларникида!

— Нега ёлғон гапирасан?

— Уришмайсизми?

— Йўқ!

— Саша билан иккаламиз жамоа идораси тепасига байроқ осдик.

— Байроқ осдик?— Петр Никитич овозини пасайтирди.— Қанақа байроқ?

— Ҳазимизнинг қизил байроқ!

— Қандай қилиб!

— Жамоа идорасида ётадиган фашистлар ҳам Хриньконинг ёнига, колхоз идорасига кўчишибди. У ерда ҳеч ким йўқ!

— Уларнинг байроғи ҳам турибдими?

— Ушанинг ўрнига қўйдик-да,— деди Исқандар,— уларнинг байроғини қайчилаб-қайчилаб, майда-чуйда қилиб, колхоз идораси яқинига сочиб келдик.

— Боплапсизлар, ўғлим,— Петр Никитич Исқандарнинг елкасига қоқди.— Эртага юраги ўйнайди. Байроқсиз қолиш, ўлимга маҳкумлик, ҳеч бўлмаса ожизлик деган гап! Уларни ваҳимага соладиган иш қилибсизлар-а! Лекин бундан кейин бесўроқ иш тутманглар!— Петр Никитич Исқандарга бу ердан кетишларини айтиб, яна томорқага чиқди. Уни Панченко кутиб олди. Федор Шендриклар етиб борганини эшитиб суюнган Петр Никитич Вера холанинг дафнидан тортиб, Хринько билан бўлиб ўтган воқеанинг ҳамма-ҳаммасини Панченкога айтди .

— Бизнинг уйда ким бор?

— Ҳеч ким!

— Бундай қиласиз,— деди у Петр Никитичнинг елкасини ушлаб.— Хриньконинг олдига бориб, «қароқчинни топдим. Ёлғиз экан, Панченконинг уйига яшириниб олибди», десангиз ўзи ҳам келармикин?

— Билмадим,— деди Петр Никитич Панченконинг мақсадини билиб,— ундан нима фойда? Уни қўриқлаётган олти соқчининг ҳаммасида автомат бор.

— Мен уларни уйнинг чердагида туриб кутаман. Уларнинг ҳаммаси ҳовлига кирса бўлди. Манови астқотиб қолар,— деди у автоматга ишора қилиб.— Сизнинг маузерингиз ҳам ўқланганми?

— Тўла,— деди Петр Никитич,— ҳозир бораман!

Панченко ўз уйининг чердагига чиқиб, автоматини шайлади...

ЭИ, ЭЛИМНИНГ ҚАҲРЛИ ҚИШИ, МАДАД БЕР!

Тонг ота бошлаганда ўрмоннинг ўша очиклигига етиб боришганда уларни кутиб турган Саша, унинг она-

си ва бошқалар Петр Никитич истиқболига югуришди. Негадир боғланиб, бўйнига осиб қўйилган қўлини кўриб, уни ҳаяжон билан ўрашди. Петр Никитичнинг ўрнига жавоб қайтарган Панченко гапни калта қилиб, одамларни яна ўрмон ичига бошлади. Йўл-йўлакай икки марта нафас ростлашган жойларида учраган соқчилар, ДЗОТлар, усти қалин ёпилган ертўлалар Петр Никитич юрагига умид учқунларини сочди.

«Худди ҳақиқий армияга ўхшайди,— Петр Никитич толиққанини ҳам унутди.— Худди армиянинг ўзи. Оқгвардиячилар билан урушда ҳам ўрмонга яшириниб, куч тўплаб, ҳужумга ўтганмиз. Лекин бундай истеҳкомлар қурилмаган эди. Ушанда аҳолининг кўпчилиги урушни томоша қилган, баъзилари ўша миллатчилар совунига кир ювиб, ўзимизга қарши жанг қилганида ҳеч ким ажабланмасди. Энди урушга яроқсизларнинг ўзи алоҳида армия бўлиб турибди. Энди халқни алдаб ҳам, бўйинсундириб ҳам бўлмайди.

Ширин ўйлардан қувват олиб, қадамини илгаригидан ҳам дадил ташлаб, ён-верига қараган Петр Никитич шу ҳис-туйғуни бошқаларда ҳам кўргандай бўлди. Ҳатто йўлда уйқусираб, қоқиниб-суриниб келаётган Искандар ҳам кейинда қолмай, ҳушёр тортиб: чехраси очилиб, Петр Никитич билан ёнма-ён қадам ташлаб боряпти.

Куёш нурлари қалин дарахтлар оша танга-танга бўлиб, ерга туша бошлаганда улар худди кичик қишлоқми ва ё янги шаҳарчаними эслатадиган манзил устидан чиқишди. Бу ерда дзотлар, усти қалин ёпилган ертўлалар билан бирга бир неча кўчма ёғоч уйлар, палаталар кўзга алоҳида ташланиб турарди.

«Мария нега кўринмаяпти», «Мария опам қаерда экан?»— Петр Никитич билан Искандарнинг кўзлари жавдираб, ҳар ер-ҳар ерда, бир-бирларидан олисда тўп-тўп бўлиб, ҳар хил машқ билан машғул кишилар орасидан Марияни қидиришарди. «Нуқул бошқа қишлоқнинг одамлари-ку,— Петр Никитич ҳайрон бўлди.— Олевскликлар қани?»

— Булар Лопатичи билан Каростеннинг одамлари,— деди Панченко орқада қолган Петр Никитичнинг фикрларини сезгандай,— икки отряд шу ерда. Олевскликлар билан замисловчиликлар ҳу оралиқдан кўринаётган палаткаларда,— у кўрсаткич бармоғи билан синчиклаб тикилгандагина кўзга ташланадиган ёғоч уй ва палаткаларни кўрсатди. У ерда ҳам ҳозир машқ пайти.

— Машқ пайти?

— Ҳа, машқ пайти,— деди такрорлаб Панченко,— вақт зиқ. Хильчук айтгандай ҳам урушамиз, ҳам машқ қиламиз.

— Хильчук,— Петр Никитич шахдам қадам ташлади.

Хильчук келяпти. Унинг чақноқ кўзлари, сийрак қоши, ўйчан туриши, қалин лаби, пешонаси ва икки қоши орасидаги тугунлар — унинг катта бардошини, садоқатини, ақлини акс эттириб турарди. Петр Никитич назарида ҳозир Хильчукка эмас, худди ғалабага қучоқ очётгандай.

«Озибди. Қовоқлари ҳам салқиб қолибди,— Петр Никитичнинг юраги ачишди,— оиласида ҳеч ким қолмади. Дунёга келиб одамлар ташвишидан бошқа нима кўрдинг, укам!».

У Хильчук билан нима хусусда гаплашишни ўйлаб, тараддудланди. Уни қучоқлаб, ўпиб кутган Хильчукнинг ўзи ҳам дарров гапга киришолмади. Келбати бир вақтлар тоғни урса талқон қиладиган одамлигидан дарак бериб турадиган Петр Никитичнинг юз-бетлари, қовоқлари шишинқираб, қони қочиб, ияқларининг салқигани Хильчукнинг эътиборини тортди. «Унинг кўнглини кўтариш керак. Гражданлар урушининг қаҳрамони у,— Хильчук унга ҳавас ва меҳр билан кўз тикди.— Унинг орамизда бўлиши катта мадад!»

— Киевнинг қўлдан кетгани ёмон бўлди,— Петр Никитич афсусланди.— Киевни бермаслик керак эди!

— Днепропетровскни, Таллинни ташлаб чиқдик. Чернигов, Вязьма, Смоленскни ҳам,— Хильчук беихтиёр суҳбатга аралашди.— Ленинград қамалда! Унинг яқинидаги Стрельна, Слуцк, Қизил қишлоқ, Уриц душман қўлида! Москвага ҳамла қилишяпти. Бизникилар фақат ҳимоя билан банд.

— Хужумга ўтишнинг иложи йўқмикин?— Петр Никитич худди «йўқ» жавобини олишдан қўрқаётгандай овози титраб сўради.

— Ҳозирча уларнинг автоматлари кўп, танклари кўп, самолётлари кўп,— деди Хильчук салмоқ билан гапириб,— ҳозирча қуроли кўп!

— Одамлари ҳамми?

— Ҳа,— деди Хильчук,— яқинда ҳамма нарсамиз уларникидан устун бўлади.

— Қандай қилиб?— Петр Никитич ҳайрон бўлди.— Ахир чекиняпмиз-ку!

— Ана, Мария келяпти,— Хильчук жавоб ўрнига

ўнг қўлини Петр Никитичнинг чап елкасига қўйди.
— Бобожон!— Мария югуриб келиб Петр Никитичнинг бўйнига осилди.— Шундай соғиндимки.— У Искандарни чўлп-чўлп ўпди.— Икки хаёлим сенда бўлди, укажон!— Мария Искандарни суйиб-эркалаб, унинг кўзларига тикилди.— Нега кўзларингда ёш?

Искандар энди ўзини тутолмай ҳиқиллаб йиғлай бошлади, Мариянинг саволига жавоб қайтаролмади. Мария яна сўради. Унинг жавоби яна йиғи бўлди. Мариянинг юраги «шув» этиб бобосига қаради. Петр Никитичнинг ҳам юз-кўзларидан ёш думалаяпти. Ана шу учрашувдан юраги безиллаб, шу учрашувга, Мариянинг илтижолли кўзига бардош беришни ўйлаб келган Петр Никитич кўзларини яширарди.

— Нима гап?— Мария ҳаяжонланди,— айтинглар, нима гап?

— Бувингдан,— Петр Никитич сўзини давом эттиролмади.

Мария буни ҳеч кутмаган эди. Унинг аъзон баданига оғриқ киргандай бўлди.

— Нега?— деди у иккала кафти билан икки чаккасини сиқиб, кўзларини юмиб, юзларини осмонга қаратиб.— Нега?

У бу «нега»ни ўзига берарди. Йўқ! Бу саволни Петр Никитичга ҳам, Искандарга ҳам бераётгани йўқ. У Петр Никитични яна беҳос қучиб, йиғлаб: «Бувим нега мени кутмадилар»,— деган гапни қайта-қайта такрорларди.

— Ташвишларни кўтаролмади,— Петр Никитич набирасининг бошини силаб, ўзини ўнглаб олиб гапирди.— Жуда тез кетди. Искандарнинг қўлида узилди.

Мария аламини йиғидан оларди. Уларни бирпас ҳоли қолдириб, палатага кириб кетган Хильчук қайтиб чиқиб, Петр Никитичнинг елкасидан ушлади.

— Кўнгилини қаттиқ қилишдан бошқа иложимиз йўқ,— деди у маъюсланиб,— Петр Никитич, буни ўзингиз яхши биласиз-ку.

Бу гап фақат Петр Никитичгагина эмас, Маррияга, Искандарга, улар атрофидаги одамларга, ҳамма-ҳаммага айтилган хитобномадай жаранглади. Бу гапни бир уй одамдан ёлғиз ўзи қолган Хильчук айтяпти. Шундан кейин бу мавзуга ҳеч ким қайтмади. Тушки овқат вақтида Петр Никитич тўсатдан сўраб қолди:

— Ҳали: «Яқинда кучимиз уларникидан кўпаяди», дедингизми?— Петр Никитич саволнинг жавобини ҳам-

мамиз эшитайлик дегандай одамларга бир назар ташлаб олди.— Ахир чекиняпмиз-ку?

— Чекинаётганимиз тўғри,— деди Хильчук кўзларини номаълум нуқтага тикиб,— лекин ана шу чекиниш ҳам ғалаба билан бўляпти. Одамлар ўлимга тик қарашяпти. Ҳозирча уларда қурол-яроғ устун! Яқин ўртада бизники ошиб тушади.

— Сабаб?— Петр Никитичнинг саволини Юля қайтарди.

— Заводларни кўчирыпмиз. Ичкаридагилар қаттиқ ишляпти. Кеча-кундуз ишляпти. Ишчилар вақт билан ҳисоблашмаяпти. Қараб туришлар, ҳаммаси кўпаяди.

Хильчук бу тунда бажариши лозим бўлган вазифалар ҳақида гап очди. Петр Никитич билан Искандарнинг ҳам партизанлик ҳаёти бошланди. Искандар ўзини катта йигитлардай тутишга уринар, Саша билан ўзларича режалар тузишарди. Катталарга эргашганларида улардан: «Шошилманглар, ҳали сизларга ҳам иш топилади», деган гапларнигина эшитишади. Гоҳ гуруҳларга бўлиниб, гоҳ бутун отряд ёппасига тунда ғойиб бўларди. Улар Искандар билан Сашага уч-тўрт беҳол қариялар ва беморларга қараб туришни тайинлаб, орқаларидан эргашишни қатъий ман этишарди. Кўнгиллилар бу ерга жонларини олиб қочгани келмаганлар, уларнинг ҳар бири ўз вазифаси — фашист галаларига зарба бериш, душманнинг армиямизга ташланган кучининг бир қисмини бўлишга мажбур этиш, шу йўл билан ғалабани яқинлаштиришга ҳисса қўшиш эканини билади.

Дунёда аҳилликда, бардошда, оромсизликда партизанлардан ўтадиган топиладими? Уларнинг хаёлини на турмуш икир-чикирлари, на кимнингдир омади ва на у ёки бунинг юриш-туриши тортади. Бу ерда мавзу фақат битта: душманнинг кўзини очирмаслик, туйқус, рўпара келиб қолиш мумкин бўлган жангга ҳозир туриш — душманга ўлим! Ўлим! Бу ерда қурбон бўлганлар тепасида йиғи эмас, қасос нидолари янграйди. Бир-бирлари билан оралари унча узоқ бўлмаган бу тўртта партизан отряди биргалашиб тунда икки марта Лопатичига, бир марта Олевскка, икки марта Замисловичига, бир марта Коростенга тўсатдан ҳужум қилиб, у ердаги қанча ССчиларни қиришди. Фашистлар қишлоқлардан олиб фронтга жўнатилган ҳарбийлар ўрнини тўлдириб, партизан изига тушишни бошлади. Дастлабки кунлари бошларига кутилмаганда тушаётган фожиаларни «оч қолганларнинг иши», «аллақандай қароқчилар чиқиб-

ди», «бу қилмиши учун энди қорасини кўрсатмас», деб бурнини жийирган фашистлар партизанлар ҳақида гап кетса, бора-бора даҳшатга тушадиган бўлдилар. Босиб олинган ерлардаги бу ҳаракат фашизм қўлга киритган ғалаба илдизига болта уриб, заҳарлаб, шошириб қўйди.

Хильчук қўмондонлик қилаётган тўрт отряд бир неча операцияларда қатнашиб, кейинги бир ойнинг ўзида ўттиз одамидан айрилди. Улар ўрни янги кишилар — қишлоқлардан қочганлар, ўз қисмини йўқотган, адашган солдатлар билан бойиб, олти отрядга етиб, партизанлар сафи икки юз кишидан ошди. Лекин Исқандар билан Сашанинг кўнгли ёришмасди. Улар баъзан бир-бирига: «Қишлоқда юрганимиз яхши экан, Хринькони ўлдираддик», деб ўксинишар, орадан бир ойдан кўп вақт ўтса ҳам топшириқ беришмаётганидан умидсизланиб охири яна Петр Никитичга ёлборишди. Петр Никитич вақт ажратиб, уларга милтиқ ва автоматларни мўлжалга отиш, уларнинг қисмларини очиш ва йиғштиришни ўргатди. Петр Никитичнинг бу ишини Хильчук ҳам маъқуллади. Исқандар билан Саша чанқоқлик билан ўрганиб, милтиқ ва автоматларни ишлатишни худди ҳарбий тайёргарликдан ўтган солдатлардай ўзлаштиришди.

— Энди ишонасизми?— Хильчукнинг хонасидан чиқиб келаётган Мариянинг йўлини тўсишди. Иккалалари уни ийдиришга тушиб, ялинишди.

Узоқдан самолёт овози эшитилиб, сўзлари бўлинди. Ҳамма ўзини ертўлага урди. Немисларнинг ўқчи-қирувчи самолёти «Миссершмидт»и улар тепасидан ўтиб кетди. Узунчоқ, ингичка бу самолётни партизанлар овозидан танишарди. У бир неча бор ўрмон тепасида изғиб, ҳар сафар бомба ташлаб, ҳаммаёқни остин-устун қилиб кетарди. Евтушок, Оля, Панченко ва яна бир неча кишилар ана шундай бомбардимон қурбони бўлган эдилар. «Миссершмидт»дан юрак олдириб қўйган партизанлар у ўтиб кетса ҳам ертўладан чиқишмасди. Унинг қўрқинчли овози яна яқинлашди, кейин бомбалар портлади. Гумбур-гумбурдан қулоқлар битди, дарахтлар қулади, нимадир шарақлаб ағанади. Бомба наридаги бўш турган ёғоч уйларга тушган бўлса ҳам ертўла қалқиди, унинг тепасидаги дарахтларнинг шохлари синиб тушди, барглар тўкилди. Самолёт уч марта қайтиб, биринчи мўлжалга олган жойига яна бомба ташлаб кейин овози ўчди.

Бирин-кетин ҳамма чиқиб келди. Учала ёғоч уйдан

нишон қолмабди. Бу сафар одам йўқотилмади. Одамлар Хильчук атрофига тўпландилар. Унинг хоргинлик аксини бериб турган ажиндор юзи шундай сокин ва содда, бунинг устига маънодор кўринардик, ҳозиргидай бўронли дақиқаларда ҳам ўзини шундай тутиши катта прода боиси экани бу ердагиларга сир эмас.

— Жойни ўзгартирамиз,— деди у қатъий,— бу ерни яна кузатишади. Бу ертўлаларимиз яна иш беради. Партизанлар ўрмон ичкарасига эмас, бу сафар Лопатичи яқинига жилдилар. Дарахтлар қалин, серсоя жой танланиб, палаткалар тикилиб, яна ертўлалар қазिशга киришилди. Партизанлар қўлидаги дон-дунлар, ҳайвонлар кўз қорасидек сақланар, бу ишларни бошқариш учун алоҳида кишилар ажратилган эди. Пана қилиб қурилган ғаровларга ҳайвонлар жойлаштирилди. Уч кунгача кўпчилик ертўла қазиш билан машғул бўлди. Лопатичига қанча ҳарбий туширилгани ва жойлашиш нуқталарини аниқлагани кетганлар қайтиб келди. Улар Лопатичида ҳозир йигирмадан ортиқ қуроолланган ҳарбийлар борлигини, кўпчилиги мактаб ҳовлисига жойлашганини айтишди. Бу жавоб Хильчукни қониқтирмади.

— Қолганлари-чи?— Янги келган гестапо бошлиғичи?— Хильчук раҳматнома кутган партизанларга танбەҳ берди.— Ҳаммаси мактабга тикилиб олибдими? Душман позициясини, унинг ўт очиш нуқталарини пухта ўрганмай, ҳар бирини ипидан-игнасиғача аниқламай жангга кириш— ҳалокатга олиб боради. Коростенга қилган юришимиз бир умр сабоқ бўлиши керак, бир умр.

СОДДАСИЗ, ФРАУ!

Лопатичига бугун тунда қилинадиган штурм қолдирилди. «Қариндошларимни қидириш баҳонасида ёлғиз ўзим борсам шубҳаланишармикан?— Мария ўзича режа тузди.— Амакимнинг хотини, болалари кафил бўладику!». У ўзининг бу режасини Хильчукка ҳам, бобосига ҳам бир амаллаб маъқуллаштирди. Бундан хабар топган Искандар билан Саша эргашишди. «Болалар ёнимда бўлса, шубҳалардан ҳоли бўлишнинг эҳтимоли бор,— Мария бу фикрини ҳам ўтказди.— Ота-онасидан айрилган бўй етган қиз жияни билан меҳмон болани етаклаб, қариндошникига бошпана қидириб келяпти. Искандар воқеасини Лопатичида ҳам билишади».

Ночор ва қаровсиз қолганлар қиёфасида қайта кийиниб олган Мария, Исқандар ва Сашани Петр Никитич билан икки соқчи Олевск—Лопатичи йўли ёнига кўзатиб қўйишди. Улар йўл қирғоғидаги дўнглик орқасига эмаклаб бориб, нафасларини ичларига ютиб, атрофни кузатишди. Бир юк машинаси Лопатичидан Олевск тарафга ўтиб кетди.

Ҳаял ўтмай яна икки мотоцикл бирин-кетин Лопатичидан чиқиб келди. Унинг овози узоқлашиши билан сокинлик чўкди. Мариялар Лопатичига шошилишди. Улар қишлоққа ниҳоят толиқиб яқинлашишди. Исқандар билан Сашанинг оёғи худди бировникидай, тиззалари худди ёғочга ўшаб қотиб қолгандай. Баъзан-баъзан иккови ҳам чўнқайиб-чўнқайиб олишиб, Марианинг пўписаси билан қадам босишади. Ҳалиги юк машинаси қайтиб, қишлоққа яқинлашган йўловчилар рўпарасига келиб, ғиқиллаб тўхтади. Тепадаги иккала соқчи сакраб тушди. СС штурмбанфюрер унвонидаги кўзлари чақчайган ҳарбий машина кабинасидан бошини чиқариб, йўловчиларга синчковлик билан сўзсиз қараганича турар, унинг тепасидан бўйинини чўзиб, шофёр ҳам мўраларди. Штурмбанфюрер ишораси билан соқчилар учаласини ҳам автомат билан туртиб машинага чиқарди. Алоҳида-алоҳида ўтган савол-жавобда учалаларининг ҳам гапи бир ердан чиқди. Улар фашистлар штабини супуриб-сидириб юрувчи аёл билан юзлаштирилди. Мария амиксининг хотини билан йиғлаб кўришди. Штурмбанфюрер исқирт кийимлари ичида ҳам ловуллаб турган Марианинг кўнглини қолдирмаслик, ўзини ёқтириш пайига тушиб, мулойим гаплашди. Уларнинг гапини таржимон йигит ағдарарди.

— Сидқидилдан хизмат қилсангиз,—деди штурмбанфюрер жилмайиб,—мана, қариндошингиз билан бирга паноҳимизда бўласиз. Аммо мана бу болани Берлинга жўнатамиз,—деди у Исқандарга қараб,—фақат шу оснелик боланинг баҳридан ўтасиз.

— Айтинг, унга тегишмасин,—Мария таржимондан илтимос қилди,—ахир у менинг меҳмоним!

— Майли!

Марияга қараб ютиниб-ютиниб қўйган, унинг қўйнига зўрлик қилиб эмас, севимли бўлиб киришни кўнглига туккан штурмбанфюрер кулимсираб қаради. «Юзлаб рус, украин, белорус болаларидан ҳам қиммат бу,—ширин сўзлашга уринди,—бу бола учун менигина эмас, уни, фрау Мариани ҳам улур Геббельс катта мукофотга

тақдим этиши мумкин. Бу бола билан русларни шармандаи-шармисор этамиз. Унинг,— деди ичида,— сурати газеталарда босилади. Жаҳондагилар руслар ўз мустамлакасидаги болаларни ҳам фронтга олаётганликларини билиб қўйишади. Осиёлик болалар — украина фронтида, уни Германияга жўнатаман. Хурсанд бўлишади. Марияни ўз уйимизга юбораман. У жуда ҳам гўзал!»

— Булар бугун сизникида тунайди,— деди у,— уларни йўқотиб қўйсангиз, болаларингиз билан ўзингизнинг ҳаётингиз камлик қилади.

Аёл индамай бош эгди. Марияга ажратилган алоҳида хонани кўрсатишганда бугунчага жиянлари орасида бўлишга рухсат сўради. Бугун назоратчилар келиши эҳтимоли борлиги учун штурмбанфюрер хархаша қилмади. Гестапо чангалидан бунчалар осон қутулишини хаёлига келтирмаган Мария келин ойисининг ўтидан кириб, кулидан чиқиб, уни гапга солиб, қайси уйда ким яшайди — ҳамма-ҳаммасини ипга тизгандай билиб олди. Бунинг устига, у бошқа нарсадан хурсанд эди: Штурмбанфюрер Искандарни эрталаб станцияга ўзи чиқариб қўйишни дилига тугиб, Марияни хотиржам қилиш учун — уч-тўрт кун деган эди. Мария вақт ярим кечадан ўтгандан кейин уларни кечқурун белгилаб қўйган сўқмоққа бошлади. Болалари билан алоҳида уйда бўлган келинойиси буни сезса, ўзининг, боласининг боши ҳақи дод солиши турган гап эди. Мариялар кечаси билан йўл босиб, қуёш нурлари ёйилганда ўз отрядлари штабига кириб боришди. Улар уйқудан тушдан кейин уйғонишди, Мариянинг ахборотини эшитган партизанлар жим бўлиб қолишди.

— Ҳарбийларни кўпайтиришибди-да,— деди Федор Шендрик,— бостириб боришга кучимиз озлик қилмайдими?

— Икки ҳафтадан буён тинчиб қолган Лопатичидаги фашистлар хотиржамликка туша бошлаганлари аниқ. Бунинг устига кучлари уч ерга бўлинган экан,— деди Хильчук,— уларни яна уйқуда босадиган бўлдик.

— Барибир уларга қараганда озмиз,— деди яна кимдир.

— Озлигимиз билинмайди,— деди Хильчук овозини хиёл кўтариб,— қўлимизнинг баландлиги бор. Ҳар биримиз душманни янчишни ўйлаймиз. Орамизда жони ширин кўринганлар борми?

— Йўқ!

— Йўқ!

— Йўқ!— атрофдан ҳамма чувиллади.

— Мана, бизнинг галаба!— деди руҳи кўтарилган Хильчук.

У Евтушокнинг Қорастень қишлоғидан уч кун бурун қочиб келиб, партизанларга қўшилган синглисига қайта-қайта қаради. Ўрта бўйлидан баланд, тўладан келган, кўзлари йирик, ёш, гўзал бу жувон ҳам илк сафар тараддудини кўряпти.

— Қаранглар,— деди Хильчук уни кўрсатиб,— энди-гина йигирма тўрт ёшга кирибди. Икки боласидан, эридан, акаси Евтушокдан, жиянларидан ажраб орамизда турибди. Бошқалар-чи? Қим аламзада эмас!— Хильчук ҳамманинг дилига кириб қасос ўтини ловуллатарди.

— Ўрмонларимиз яқинига жойлашган Лопатичига, Замисловичига, Олевскка қайта-қайта ҳужум қилиб, бу ерга келишга душманни безиллатиш керак. Ахир қаерда қишлаймиз? Ҳеч бўлмаса қарияларимизни, беморларимизни, гўдақларимизни жойлаб қўяйлик!

Олти отряд партизанлари маслаҳатлашиб, тунги юриш ҳозирлигини кўрдилар. Кечки пайт ўрмон оралаб, юз-бетларини чимдиб, изғирин юрди. Қиш яқинлашяпти. Қаҳратон қиш! Совуқ шабада одамларга Хильчукнинг ҳалиги «қаерда қишлаймиз, қарияларни, беморларни қаерга жойлаштирамиз?» деган гапини такрорлаётгандай туюларди. Ҳамманинг хаёлида Лопатичи, Олевск, Замисловичи! Шу кунларда партизанлар орасида ҳам, йигирма чақирим наридаги фашистлар орасида ҳам бу учала қишлоқ юз марталаб тилга олинарди. Қиличини кўтариб келаётган қишнинг яқинлашиб қолгани фашистлар кўнглига ғулу солаётган бўлса, партизанларни ҳужумга ундарди. «Эй, элимнинг қаҳрли қиши,— пичирлади Мария,—мадад бер! Совуғингни ҳам дил-дилдан севамиз! Майли, қаҳр билан кел!»

БИЗНИ ПАВЛО СТАНИСЛОВИЧ БОШЛАБ БОРЯПТИ

Лопатичидаги воқеадан кейин Искандарни ҳеч ерга чиқармай қўйишди. «Ҳали ҳам Искандар ҳақида фашистлар тек турмагандир, радиоси томоғи қирилгунча бақиргандир.— Хильчук бу тўғрида илгари ўйламагани учун ўзини айбларди,— газеталаримиз Геббельснинг уйдирмаларини ёзишяпти. Кутилмаган воқеаларга ҳам оммавий тус беришга уриниш — бу чидамаслик-ку? Ис-

кандарнинг улар чангалидан қутулиши катта ғалаба-миз». Фашистларнинг Искандар ҳақидаги гаплари партизанлар ҳаракатининг ҳамма бўлинмаларига етиб борган, узоқ ўзбекистонлик болани ҳамма севар, кутилмаган жанглarda ҳам у кўпчилик кўзи билан авайланарди. Искандарга яқин одамлар маълум топшириқ билан сафарга чиқса, у яшириниб бўлса ҳам уларга етиб олиш пайига тушар, аммо кузатиб турган кўзларга чап беролмасди, ялинишлари эса беҳуда кетарди. Уни ўқитмаслик учун Сашани ҳам ҳеч ерга чиқаришмасди. Иккаласи ҳам штабдагилар хизматини ўташга — беморлардан хабардор бўлиш, овқатга қарашиш ва бошқа майда-чуйда дастёрчилик ишлари билан бу ердагиларнинг оғирини енгил қилишарди. Партизанларнинг тураржойлари жуда тез ўзгарар ва уни қайта тиклашга Искандар билан Сашанинг хизмати катта бўларди. Ана шундай кўчишлар вақтида йўлда гоҳ ёлғиз, гоҳ икки-уч қабрларга дуч келишарди. Искандарнинг аравада бир неча катта-катта тошлари бўлиб, уларга ўзи: «Амакижон, Сиз учун ҳам фашистлардан ўч оламиз», деган сўзларни сиёҳ билан йўғон-йўғон қилиб ёзиб қўйган эди. Йўл-йўлакай қаерда ёлғиз қабр кўрса, ўша тошлардан қўйиб борарди. У бу сўзларни Хильчукнинг номаълум қабрлар тепасида айтган гапларидан фойдаланиб ёзган эди. Яқинда Искандар қабрга қўяётган тошни ўқиб кўрган Хильчук унинг елкасига қоқиб сўради.

— Бу, қабрдагиларнинг ҳаммасини эркаклигини қаердан биласан?

— Билмайман,— деди ҳайрон бўлган Искандар меҳр билан кўз тикиб турган Хильчукка.

— Ҳаммасига амаки деб ёзибсан-ку?— Хильчук хиёл кулимсиради,— эҳтимол, баъзилари аёллардир. Мана, ўзимизникиларнинг ярмидан кўпи аёллар-ку?

Искандар ўйланиб қолди. У кейинги тошларга ёзганда «Амакижон» сўзининг ўрнига «қариндош»ни ишлата бошлади. Шошилишда дўппайтириб кетилаберган бу омонат қабрларнинг ҳар бири тепасига келганда Искандар: «Бу қандай одамикин? Йигитми, чолми, аёлми, ёш боламикин?»— деб дилида пичирлади.— Энди у ер тагида, энди у йўқ». Искандар ана шу ўй бағридан қутулолмасди.

«Менга йўл беришмаяпти. Милтиқ автомат отишни биламан-у, йўл беришмаяпти,— дерди куйиниб,— фашистларнинг биттасини ҳам қолдирмаслик керак»,

1943 йил ёзининг охириг ойлари бошқалар қатори Искандарни ҳам бутунлай ўт ичига олиб кирди. Совет Армияси Киевга яқинлашган сари Шарқдан Ғарбга ўтиб бораётган чумолидай беҳисоб танклар, пиёда қўшинлар ҳисобига етиб бўлмасди. Қирувчи самолётлар ҳимоясидаги бомбардимончи самолётлар подаси билан осмон тўлиб кетади. Киев ва унинг ғарбий районлари батамом душман қўл остида бўлгани билан партизанлар ҳаракати шундай кенг томир ёйган эдики, кўз очолмай қолган фашистлар катта кучни йўлда қолдиришга, партизанларга қаратишга мажбур бўларди. Партизанларнинг кутилмаган ердан қўққис ҳужуми уларни даҳшатга, парокандаликка соларди. Пистирма тактикаси партизанлар ҳаракатининг мағзини ташкил этарди.

— Бу Суворов тактикаси,— дерди Хильчук,— Пистирма билан йўл тўсиш душманнинг тинкасини қуритади, унинг режасини бузиб, ҳайрон қолдиради. Суворов «ҳайрон қолдириш — енгишдир» деган.

Хильчукнинг бошқаларга қараганда кичик бўлган партизанлар қўшилмасининг доврўғи партизанлик ҳаракатининг енгилмас қаҳрамонлари С. А. Ковпак ва А. Н. Собуровга ҳам етиб борган ва улар Лопатичи билан Олевскни батамом эгаллаганликлари учун раҳматномалар олиш шарафига эришган эдилар. Хильчук партизанлари Киев учун жанг кетаётганда йўлустиб бўлиб қолган Олевскни, Лопатичини, Каростенни ташлаб чиқиб, ўрмон ичидаги кичик қишлоқ Замисловичига ўрнашиб, Киевга шошилаётган душман пиёдалари ва танкларини йўлдан тойдирарди. Ярим кечада бомбардимончи самолётлар Замисловичини қора булутдай ўради. Чалама-чакки тушаётган бомбалардан ер, дарахт титраб, сувлар чайқалиб, уйлар қулаб, унга инграш, додлаш, қий-чув, молларнинг маъраши, чўчқаларнинг чийиллаши қўшилиб, Замисловичи уруш майдонига айланган қабристонни эслатарди. Самолётлар узоқлашган, аммо бошидан охиригача нуқул ёғочдан қурилган қишлоқ бинолари ловуллаб ёнарди.

Одамлар тариқдай сочилиб, ўрмоннинг ҳар тарафига ўзини уриб, баъзан-баъзан орқага қараб қўйиб, яна ичкарига чопарди. Қишлоқдан чиқаётган аланга тобора кўтарилиб, ўрмон сўқмоқларини ёритиб турарди. Искандар билан Сашанинг қўлидан тутган Мария орқасига қайрилди. У болаларнинг қўлини қўйиб юбориб, дарахтга суянди.

«Ўрмон маликаси» номини олган гўзал Замисловичи

тамом бўлди,— алангага қараб Мариянинг ич-ичи куйди.— Замисловичини қайта қуриш мумкин. Одамларни йўқотмадимикан?». У атрофни жонсараклик билан кузатди. Жим-житлик. Ёнида Искандар билан Сашанинг кўзлари аланга шуъласидан дам кўришиб, дам кўринмасди. Улар чурқ этмай Мариянинг буйруғини кутишарди. Сашанинг кўзи худди акасининг ўзи. «У ҳозир қаерда экан,— Мария Олесни эслаб, ҳушини йиға бошлади,— қани, у ҳозир ёнимда бўлса?!» Аммо у йўқ эди. Мария яна болаларнинг қўлидан ушлаб, қишлоққа қайтди.

«Хильчук қаерда қолди? Бобом-чи? Одамлар қани?— қишлоққа яқинлашганда ҳам одам шарпаси эшитилмаганидан Мария ваҳимага тушди,— ҳаммалари ҳар ёққа тарқалиб кетишдимикан?» Ким тирик, ким ярадор, ким ўлди — ҳали ҳеч нимани билиб бўлмасди. Аланга тонгга яқин пасайди. Тутун ва чўғга айланган қишлоқ яқинига қуёш нурлари билан бирга одамлар ҳам йиғила бошлашди.

Қуёш ердан аллақачон кўтарилган бўлса-да, Хильчукдан, Петр Никитичдан ва яна бир неча кишилардан ҳамон дарак йўқ эди. Мария тўпланганларга мурожаат қилиб, йўқолганларни излашга даъват этди. Партизанлар чўғлар орасида, тутунлар ичида юриб, баъзилар ўрмон ичкарисига кириб қидиришга тушишди. Петр Никитичнинг мурдасини унинг бетидан таниб қолишди. Уни биринчи бўлиб Мария кўрди. У ўзини бобоси устига ташлади. Икки оёғи тиззасигача титилиб кетган Хильчукни беҳуш топишди. Оғзига томизилган дори ва уст-ма-уст укол билан инграб, кўзини очди, лаблари қимирлади, гапиролмади, яна кўзини юмди. Шошилиш операция билан иккала оёғининг ҳам тиззадан пасти кесиб ташланди. У кечаси кўзини очди. У Петр Никитични сўради, кейин Федор Шендрик билан Мариянинг номини тилга олди. Доктор уч кунгача унинг ёнига ҳеч кимни келтирмади. Тўртинчи кун эрталаб: юзлари сўлган, аммо ана шу сўлиш ҳам ўзига ярашиб тушган Мария Хильчукнинг ёнига беҳушланиб келди. Унинг кўзига ҳатто ўрмон ҳам ғамгин ва ҳорғин кўринарди.

— Хафа бўлма, Мария,— деди Хильчук Петр Никитичнинг келмаганидан хулоса чиқариб,— Петр Никитич эл учун кўп хизмат қилишга улгурди.

— Сизга ёлворамиз, Павло Станислович,— деди Мария хаёлини тўплаб, Хильчукнинг ёнига тиз чўкиб,—

сиз дадил бўлинг! Биз учун яшашингиз керак, Павло Станислович!

— Яшашга уриниб кўраман. Ахир йиқилиш осон,— у ўзини дадил тутишга уринди. Гаплари худди соғ вақтидагидай жарангли эди.— Оёққа туриш қийин,— деди гапини давом эттириб.— Одам куч тўплаши, ўрнидан туриб олиш учун куч тўплаши, ўрнидан туриб олиши керак.

— Сиз яшашингиз керак, Павло Станислович,— деди Мария яна гапини такрорлаб,— бизни қўрқитманг.

— Ҳаёт жуда ҳам ширин, Мария,— деди Хильчук бемадорлик билан.

— Мен учун ширин эмас,— Мария ўзини тутолмай қақшаб йиғлади.

— Демак, сен ўлим учун жанг қиялсанми?

— Йўқ,— деди Мария қалтироқ овоз билан,— Ватан учун! Бувим учун! Бобом учун! Ҳамма-ҳамма қурбонлар учун!

— Ўзинг учун-чи?

— Ўзим учун ҳам!

— Демак, сен ўлим учун эмас, балки ҳаёт учун, яна яшаш учун курашяпсан, тўғрими?

— Тўғри!

— Ҳа, энди тушуна бошладинг,— деди Хильчук тўхтаб-тўхтаб гапириб,— сен билан бизнинг виждонимиз пок. Шунинг учун ҳам ўлимимиз ҳеч кимни жиркантирмайди. Одамларни тўпланглар, мени ўшалар ёнига олиб боринглар,— Хильчук овозини баландлатиб докторга мўлтиради.

Хильчукнинг каравотини чодир эшиги олдига олиб келиб, одамларни шу ерга чақаришди. У одамларга бир-бир қараб чиқди.

— Мария,— деди у.

— Эшитаман, Павло Станислович!

— Тузалгунимча вазифани сен бажарасан. Донишмандлар: «Агар биров билан дўстлашмоқчи бўлсанг, уни ғазабланган пайтида сина, ўзини тутолса, дўстлаш», деганлар. Сен ҳамманинг кўзи олдида синовлардан ўтдинг. Сен ҳамманинг дўстсан. Мени ҳурматлаганлар Марияни ҳам ҳурмат қилишларини сўрайман,— деди Хильчук,— Мария, рўйхатни ол! Йўқлама ўтказ!

Мария унинг гапини қайтаролмади. У Хильчукнинг сумкасини очиб, ҳаммага таниш қалин дафтарни оларкан, ўзини тутишга қанча уринмасин, эплломай, ҳиқиллаб йиғлади. Гўё унинг жиққа ёш кўзлари яна: «Озгина

йиғлаб олай, хафа бўлманглар, кейин сира йиғламай-ман» деяётгандай эди.

— Мария,— деди Хильчук қовоқларини уйиб,— мени ранжитяпсан!

— Мени кечиринг, мени кечиринглар,— деди Мария кўз ёшларини шарт-шарт артиб, сўнг дадиллик билан йўқламани бошлади.

— Хильчук!

— Мен!

— Евтушок!

— Евтушок Ватан учун жангда ҳалок бўлди!

— Шендрик!

— Мен!

— Сергеев!

— Мен!

— Никитич!

— Оқсоқолимиз Петр Никитич Ватан учун жон фидо этди.

— Пашко!

— Мен!

— Саша!

— Мен!

— Халилов!

— Мен!

Йўқлама ҳар кунгидай бир бошдан ўқилди. Марҳумлар номи худди армиядагидай тириклар қаторида тилга олинди. Хильчук бир нималар демоқчи бўлди, мадори етмай тамшанди. Докторнинг илтимоси билан кўтарилган Хильчукнинг каравоти чодир ичкарисига қўйилиб, у ҳоли қолдирилди. Мария одамларга аёллар чодирни ёнига тўпланишни тайинлаб, бир чеккада тескари бурилиб ўтирган Искандарга яқинлашиб, яна қайтди. Далда бериш, унинг ҳам, ўзининг ҳам ярасини янгилайди. Халил отам билан Хонбиби холам бардаммикин? Насиба опам Искандардан умидини узиб, ўз-ўзини еб адоқ қилмадиммикин? Ҳозир Искандарни гапга тутиб бўладими?! У бобомга суяниб қолган эди. Ана шундан чўчиган Мария одамлар йиғилаётган ерга шошилди. Петр Никитичдан айрилганига кўниколмаётган Искандар индамай йиғларди. У кўзидаги ёшни, йиғлаганини одамларнинг кўришини истамай хилватроқ ерга бориб, юзини тескари ўгириб ўтирарди. Унинг ёнида онасидан жудо бўлган Саша ҳам кўз ёшини артиб тугата олмасди. Мария одамлар билан ишни нимадан бошлаш хусусида суҳбат бошлаганда чодирдан бошини эгиб чиққан

докторга Федор Шендрикнинг кўзи тушиб қолди.
— Доктор!— унинг шивирлаганини эшитиб, ёнидагилар ўша тарафга қаради...

Партизанлар қўшилмаси ўз сеvimли командирларининг қабри тепасида, унинг номини ўртага қўйиб, қасамёд этди.

— Павло Станислович ўлди,— деди сўзининг охирида Мария,— аммо унинг руҳи олдида доим ҳисоб берамиз. Уни ҳеч қачон алдамаймиз! Ахир у Олевск, ахир у Киев, у катта Ватанимиз, ахир у виждонимиз! Хайр, жонажон Павло Станислович! Сиз ҳамиша биз билан!

У ўлди. Узоқ яшайман деб ўйларди. Йўқ, яшолмади. Ҳали, ҳаётга чанқоғи босилмаган, ҳали ҳаётнинг ҳар қандай синовлари ҳам унга ҳеч нима бўлиб кўриниб турган пайтда у кетди. Шафқатсиз ўлим уни ҳаётдан юлиб олди. Аммо у ўлимни барибир енгди. Бутун партизанлар ахир энди у бўлиб яшашпти, унинг курашини давом эттиряпти! Павло Станислович Хильчук учун ҳамма жонини бергудай эди. Қўшилмадаги ҳар бир партизан дилида Хильчук ҳаёт эди. Унинг даъвати ҳаммани Мария атрофига жипслаштирарди. Қўшилма Хильчук номи билан атала бошланди. Мария қўшилма командирлигига ўтгандан кейин унинг ўрнига яқинда фронтда ўз қисмини йўқотиб бу ерга келган Пашко тайинланди. Қўшилма ё бирор бўлинма сафарга чиққанда, ҳамиша: «Қани, партизанлар, бардам бўлинглар, бизни Павло Станислович бошқариб боряпти», деган хитобномалар эшитиларди.

ОЛЕСЬ, МЕНИНГ ОҚ КУНГИЛЛИГИМ

Пашко билан Федор Шендрик бўлинмасини Коростень-Киев йўлига, икки бўлинмани ўрмонлик Лопатичи — Родогошча — Галиши йўли ўтган қирғоққа чиқарилди. Мариянинг ўзи қолган бўлинма билан Олевск-Лопатичи йўлида пистирмада туришга ҳозирлик кўради. «У қаерда экан? Тирикмикин? Уч йил ўтяпти кўришмаганимизга. Бир йил кутишга сабри чидамаётган эди.— Мария Олесни ўйлаб энтикди.— Хабарни йўқ. Пашко ҳам кўрмабди. Майли, хабаринг йўқлиги яхши,— ўйлади у,— умид билан яшайсан киши». Искандарнинг овози унинг хаёлини бўлди.

— Ким?

— Хў, Жилько деган бор эди-ку,— Искандар эслатди,— қизиқчи.

— Қани?— Мария жавоб кутмай одамлар йиғилиб турган ерга шошилди. Жилько жилмайиб, одамлар қуршовидан чиқиб, уни кутиб турарди.

— Мария,— деди аллақандай нидо билан.

— Омонмисан?— Мария унга қўл узатди. У ўтган йили Лопатичида эшитган гапни эслади. Мария шубҳаланган одамининг партизанлар олдига келганини, Лопатичи олинганда у ерда ҳам изи йўқлиги туфайли бу гапларни унутган бўлса ҳам ҳозир Жильконинг кўзларидан ниманидир билмоқчидай синчковлик билан тикилар ва ниманидир билаётгандай ҳис этарди. Мария ундан Олесни сўрамоқчи эди. Сўрамади, нохуш хабар эшитишдан чўчиди. Жилько бўлса, Олесь ҳақида гап очилишини кутарди. Жильконинг гапи бўйича у асирликдан қочиб келяпти. У папиросни устма-уст чекар, ҳаммом мўриси каби оғзидан тутун аримасди.

— Қачон қўлга тушинг?

— Бир ҳафта бўлди.

— Қаерда?

— Киев остонасида. Нега Олесни сўрамайсан?— тоқатларни тоқ бўлган Жилько Марияга сирли қаради.

Марияга унинг кўзлари даҳшатли хабар бераётгандай туюлди, оғиз очишга бетлолмади. Жильконинг лаблари худди совуқ гапга тайёргарлик кўриб тамшанаётгандай эди. Мария ўзини хиёл четга олди. Жилько ўзидан уч-тўрт қадам нарига бориб, дарахтга суяниб турган Мариядан нигоҳини узмас, кўзи билан унинг болдирига, оппоқ томоғига, бўлиқ, кўксига, қимтиниб-қимтиниб турган лабларига бирма-бир тармашиб чиқди. Унинг кўзи фақат Мариянинг кўзларига рўпара келолмасди.

«Олесь,— дейди Мария ичида,— қаердасан? Наҳотки, сендан айрилиб қолсам?!»

Жилько худди Марияни аяётгандай, орада фақат Мариягина эшитиши мумкин бўлган сир бордай кўзларини жавдиратди. Мария ўз чодирига бурилганда Жилько унинг орқасидан эргашиб борди. У қачондан бери орзиқиб кутган дақиқалари — Марияга яқинлашиб олиш дақиқаларига етгандай шахдам-шахдам қадам босарди. Назарида энди Мария Олесь ҳақида жирканиб гапиради, ҳеч бўлмаса ундан оғиз очмайди. «Бу қайсар лаънатини ўзимга узилмас ип билан боғлаб олишим керак,— хаёлидан эски режаси ўтарди.— Фюрер галабага эришганда бу оймчанинг орқасидан сумаланиб юрмасдим. Режаларим кетга суриляпти. Киевни ҳам

қайтариб олишяпти. Ҳеч бўлмаса, Марияни қўлдан чиқармаслигим керак. Бир кун яшасам ҳам, бир соат яшасам ҳам уни ўзимники қилиб олишим керак».

Жилько урушнинг бошларидаёқ ўз ихтиёри билан фашистлар тарафга қочиб ўтиб, уларнинг малайига айланган, қисмидан адашган солдат қиёфасида партизанларнинг бир неча бўлинмаларига, душман қўлидаги завод ва фабрикаларда иш олиб бораётган яширин ташкилотларга бурун суқди. У баъзан СС кийимида, баъзан совет солдат кийимида ҳали у ерда, ҳали бу ерда пайдо бўлиб қоларди. У ўтган йили Лопатичига келиб Мариянинг келинойисини йўлга солиб, у билан Хильчук партизанлари орасига кирмоқчи эди. Мариянинг икки бола билан бу ерда пайдо бўлиши, тутқич бермай қутулгани Жилькони ўтга отгандай бўлди. У Мариянинг келинойисини отди. Лопатичидан кетди. У қўпурвчилик ишларини Киевда олиб борди. Совет Армиясининг Киевга шиддат билан яқинлашишидан юраги така-пука бўла бошлаган Жилькога миллатчиларнинг ёвуз ниятини ниқоблаб, «Озод Украина» деб номланган газетасида босилган «Миллатнинг шон-шарафлари» сарлавҳали мақола қўл келди. Мақолада «Украинани коммунистлар асоратидан ҳалос этиш учун курашда ҳалок бўлган»лар қаторида олевсклик ёш муаллим Олеснинг номи ва фамилияси ҳам эҳтиром билан тилга олинган эди. Жилько суриштириб тагига етди. «У ўлибди. Мана бу гап нур устига нур. Пашко асир,— Жилько Пашконинг асир тушганини ўз кўзи билан кўрган одамлардан эшитган эди. Бу гапдан хурсанд бўлди, режа тузиб қўйди,— Мария бунга ишонса, орзум ушалади. Нега ишонмайди?»

Гестапонинг минг синовидан ўтган Жилько Хильчук партизанларини йўқ қилиб ташлаш ҳақидаги макрини маъқуллашиб, Мария ҳузурига йўл олган эди. «Ўт бўлмаса — тутун бўлмайди», дейдилар. Мария шунини ўйлаб, Олесни юрагидан юлиб ташлайди,— Жилько қадамни дадиллаштирди.— Менга насиб қилган экансан, Мария». У Мария билан кетма-кет чодирга кирди.

— Нима демоқчисан?— Мария овозини баландлатиб сўради.

Жилько жавоб ўрнига газетани унинг олдига ташлаб, яна ўзи қайтариб олиб, Олесь ҳақида ёзилган жойига «ўқи» дегандай кўрсаткич бармоғини босди. Мария газетани шошиб ўқиди.

— Елғон!— деди у газетани итқитиб,— бўҳтон бу!

Жилько гап билан эмас, гўё фактлар билан Мариянинг оғзини беркитмоқчи бўлиб, бирор сўз айтмай, Марияга тўрт букланган қоғоз узатди. Хатни олаётганда Мариянинг қўллари қалтираб кетди. «Ўзингни йўқотяпсан,— Жилько дилидан ўтказди.— Менга шу керак».

Хатга кўз югуртирган Мария ўрнидан туриб кетди. «Салом Олесь ака! Пучуқ орқали йўллаган саломингизни, Марияга топшириб қўйиш учун юборган хатингизни олдим. Марияни учратиш қийинлигини айтишга мажбурман. Хильчукнинг қароқчи тўдасига қўшилиб кетган Мариянинг изи топилмаяпти. Ҳали мингта Мариялар оёғингизни ялайди.

Кеча гестапода сизни мақтаганларини ўз қулоғим билан эшитиб, фахрланиб кетдим. Сизга улар катта умид боғлашяпти. Сизни СС штурмбанфюрери унвони билан қутлайман...» Хатнинг давомини ўқишга Мариянинг бардоши етмади.

— Бу туҳмат сенга нима учун керак бўлиб қолди?— Мария хатни гижимлаб, Жилькога нафрат билан қаради.

— Охиригача ўқи,— Жилько бундан ўзи ҳам қайғу чеккан, бунга ўзи ҳам ишонмаган кишидай афсусланган оҳангда сўзлади,— ким ёзганлигини кўр!

Мария яна шошилиб, хатнинг сўнгги жумласини ўқиди: «Мени шошилиш Берлинга жўнатишяпти. Нима учунлигини суриштирдим йўқ. Марияга ёзилган хатни йўқотмай асрайман. Қайтганимда сизни ўзим топиб оламан.

Ишончли укангиз:

Пашко, 20 октябрь, 1943 йил.

— Пашко?— Мария таажжубланди.

— Ҳали ҳам ишонмайсанми?

— Хоинга ким ишонади!

— Ким хоин?— Жилько маузерини қўлга олди.— Ўзингни хоиннинг суюклиси сифатида отиб ташлайман!

— Секинроқ!— Мариянинг адютанти автоматини Жильконинг елкасига тиради.

«Қаёқдан бино бўлиб қолди бу?— Жилько кўрқиб кетди,— наҳотки қўлга тушган бўлсам?»

— Қўйиб юборинглар, мени,— қўллари орқасига боғланган Жилько бўш келишни ўйламасди.— Мария маккор! У хоин! Унинг гапига учманглар!

— Оғзингни юм,— деди наст бўйли мўйсафид,— яна

шанғилласанг, оғзингнинг орқасидан дарча очиб қўяман.

— Қани хат, қани газета?— Жилько Марияга ташланарди.

— Қўрқма, мана!

— Уқиб кўринглар, унинг кимлигини биласизлар,— Жилько атрофидагиларга илтижо қила бошлади.— Унинг Олеси фашистлар малайи!

— Булар сизда турсин,— Мария хат билан газетани паст бўйли мўсафидга топшириб, яна Жилькога қаради.— Унинг оёғини ҳам боғланглар! У билан эртага юзма-юз гаплашамиз!

— Гаплашишни чўзмайлик,— деди ҳалиги мўсафид,— ҳўл ўтин узоқ сасийди. Нима қиламиз кўзимизни ачитиб...

— Сабаби бор,— деди Мария.

Бу ҳақда кейин ҳеч гап бўлмади. Мария икки бўлима партизанлари билан сафга тизилиб, белгиланган ерга жўнашди. Тонг ғира-ширасида Мария, ундан кейин Федор Шендрик билан Пашко одамлари штабга қайтиб, ҳаммалари ўз чодирларига тарқалишди. Тушда Мария Пашкони, Шендрикни, яна бошқаларни тўплаб, кейин Жилькони ўртага олиб чиқтирди.

Жилько унинг қўллари чим-чотир боғлаб қўйилганини кўриб, Пашко билан Шендрик баравар ҳайрон бўлишди,— «нимә учун» дегандай Марияга савол назари билан қарашди.

— Пашко!— Жильконинг кўзлари олайиб кетди. Пашко бўлса, Марианинг ишораси билан мўсафиддан олган хатни ўқир эди.

— Хатни 20 октябрда ёзган эканман,— хатдан бошини кўтарган Пашко заҳархандалик билан Жилькога яқинлашди.— Шу куни Замисловичи сенинг хўжайинларинг томонидан култепага айлантирилди. Худди шу куни биз Петр Никитичдан, яна ўн беш одамимиздан жудо бўлдик. Уша кунги жароҳат Павло Станисловични биздан юлиб олди. Бу қайси Пашко бўлди?— Пашко уни бўғиб ташлашдан ўзини зўрға тийиб турарди.

— «Бир-бирига ириллаб юрган ит ҳам бўрини бир-галашиб қувади», дердилар.— Федор Шендрик Жильконинг бетига тупирди,—эҳ, итдан баттар маҳлуқ!

— Марияга ҳазиллашган эдим,— Жилько сохта жилмайишга уринди.— Уни синамоқчи эдим. Фақат

газетани ўқиб, ҳайрон бўлдим, Олеснинг ўзини кўрган
ним йўқ, фашистлар хизматига кирганим йўқ.

— Келинойимни боласи билан отиб ташлаган
ким? — Мария ўз шубҳаларини ишонч билан айт-
ди.

— Бундан ўзим ҳам пушаймонман, — Жилько кўз-
ларини олиб қочди. Яна ялина бошлади. — Бу гуноҳла-
римни ювиш учун хизмат қилдим. Киевдаги ишчилар
билади. — У ўз сўзини ростлигига ишонтирмоқчи бўлиб,
ийғлади. — Бу ерга ҳам гуноҳимни ювиш учун келган
эдим!

— Икки ёққа баравар ўт қўйиб, икковига ҳам бара-
вар исинмоқчиман, дегин, — Федор Шендрик Жилько-
нинг қулоғидан чўзди. — Шу иккала ўт орасидан соғ
чиқиб оламан деб ўйлама.

— Сен фашистдан баттарсан, — деди Мария, — фа-
шистлар ўз формасида. Улар шу формаси учун яшайди.
Сен-чи, сен?

— Сизларнинг кунларинг битган, — қутулишнинг йў-
ли йўқлигини билган Жилько бақришга ўтди. — Жиль-
ко учун ҳамманг жавоб берасан, ҳамманг оғзингдан
отиласан! Фюрер келади!

— Афсуски унинг келишини сен кўролмайсан, — деди
Мария, — фюрерингнинг ҳам худди сендай оёғимиз та-
гига ташланишини сен ҳам кўрсанг бўларди-ю, сени
сақлаб туришга шароитимиз йўқ. Ҳамма йиғилдими? —
Мария атрофга қараб қўйиб Пашкога буюрди. — Отиб
ташланг!

— Ҳамқишлоқлар, мени кечиринглар, — энди ерга
чўккалаб ялинишга тушган Жилько бошқа гапиролма-
ди. Устма-уст узилган ўқдан ерга қулади.

«Менинг оқ кўнгиллигим, — Мария Олесни эслади, —
сен унга ишонардинг. У бўлса...» Едига бехос миллатчи-
лар газетасидаги мақола тушган Мария сесканиб кет-
ди. «Мумкин эмас, бундай бўлиши мумкин эмас. — Ди-
лининг ич-ичи қоронғулашган Мария ҳеч ким билан
гаплашишни истамасди, — хоинлар газетасида номи нима
қилиб юрибди?» У бу саволга «душмanning ифвогарли-
ги» деб жавоб топар, аммо дилини бетайин шубҳалар
тирнарди. Мария ўзини қанча ишонтирмасин, кўнглида-
ги шубҳаларни ситиб чиқариш учун қанча уринмасин,
бари бир дилининг бир чеккасини туман ўраб турарди.
У ёнига келган разведкачиларни кўриб, ҳушини йиғ-
ди.

— Нима гап?

— Коростенга кетадиган катта йўлнинг Замислови-чи йўлига туташ муюлиши ёнидаги ялангликка фашистлар палаткалар ўрнатишяпти,— деди разведкачилардан бири.— Бир юк машинаси билан беш киши бор. Кузатиб турганимизда учта палатга ўрнатиб, навбатдагисини тиклашаётган эди.

— Бу ерларда уларга партизанлардан бошқа халақит берадиган куч йўқ-ку,— ҳайрон бўлди Мария,— бизга қарши қўшин тўплаяпгимикин?

ХАЙР, ОНА УРМОН

Мария уч ўспирин ва икки мўйсафид билан ўрмоннинг ўртасидан кесиб ўтиб, катта йўл ёқасига чиқишганда ўрмон сийракланиб қолди. Улар дарахтларни пана-лаб, ўша муюлиш ёнидаги очикликка кўз тикишди. Ҳаял ўтмай бир неча юк машиналари, ундан кейин бир танк ва ўрмаловчи занжирларини физиллатганича икки замбарак орқадан келаётган таъқибдан қочиб, тезоб-лик билан ўтиб кетди. Очиқликда палатка ўрнатаётган бир неча фашист ҳам улар орқасидан чўчиганча қараб, кўзларини бараварига шарққа олиб, нимадандир ҳадик-сирагандай қўлларини бир-бирига шоп-шоп қилиб, чи-йиллаб бақирришди. Яна икки танк ўтди.

— Чекинишяпти,— мўйсафидлардан бири Мария турган дарахт ёнига келиб шивирлади.

— Чекинишяпти,— Мариянинг кўзларидан беихтиёр тирқираб ёш чиқди.— Армиямиз Киевга кирганга ўх-шайди.— У ўзини орқага олиб, шерикларини имлади. Улар яна ўрмон ичкарасига киришганда:

— Чекинаётганларини томоша қилмаслигимиз ке-рак,— деди Мария,— бу ерда чекиниш ҳам ўлим билан тугашини билиб қўйсин бу аблаҳлар!

Унинг гапини ёнидагилар маъқуллади. Душмanning чекинаётгани ҳақидаги хабар партизанлар қароргоҳида ҳатто беморларни ҳам оёққа турғизди. Мўйсафидлар, аёллар, беморлар севинчдан йиғлашарди. Урушнинг бошида, тўполонлар қаърида қолганлар орасида юраги орқасига тортганлар ҳам учрарди. Олевскдаги ўша қоч-қочда қўрқинчли хаёл Искандарни ҳам ҳоли қолдирма-ган эди. «Оқлар шунчалар кучлимикан?— у ваҳима ичи-да ўйлаган эди.— Наҳотки Қизил Армия енгилса? Эҳ, ҳозир, Чапаев йўқ-да! Уларга кўрсатиб қўярди».

Партизанлар ичидаги ҳаёт Искандарни ваҳима қўй-

нидан қутқарди. Мариялар ҳозир келтирган хабар ҳадикни ҳам улоқтирди. Партизанлар бўлинма командирларининг сўзларини жон қулоқлари билан тинглашарди. «Олти бўлинманинг ҳар бири алоҳида йўлга чиққани дурустми ё пистирмада бирлашиб турганими?»— деган савол муҳокамасида Федор Шендрик фикри Мария киритган озгина қўшимча билан маъқулланди.

Куёш ботиб, тўрт қадам наридаги одамнинг кимлигини ажратиб бўлмайдиган қоронғулик туша бошлаган, майдон гавжумлашиб кетган эди. Одамларнинг юзини кўриб бўлмас, аммо рўпарадаги душман икки танк, бир юк машинаси ва тахминан бир ротача пиёдалардан иборат эди... Немислар партизанларни сезиб қолишди...

Партизанлар яна йўл пойлашга тушишди. Кетма-кет қатор мотоцикллар, юк машиналари ва уларнинг орқасидан бир-биридан ўзишга уринган пантера ва фердинанд танклари қулоқларни қар қилгудек бесаранжомлик билан колонна бўлиб ўтиши партизанларни ҳайиқтирди. Ҳозирги ўтган колонна узоқлашиб, яна сукунат чўкди. Отишмалар жуда олислардан эшитиларди. Марияларни зериктирган жимликни тонг ғира-ширасида юк машинасининг гуриллаган овози бузди. Кабинага, бортга барабарига устма-уст ёғдирилган ўқ машинани тўхтатди. Бортдагиларнинг ўқ тегмаганлари ўзларини гуппа-гуппа ерга ташлашди, затворлар шарақлади. Лекин улар машина панасидан олдинга силжий олмай, ҳеч нарсани кўрмай партизанлар отишмасига бемўлжал жавоб қайтарарди. Улардан бири шерикларидан яширинча ўзини машина кабинасига уриб, ўлган шофёрни пастга итариб ташлаб, машинани илкис юргизди. Ердагилар бир-бирларини суриб, машина бортига ёпишди. Уқлар балонга қаратилди, аммо машина қўлдан чиқди. Унга илашолмай қолиб, орқасидан югурган учала ССчи партизанлар ўқидан ер тишлади. Мукка тушган фашистлар қуролини олиб; штабга қайтган партизанлар апил-тапил нонушта қилиб, ором учун ҳаммалари ўз чодирларига ошиқишди. Ҳали тушга етмасдан улар чўчиб уйғонишди. Осмонни тўлдирган самолётлар овози ҳаммани чодирлардан олиб чиқди.

— Бизникилар!

— Узимизникилар!— самолётларга қарамасдан, белгисини кўришга улгурмасдан, учиб келишидан кимнинг самолёти эканини дарров айириб оладиган одамлар

бир-бирларини қучоқлашар, ўпишар, ноябрь изғиринини писанд этишмас, кимдир йиғлар, кимдир овулар: «Еримиз ўзимизники, осмонимиз ўзимизники», хитобларини янграрди.

Партизанлар штабига Замисловичи орқали сўқмоқ йўл билан мотоциклда етиб келган лейтенант Марияга Катта ернинг саломини, партизанлар ҳаракати Украина штабининг табрик хатини ҳамда Олевскка тўпланиб, Собуров отрядига қўшилиш ҳақидаги буйруғини топширди.

— Қани, ўртоқлар,— Пашко Мария хатни ўқиб бўлгач, ичига сиғмай хитоб қилди.— Муқаддас Киев учун, Хильчук учун, Петр Никитич учун, уларнинг бугунги ғалабаси учун осмонга ўқ узайлик!

— Ана шу шон-шараф учун отиладиган ўқларни ҳам душманга қаратайлик. Ҳали у Ватанимиз тупроғида, фашистларнинг уруғини қуритайлик,— деди Мария автоматларини, милтиқларини, маузерларини қўлга олаётганларга мурожаат қилиб,— биз жўнашимиз керак. Бизни Олевск кутяпти.

— Қизим, Мария,— Федор Шендрик Марянинг ёнига ҳарсиллаб келди. Унинг газета тутган қўли қалтирарди. Мана бу суратни танидингми?

— Олесь-ку, бу!— Мария Олеснинг суратини кўксига босди, кейин чўчиб сўради,— ўзимизнинг газетами?

— Ўзимизники, қизим, ўзимизники,— деди Федор Шендрик,— «Украина fronti»нинг 8 ноябрь сони-ку.

— Утган кунги экан-да,— Мария кўзларини Олеснинг суратидан олмасди.

— Аввал ўқи,— деди Федор Шендрик,— Олесь Шмишкомиз Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони билан тақдирланди. Улган бўлса ҳам номини қолдириб кетибди. Олевскнинг йигити-да у!

— Олесь, менинг оқ кўнгиллим, сенинг мардлингни билардим,— Мария сурат билан гаплашарди.— Сен — тириксан, сен — ўлмайсан! Сенсиз энди мен қандай яшайман, Олесь?!

— Аввал тўғри айтдинг, у ўлмайди, қизим,— Федор Шендрик Маряга мўлтираб қараб турарди. Уларнинг сўзини эшитиб, «акажон» деб бақирган Сашанинг йиғиси Марянинг ҳушнини йиғди. Сашанинг елкасини ушлаб, Исқандар ҳам йиғлаяпти. Мария чопиб бориб, Сашани қучиб, пешонасидан, бетларидан ўпди, Исқандар-

ни ҳам бағрига босди, яна Сашани қучоқлади. У ўзини овутарди, йиғи тўлқини босиб келганда фарёд кўтаришдан тийилмиш учун бурунларини қисиб, оғзини беркитарди. Кейин, назарида кимдир «кўчиш тараддуди вақтида ўзини йўқотиш командирга эпми?» деяётгандай ҳушёр тортиб ўрнидан турди.

— Опа,— Исқандар сафар ҳозирлигига киришган Мариянинг снгидан ушлади,— энди Олевскда уруш бўлмайдимми?

— Йўқ, укажон,— деди Мария Исқандарнинг пешонасини меҳр билан сийпалаб,— сизларни жўнатамиз!

— Қаёққа?

— Кўқонга, Қайнарбулоққа,— деди у овозидаги йиғи таъсирини йўқотиб,— сизларни Ўзбекистонга кетаётганларга қўшиб юборамиз.

— Йўқ!— деди Исқандар.— Сиз билан қоламан! Уч йилдан бери Сизлар билан биргаман — урушдаман. Ҳеч қаёққа кетмайман. Ёшим ўн тўртта! Партизанларга қўшилганимдан буён нима иш қилдим? Йўқ. Ахир ёшим ўн тўртга етди. Сизлар айтган ҳамма гапни бажардим. Ярадорларга қарадим. Соқчиликда турдим... Душманни бирор марта ҳам отмадим-ку?

— Буйруқ шу!— деди Мария — Ташам!

Исқандар индолмай қолди.— «Буйруқ бажарилиши керак» деди. Саша ҳам кетяпти?— Исқандар аввал нарида дарахтга суяниб, мунғайиб, ҳамон ҳиқиллаб йиғлаётган Сашага, кейин Марияга қаради. У нимадир демоқчи эди. Унинг овозини хўжалик ишлари билан шуғулланувчиларнинг, молу чўчқаларни ҳайдаб, ҳўкизлар қўшилган бричкаларга озиқ-овқатлар ортиб, йўлга тушганларнинг шовқини босиб кетди.

«Саша билан Қайнарбулоққа кетамиз. Саша ҳаммиша мен билан бўлади,— шу ўй билан ўзини юпатган Исқандар партизанлар қўшилмаси қуюқ ўрмон ичидан чиқаётганда мурғак кўнгли тўлиб кетди.— Хайр ертўлалар, хайр ўрмонлар! Петр Никитич, бобожоним, Вера буви, менинг меҳрибонларим, хайр энди! Хайр Хильчук тоға! Хайр қабрлар!» У Қайнарбулоқда «бизни отам, бувим, аям кутиб олади» деб севинчдан еру кўкка сифмасди. Қани эди, Ҳалил ота, Хонбиби хола, Насибхон учалари биргалашиб Исқандар билан Сашани кутиб олишса! Бу ҳақда бирор нима дейиш қийин эди. Исқандар ҳали уруш орқасидаги ҳаётни тўлиқ тасаввур этолмасди. Хаёлида Қайнарбулоқ ўша-ўша тўкинчилик бағрида.

У Сашанинг қўлидан ушлади. Унга ўрмон шивирлаётгандай туюлди. Ўрмонлар, ўрмонлар! Сиз Искандарнинг қалбида ўчмас из қолдирдингиз. Йилма-йилига уч йил қўйнингизда яшади, ақл таниди, одам таниди! Эй, она ўрмон, сиз унга одамларни севишни ўргатдингиз, фидойиликдан, мардликдан дарс ўқидингиз! Уруш инсонларни ҳам, Сизни ҳам жароҳатлади.

Хайр, она ўрмон!

КҮНГИЛДАН ҮТГАН ҚАТРАЛАР

МЕН ТУҒИЛГАН КҮН

Ун иккинчи августда ҳамиша қайноқ ва меҳрли илтифотлар, сийловлар қўйнида яйраяпман. Бугун тонг-отарданоқ қўлимда бир даста қутловномалар. Узоқ-яқин дўстларим туғилган кунимни табриклар, юрак сўзларини изҳор қилишибди. Телефон бўшамайди. Яна ва яна истаклар. Одамлар меҳру муҳаббати, оқибати, тилаклари, ширин сўзларидан бошим айлангандай...

Почтальон яна телеграмма ва хатлар кўтариб келди. Уларни шошиб-пишиб очаяпман. Қизил атиргулнинг ниҳоятда нафис сурати туширилган табрикнинг ким юборганига кўзим тушиб ҳаяжондан қалтираб кетдим.

Онажон, дунёга бергисиз онажоним, бу Сиздан-ку?! Хатни ўқийман. «Ўғилжоним, мана қирқ бешга қадам қўйдинг. Эртага укаларинг, сингилларинг келишади. Туғилган кунингни нишонлаймиз. Фарғонага боролмаганимизга хафа бўлма, хўпми, ўғлим! Ахир олис йўл, бунинг устига илгариги куч-қувватим йўқ. Мени кечир! Болаларингнинг бахтига, менинг бахтимга, укаларинг, ҳамма дўстларинг бахтига соғ-омон бўл. Фарзандларингнинг ҳузурини кўр!

Хайр:

Онанг».

— Бу — Сиз-ку, Онажон! Ҳозир Сизга нима десам экан? Мени туғилган куним билан қутлаяпсиз. Ахир туғилганим учун, униб-ўсганим учун мен Сизни шарафлашим, қутловни мен ёзишим, шундай кунда Сизга тиз чўкиб, фарзандлик бурчимни қандай ўтаётганимни сўрашим лозим эмасмиди?!

Туғилган кунимда Сизни шарафлайман, қуёшни шарафлайман, Ерни шарафлайман, Онажон!

ЁЗ

Ёзга кириб боряпмиз. Кечагина баҳорнинг илк тафтини кутиб, наврўзи олам қувончини сайилларда нишонлаган эдик. Кечагина эди. Баҳор ҳам ўтди-кетди. Ловуллаб-ловуллаб ёз келяпти. Бутун ноз-неъматини кўз-кўзлайдиган, дастурхонга тўкадиган танги ёз бағрида турибман.

Унга суқ билан, чанқоқлик билан қараяпман-у, ум-

рим ёзини ҳам кўриб тургандайман. Тўкин келгин-да, мени ерга қаратмагин-да, ўтиб кетганингни билмай қолиб, ишқилиб аттанг қилмай-а, умрим ёзи!

ЧИРОҚЛАР

Қишлоғимизнинг нуроний қариялари, Сирожиддин, Мелибой, Туробжон, Соҳибназар, Эргашбой, Абдуғани, Ҳошим буволар бизни «чироғим», деб эркалашарди. Бибисора, Тожинисо, Нурунисо, Асалбиби, Ҳалимабиби, Оқида холалар ҳам шундай деб пешонамизни силашарди. Улар энди йўқ. Ҳозир ҳам Зебинисо, Марямбиби, Муҳаррам ва бошқа момоларимиз ҳар биримизни «чироғим» деб чақиришади.

Чироқ бўла олдикми? Чироқ бўла олармикимиз?

КЎРГАН-БИЛГАНЛАР НАСИҲАТИДАН

У ҳеч кимга қўшилмас, ғалати, камгап. Бунинг устига бировлар хизматидан қочар, фақат ўз кўмочига ўзи кул тортишидан бошқа нарсани хаёлига келтирмасди.

— Ҳеч киминг йўқми?

— Йўқ.

— Бўлмаса бир чўп олиб, уни кўм. Ана шуни отам деб сизин. Юрагингда инсонларга меҳр уйғонади.

Ахир илинжсиз, ҳеч кимсасиз яшаб бўладими?!

КЎНГИЛ

Юрагимни кимга очишни билмай турганимда, аламдан тўлиб-тошиб турганимда сени учратдим. Ҳасратимни тингладинг. Энди ўйласам сўзларим сенга ёқмаганди. Сенга маъқул келмаган сўзларни айтган эканман-у, кўнглимни авайлаб маъқуллаган экансан.

Сенга таъзим, эй, яхши одам!

ҚАЙДАСАН, ОҲУ?

Тошдан-тошга сакраб, тоғ ёнбағирлаб кетяпман. Гўзаллик бағрида яйраяпман. Йўлимдан беҳос кийик чиқиб қолди. Чиройли кўзларини менга қўрқинч ва ҳа-

дик билан бир тикди-ю, бирдан ўзини олдинга отди. Кўздан жуда тез ғойиб бўлди.

Нега ҳуркидинг, оҳу? Мен сени силаб-сийпамоқчи, бетларингга бетимни қўйиб суймоқчи бўлиб, интилиб турганимда нега ўзингни олиб қочдинг?

Сени излаяпман, оҳу!

СЕНИ СҮРОҚЛАБ

У сени сўроқлаб яна қабринг тепасига келди. Кўзларида ёш билан титраб турибди. У шивирляпти. Сenga шивирляпти. Худди сен билан суҳбатлашаётгандай.

Сен унинг учун яшашинг керак эди. Ким у? Уни кутишга бардошинг етмаган эди. Унинг урушдан қайтишини кутмай, ундан умидингни узиб, бошқанинг этагидан тутдинг, ўзинг ёмонлаб юрган учарнинг бағрига кирдинг. Сени деб урушда қон кечган, сени деб зафар билан қайтган йигитни ўтга ташладинг-қўйдинг. Ахир уни сен кутиб ололмадинг.

Ҳаётни сўққабош ўтказиб бўлармиди?! У ҳам уйланди. Аммо қалбини сендан тортиб ололмади. Сен ҳаётдан кўз юмганингда ҳеч ким унчалик куймаган, ҳеч ким унчалик ўзини ёлғиз ҳис этмаган. Ҳатто ҳовлини йиғига тўлдирган фарзандларинг қалби ҳам унинг қалбичалик эзилмади. Сенсиз унинг қалби ҳувиллаб қолди.

Умр йўлдошинг сени қабрга қўйиб кетгандан кейин, бошингга яна келишини хаёлига ҳам келтирмаган эди. У эса, ҳафтанинг ҳар дам олиш кунини сенинг бошингга ўтказди. Ана, у яна келяпти. Сен билан дардлашгани! Унинг учун сен — ҳаёт. Севгига ўлим бормиди ахир!

Апа, у сени яна йўқлаб келяпти.

БОҒДАН УТИБ БОРЯПМАН

Жонажон қишлоғим Ойдинбулоққа тезроқ кириб бориш учун катта боғнинг ўртасидан сўқмоқлаб боряпман. Хазонрез куз шабадаси эсиб турибди. Оёқларим тагида ҳозиргина ялт-ялт этган, ҳали қуруқшамаган барглар, аллақачон қуриган хазонлар шабадада бири тебраниб-тебраниб, бири учиб шалдирайди. Уларни кўриб, оёғимни қаёққа қўйишни билолмайман.

Кечагина уларга завқ билан тикилган эдим. Барглар шивирли севги қўшиғи бўлиб эшитилиб, кўзларимни чақнатган эди. Энди бўлса... Яна оёғим тагига қараяпман.

Аввал ардоқланиб-ардоқланиб, одамларни завқлан-

тириб-завқлантириб, бора-бора оёқлар тагига тушишдан ўзинг асра, шундан, фақат шундан асра, тақдир!
Оёғим остида барглар...

Э Ҳ Т И Р О М

Машина рулида ўзим эдим... Ёнимда ҳеч ким йўғди. Қўқонинг Чорсисидан чапга бурилдим. Унинг мактабни, автовокзални, меҳмонхонани орқада қолдириб, бозор дарвозаси ёнидан ўтаётганимда катта лавозимга яқиндагина кўтарилган қадрдонимга кўзим тушиб қолди. Машинани дарров тўхтатдим. У менинг югуриб боришимни кутиб турарди. Ҳа, унинг ёнига югуриб бормоқчи эдим. Кўзим бехос дарвоза нариги тарафида қўлида супурги тутиб, бозор ичини супураётган мўйсафидга тушди. У мени кўргани йўқ. Уни танидим. Йигирма икки йил олдин таниганим, йигирма икки йил бурун кўриб юрганим ўша, одам борки, барини севадиган; гадони ҳам, шоҳни ҳам бир хилда ҳурматлайдиган, ҳар бир одамга бир мўъжиза деб, муқаддас деб, унинг ҳурматини жойига қўядиган кўнгилни учратдим.

Ҳали ҳеч ким қўл узатиб сўрашишни ҳаёлига келтирмаган, бунга ҳали лойиқ топилмаган, аммо одамлар кўзидан меҳр қидирган мендай қишлоқни боланинг дилидагини тушунган, елкасида бир пақир ўрик билан терлаб-пишиб бозорга кириб келаётган боланинг елкасидан юқини олиб, келдингми, мана сенинг жойинг, деб кутиб олган ўша буюк инсонни кўриб турибман! У ўша вақтда бозорда тарозибонлик қиларди. Унинг олдида менинг кўзимга ким кўринарди, энг олдин кимга қарашим, кимнинг ёнига югуриб боришим керак эди?! Уни топдим. Юрагимнинг ич-ичида асраб юрган одамимни топдим. Ҳалиги илк кўзим тушган мансабдор танишим саломлашишимни кутмай, ёнига қайрилмай, менинг «ҳозир» деган ишорамни сезмаганга олиб машинасига ўтириб, жўнаганини ўйлаганим йўқ! Ҳа, ҳа!

Ҳозир шундай хурсандманки, қаранглар, ёшлигимни, мурғақ дилимни одамларни севиш нури билан тўлдирган офтобни, одамийликни, меҳру-оқибатни кўриб турибман! У ҳам мени таниди, мени эслади. Кечиринглар, ҳайқиргим келиб кетяпти. У ҳам мени таниди!

БАҚИРИБ-ЧАҚИРИБ

Қишлоғимизда уни ҳамма бақироқ дейди. Баъзиларга унинг бақириб-чақирishi ёқмайди. У қувончини ҳам, хафалигини ҳам ҳаммага эшиттириб, бақириб-чақириб,

юрагини бўшатиб олади. Унинг дилидаги ҳамма эзгулик ҳам, ташвиш ҳам, кимни суйиши ё ёмон кўриши ҳам бутун қишлоққа аён.

Мен ҳамиша унинг ана шундай ҳолатда юришини истайман. Қишлоқдан олис кетсам, унинг овозини соғинаман. Уни ўйлаганимда, кўрганимда, овозини эшитганимда қулоғим тагида жиғимга теккан пичир-пичирлар, майда-чуйда гаплардан қутулгандай бўламан.

Беғубор ҳамқишлоғим, сени кўпчилик севади. Мингир-мингирларнинг нафасини ичига тушириб, улар овозини эшиттирмайдиган қилиб, бақириб-чақириб юравер. Ахир пичир-пичирларни эшитишдан тўйган фақат менми?

Бақириб-чақириб юр!

ЛОҚАЙДЛИК

Уни мажлисда ёмонлашди. Икки-уч одамнинг гапига кириб уни кўпчилик айблади. У гапиролмай қолди. Унга қарши кўтарилган қўллар орасида менинг ҳам қўлим борлигини у ўз кўзи билан кўрди. Унинг ҳеч кимга эмас, фақат менинг қўлимни кўриб титраганини сездим. Унинг гуноҳи йўқлигини билардим, тушунардим, нега ўйламадим?

Сени билиб-билмай гапирганлар эмас, мен жароҳатлаб қўйдим-ку, жигарим, лоқайдлигим сенга қимматга тушмасайди. Энди сен кимга ишонасан?

Ўйлаяпман, мени кечирмаслигингни ўйлаяпман! Ўзимга ҳам қимматга тушмасайди бу лоқайдлигим!

БЕГУБОР ОЛАМ

Болажоним, ишдан қайтиб келгунча сени соғиниб қоламан. Жуда соғиниб қоламан! Кўзларинг кўзимга тушгандан кейин ҳордигим ёзилади, ўзимни енгил ҳис этаман. Кўзларингда алдамчилик йўқ, сохталик йўқ. Уларга қараб мен ташна бўлган соддалик билан беғуборлик, очиқ-ойдинлик, ҳаммадан ҳам беғуборлик билан учрашаман!

Болажоним, кўзларингни соғиниб келаман!

ТОҒЛАР ҚҰЙНИДА

Тоғлар бағрида яйраяпман. Ҳамроҳим ўт-ўланлар орасида ёнбошлаб, китоб ўқияпти. Жимжитлик. Урнимдан сакраб туриб, уёқ-буёққа юрдим. Хиёл олисдан сой-

нинг шарқираган овози эшитилиб-эшитилмай келяпти. Дам-бадам ўша тарафга қараб-қараб қўяман. «Китобни уйда ўқиса ҳам бўлади-ку,— дейман ичимда шеригимга қайрилиб,— атайин шаҳардан келганмиз-ку, бу ерга?!

— Хо-хо, ҳай-ҳай,— деб ўзимдан-ўзим бақирганимни, овозимнинг борича бақирганимни сезмай қолдим.

— Жинни бўлиб қолдингми?— деди шеригим китобдан бош кўтариб,— ҳой, жинни бўлиб қолдингми?!

— Бунақа жимликда жинни бўлиб қолишдан қўрқиб бақиряпман,— дедим ўзимни енгил ҳис қилиб,— биласан-ку, жим-жит яшашни ёқтирмайман!

У Ш А

Унинг қўшиқларини худди жонимдай севардим. Қўшиқларини тинглаб туриб ўзининг қиёфасини кўз олдимга келтиришга уринардим. Уни ўйлаганимда ҳамма одамлардан бошқачароқ, бутун ҳаётини одамлар хизматига тиккан, ўз жонини аямайдиган севги бўлиб, гўзал ва қайноқ инсон бўлиб кўз олдимга келарди.

Уни кўрдим. Э-воҳ, уни кўрдим. Чаккасига пул қистираётган кишиларга миннатдорчилик билан табассум ҳады қилаётган пайтда кўрдим. Бир сўм узатиб, қулоғига гудирлаган мастнинг кўнглини овлаб, айтаётган ашуласини ярмида узиб, бошқасини бошлаган пайтда кўрдим.

Наҳотки, бу — ўша!

С У Ю Н Ч И

Ҳамиджон Эрматовга

Қир бағридаги ўтлоқ хаёлни тортқилаб, лолалар кўзни қамаштириб, машинамизни тўхтатдик. Утовдан бир бола югуриб чиқиб, бизни кўриб, бир тўхтаб олдида, биз тарафга чопди. Ҳаммамиз унга қараб турардик. У бўлса, ёнимизга келганда хиёл секинлаб, салом берди-ю, яна югуришда давом этди.

— Ҳой бола, қаёққа кетяпсан?

— Ҳув анави далага,— деди у орқасига қайрилиб, ер текислаётган колхозчиларни кўрсатиб,— икки қўйим ҳозир иккитадан туғди. Қўзичоғим тўртта бўлди. Дадамдан суюнчи оламан.

— Тўхта, мендан суюнчи олмайсанми?— дедим-да,

унинг қайтишини ҳам кутмай, машина ичига бош суқиб, Қуддус Муҳаммадийнинг «Табиат алифбеси» китобини олдим. У яқинимга тортинчоқлик билан келиб, дам менга, дам ёнимдагиларга хижолат бўлиб қараб турарди. У китобни кўриб, қўлимни қайтармади.

Бола яна югуриб кетди. Унинг орқасидан яйраб-яйраб қараб қолдим. Кўзларимга дикиллаб сакраб, яйловни тўлдирган қўзичоқлар кўриниб кетди, шимириб-шимириб нафас олдим. Севинчдан ҳайқиргим, қўшиқ айтгим, ҳалиги суюнчига чопган болани яна жуда-жуда кўргим ва у билан гаплашгим келди.

МЕҲМОН

Меҳмон отангдан улуғ дейдилар. Эй боқий дунё, бутун авлод-аждодимни кўрган дунё, мен ҳам меҳмонингман. Ниманидир излаб, ниманидир қидириб етти марта ҳажга борган, аммо кўнгли тўлмаган, кўнглининг ич-ичи қоронғулигича қолган, юрагининг қаъри-қаъридаги саволларни ташқарига чиқаролмай ўтган Тусмуҳаммад ҳожи бобомни, Муқимий суҳбатидан баҳрамандлиги, Ҳазиний билан борди-келдиси бўлган Эшмуҳаммад бобомни, алп деҳқон Сулаймонқул дадамни кўрган кўҳна дунё, мен ҳам ўшалардай бағрингга кириб келган ўткинчиман!

Эшитяпсанми, мен меҳмонман. Меҳмон бор уйда ҳар қандай ғазаб, ҳар қандай ташвиш, ҳеч кимга сездирилмай ютиб юборилади, аччиқ-тирсиқ гап эшитилмайди, болалар йиғлатилмайди. Одамлар кулгисини эшитишни, уларнинг бахтдан энтикишларини кўришни истайман. Эшитяпсанми, мен меҳмонман, дунё, йиғи овозига, ўкиниш овозига йўл қўйма!

ҚУЁШ БУЛИБ...

Ёнимда сен йўқ. Қарвонидан адашган бўталоқдай кўзларим жавдирайди. Кеча бирга эдик. Кўзларим сенда эди. Худди кунгабоқар қуёшга қарагандай сендан кўз узмасдим!

Бугун қаердасан? Осмонни қоронғу булут босиб, ёмғир қуйганда бошини эккан кунгабоқардай турибман. Қуёшини йўқотган кунгабоқардай бошларим эгилган.

Мени ерга қаратма, қуёш бўлиб чиқ, бошимни кўтарайин, бағрим, қуёш бўлиб яна чиқ!

ГУЗАЛЛИК ШАЙДОСИ

Кўқон — Фарғона автобусида келардик. Олтиариқнинг Файзиободидан ўтаётганимизда ҳамроҳларимиздан бири:

— Шофёр ука, тўхтаг, — деди. Ҳаммамиз ялт этиб унга қарадик. Ёши элликларга бориб қолган, тўладан келган, автобусга ўтиргандан бери овози чиқмаган, кўринишидан оғир табиатлилиги шундоққина кўриниб турадиган ўша одам автобус тўхташи билан шошйиб пастга тушди. У йўл пастидаги ариқ бўйига туша бошлади. У бизга қараб, нимадир эсига тушиб, «кетаверинглар» ишорасини қилди. Икки-уч киши: «Шу ерда қолар экан. Қани, ҳайданг», деса ҳам, шофёр эшитмагандай ҳалиги одамдан кўз узмасди. У ариқ бўйига етиб ўтлар орасида ловуллаб турган лола тепасига бориб, хижолат тортгандай биз тарафга қайрилди. Яна лолага тикилди. У изига қайта туриб, орқасига қайрилиб, тикилиб-тикилиб кўярди.

— Чиройли экан! — деди у машинага чиққандан кейин енгил шабадада тебраниб, ёлғизлиги учун кўзга алоҳида ташланиб турган ўша лола тарафга яна кўз ташлаб, — жуда чиройли экан!

— Атайлаб тушиб узиб олмадингиз-а? — деди кимдир.

— Узиб? — ҳайрон бўлди у, — йўғ-е! Кўзим қиймади. Шундай чиройли турибдики, узгани кўнглим бўлмади.

Ҳаммамиз худди лола сайлидан қайтаётгандай қувноқ эдик.

ҲАССА

У бобосини сўнгги йўлга узатиб, кўнгил сўраб келувчиларни кузатиб, одамларнинг меҳру оқибатига тан бериб ўтирарди. Бобоси билан хайрлашгани келган одамлар оқими ҳеч ерга сиғмасди. У мироб эди, қишлоқларга сув етаклаб келарди. Невара бобосининг шунчалар обрў-эътибори борлигини билмасди. Ич-ичидан ғурурланиб кетди.

Унинг кўзи беихтиёр бурчакка суяб қўйилган ҳассага тушди. Аввалига эътибор бермади. Кейин юраги «жиғ» этди. Бобоси ана шу ҳассага суяниб, қаддини ростлар, унга суяниб, уёқ-буёққа борарди. У ҳассани олиб эҳтиётлаб қўйди. «Бобомга сенчалик нафим тегдимикин? — дилидан ўтказди, — наҳотки сенчалик бўлолмасам?!».

Неваранинг ич-ичидан сизилиб йиғи келди.

АТТАНГ

У йиғлаяпти. Қабристондан одамлар бир-бирига эргашиб тарқала бошлашди. У ўша турганича қимирламай, ҳеч ёққа қарамай хўнг-хўнг йиғлаяпти. Юрак-юракдан йиғлаяпти. Акаси унинг шундай кўз ёши тўкишини, уни шунчалар яхши кўришини, қадрлашини етти ухлаб тушига ҳам киритолмасди. Бу ака-ука ҳаммиша бир-бири билан аразда яшаганликларини, кейинги пайтларда эса бир-бири билан юз кўрмас бўлиб кетганликларини бутун маҳалла, бутун қариндош-уруғ биларди. Нега энди бугун ука аканинг қабри тепасида ўзини тутолмай йиғлаяпти? Бу қандай оқибат, бу қандай туйғу? Нима ахир бу?

Ука йиғлаяпти.

КЕЛ, ГЎЗАЛ ҚИЗ

Номаълум солдат ҳайкали ёнидан ўтатуриб юрагим «жиз» этди. Ҳайкал пойига бир қиз гул қўйяпти. Холдорали тоғамни эсладим. У ҳали уйланишга, ўзига муносиб бирор қизни учратишга, унга кўнгил беришга улгурмасидан уруш бошланди. Шўх, чаққон, чиройли, ҳамманинг оғирини енгил қиладиган йигит эди. Ундан қора хат келди. У ҳали ҳеч кимга гул тақдим қилишга ҳам, гул олишга ҳам улгурмаган эди.

Гул қўяётган қизга қарайман. Чиройли. Ҳам ширин, ҳам дардли, хўрсинаман. Ҳар куни кел, гўзал қиз, ҳар куни кел. Унга яна гул тақдим эт. У меҳрга, сенга тўймай кетди.

Кел, гўзал қиз!

ЭСКИ ДУСТНИ ЙУҚОТМА

Мирзажон Исломовга

У янги кийимларни кия туриб, беихтиёр отасини эслади. Отаси ўша куни узоқ хасталикдан бош кўтариб, ўрnidан қўзғалиб, бир амаллаб бўлса ҳам кўча эшик тагига чиқмоқчи бўлди. Шунда у онасининг отасига:

— Мана буларни кийиб олинг, ўғлингиз олиб келибди, — деганини эшитди.

У отасининг ўйланганига ҳайрон бўлиб қаради. Ота

кийимларини қўлига олиб, яна ўз устига қаради, кейин яна янги кийимларга тикилди.

— Бу янгилар устимдаги кийимлардай эскиргунча борманми-йўқманми?— деди у ўзига-ўзи,— бери кел, ўғлим! Гапларимни эшитдингми?

— Ҳа, дада!

— Бу гапни шунчаки айтганим йўқ. Ростдан ҳам умримнинг охири кўриниб турибди,— деди чуқур нафас олиб,— дўстларинг кўп бўлсин! Аммо эски дўстларни йўқотма. Янги дўстлар эски дўстлардай бўлгунча кўп вақт кераклигини унутма!

Ахир умр ҳисобли!

А Ч И Н И Ш

Сен ўзингни дунёда энг бахтлиман деб ўйлайсан. Тагингда машина, ҳовлинг муҳташам саройга ўхшайди. Қўлингни қаёққа узатсанг етади. Дам олиш уйлари, санаторийлар, энг гўзал саёҳат жойлари ҳамиша сени кутади. Хотининг жонини ҳовучлаб сенга жавдирайди, хиёл қовоқ уйишинг билан болаларинг зир титрайди. Иккала қўлини кўксига қўйиб турадиган кишиларинг ҳам етарли. Шунинг учун ўзингни бахтли ҳисоблайсан. Менинг қўлим юпқалигидан куласан, фақат шунақа пайтларда куласан.

Мен эса сенга ачинаман. Хаёлим ўз ихтиёримда. Юрагим раъйига қарайман. У кулдирса куламан, йиғлаш керак бўлганда йиғлайман. Ёмон кўрган одамимга севги ва ҳурматимни изҳор қилмайман. Сен бўлса, йиғлаш ўрнига кимнингдир кўнгли учун куласан, ёмон кўрган одамнингни шарафлаб нутқ сўзлашдан тоймайсан. Сен бировнинг кўзига қараб, унинг хоҳишига қараб, бемалол йиғлашга тушасан.

Яна сенга ачинаман.

ХИЁБОНДАГИ ГУЛЗОР

Ота хиёбон яқинида яшарди. Хиёбон ёнидан ўтаётганида юрагидан бир энтикиб қўяр, ичида «одамлар сайр қиладиган бу жойнинг гулзори нега йўқ?» деб кўнглидан ўтказарди. У пенсияга чиқиши билан ўзига ўхшаш икки-уч чолларни эргаштириб, хиёбонга турлитуман гуллар ўтқазди. Ҳозир бу ердан ҳеч ким тўхта-

май ўтиб кетолмайди. Иши зарур кишилар ҳам гуллар орасидан секинлаб, кўзларини гуллардан узмайди.

Уша чоллар гулзор ёнидаги супада чақчақлашиб ўтиришибди. Йигит-қизлар, бир-бири билан янги та-нишмоқчи бўлганлар эса шу ерда учрашадилар. Гулзор нчида учрашган ошиқ-маъшуқ ноумид кетармиди?!

— Муҳаббат туғиляпти. Меҳру-оқибат туғиляпти,— дейди ота гулзор оралаб юрганларга ишора қилиб,— қаранглар, муҳаббат туғиладиган манзил яратдик.

ИККИ ҚУЕШ

Қани, ихтиёримда бўлса, қуёшнинг иккита эканлигини оламга кўз-кўз қилардим. Ахир Сен менинг қуёшимсан-ку!

Қани, ихтиёримда бўлса...

ҚАТТИҚ ДИЙДА

Унинг дийдаси қаттиқлигини маҳаллада ҳамма биларди. Бирор кишининг фожиали ҳалокати тепасидан чиқиб қолганда ҳам, яқинларини охириги йўлга узатаётганда ҳам унинг на хафалигини, на хурсандлигини билиб бўларди. У отасининг тобути тепасида ҳам одамлар кўзига:

— Вой отамлаб,— турган бўлса-да, кўзларидан ёш чиқмаган эди.

Юзлари тиришиб, бўйни ингичкалашиб, сочлари оқариб борган сари энди-энди ўзгаряпти. Яқинда оғир ҳасталиқдан туриб яна бутунлай ўзгарди. Қўшни қишлоқлик бир мўйсафиднинг дафнида қатнашаётганида у ҳаммани ҳайрон қолдирди. У ўзини йиғидан тўхтата олмасдан, юз-кўзларидан дув-дув ёш тўкиларди.

У ўзининг умри охирлаб бораётганига йиғларди.

КУЛГУ

Яйраб-яйраб кулганимда, вужудим беихтиёр силкиниб-силкиниб роса маза қилиб кулганимда унинг менга ҳаваси келдими-йўқми, билмадим. Аммо менга аллақандай ҳайрихоҳлик туйғуси билан қаради.

Юракдан кулиш осонмаслигини ҳис этиб, назаримда менга ҳаваси келганини сезиб турибман.
Сенга ҳам яйраб-яйраб куладиган кўнгил тилайман.

ОЧИҚ ДИЛ

Анваржон Абдуллаевга

У ўзини қаерга қўйишни билмас, рости, ўзини бутунлай унутган эди. Дала бўйлаб борарканмиз, у ариқ сувининг гулдираб оқишига, ариқ бўйидаги ялпизларга ёниб-ёниб тикилар, тиниқ осмонда сузиб юрган оппоқ-оппоқ булутларга қарар, гўзалликдан сархушдай борарди. Назаримда, ҳозир ёнида мен бўлмасам осмон билан, гиёҳлар, ўт-ўланлар билан, чучук тилли сув билан, оқ булутлар билан шивирлашса...

Бундай одамлар билан дўст тутинсанг, икки дунёнинг кам бўлмайди — дейишади, деб ичимда унга ҳурмат ва эътиқодим ошди — кўнгли тоза одам гўзалликка ўч бўлади.

ЎТ

Шундай дақиқаларни кўпдан кутардим. Нигоҳларимиз учрашиб қолди. Сен ҳайратда:

— Кўзингизда ўт борми?— дединг кулиб.— Кўзингиз худди ёнаётганга ўхшайдими?

— О парвойи-палак бағрим, кўзларимдаги ўт ахир, бу ўзинг-ку! Кўзларим ичида ёнаётган аланга, ахир бу — ўзинг-ку! Наҳотки, ўзингни танимасанг?

Ўзинг ёнмайсану менинг кўзларим ичида ёнасан, нега?

СЕН КЕТДИНГ

Сени хафа қилиб қўйдим. Менга ишончинг қолмади. Сен алам билан, сўнги видо билан, дил-дилингдан бу ёққа чиқмаган ҳасратли нидо билан кетдинг. Ҳеч нима демадинг-кетдинг. Таънангни, афсусу надоматингни кўзларингдангина — ҳамиша соғиниб, кўришга ошиқиб келадиганим — ўша кўзларингдангина уқдим.

Орқангдан қараганимча, қоранг кичрайиб-кичрайиб,

кўрнмай кетгунча тикилиб, энди ҳушимни йиғяпман. Сен сира изингга қайтмайдиган бўлиб кетдинг. Қуёшни ҳамишагидай чақнаб туриши, япроқлар шивирлаши, сувлар гулдираши, атрофимдаги кишилар табассуми, енгилгина эсиб турган шабада — бари-бари ғалати, жуда ёқимсиз, ҳиссиз кўриняпти.

Ахир сен хафа бўлиб кетдинг-ку?

ДАРЕ

*Марҳум журналист Холматжон
Умаров хотирасига*

Дарё бўл, жигарим, дарё бўл! Пишқириб-пишқириб, лимиллаб-лимиллаб оқадиган дарё бўл! Ахир дарё бағрига отилган тошларни сездирмайди, ҳас-чўпларни сездирмайди. Ҳаммасини ўзига сингдириб, хизматини ўташда давом этади.

Дарёни лойқатиб бўлармиди?! Дарё бўл, жигарим, дарё бўл!

ЯХШИ ОДАМ

Яхши одамлар ўз қувончини, топган-тутганини атрофдагилар билан баҳам кўради. Ўзгалар ташвишини бирга татийди, ўз ташвиши ва қайғусини ҳеч кимга сездирмайди.

Ташвишингга шерик бўлайин, бағрингни оч, эй, яхши одам!

ОППОҚ НУР

Қаердан яна бино бўлдинг, вужуд-вужудимга яна қаердан келиб қуйилдинг? Қаердан келдинг олов, қаердан келдинг тўфон? Қаердан қуйилдинг бадан-баданганимни яна ширин титратишни, томиримда яна безовталикини бошлаган қайноқ қон?

Кўпдан унутганим, кўпдан мени ҳувиллатиб қўйган, кўпдан мени лоқайдлик бағрига ташлаб, ўзини олиб қочиб юрганам айт, қаерда эдинг, яна қандай келиб қолдинг, сени қайси шамол учирди?!

Кел, эй, соғинтирган оппоқ нур, кел, тунни куйдириб, оламни ёритиб кел, оппоқ нур!

Б У Л Б У Л

Маъмуржон Узоқовга

Кўклам кириб келди. Дарахтлар барг ёзаяпти. Баҳорнинг тўла-тўкис келишини, гуллар очилишини ким соғинч билан кутмайди? Гуллар туфайли, тоза ҳаво туфайли сен келасан, булбулим!

Сени деб, Сенинг келишингни кутиб, қишлоғимизни гулзорга айлантиряпмиз. Баҳор қошу кўзлари ловуллаб, кулиб-кулиб келяпти. Сен қани, булбулим!

Е Қ И М Л И

У гўдакларни севарди. Унинг она бўлишдан буюкроқ орзуси йўқ эди, интилгани, талпингани, кеча-кундуз ўйлагани шу эди. Табиат унинг шу орзусини ушатмади. Унга дил-дилининг қаъридан жой олган ном насиб этмади. Бу етмагандай не-не умидлар билан бир ёстиққа бош қўйгани ҳам уни мевасиз дарахт деб ташлаб кетди. Йўқ! Унинг кетиб қолганига ўкинмаяпти. У она бўлмоқчи эди. Наҳотки, уни ҳеч ким «ая» демаса!

У умидсизланмади, кўнглининг қаеридадир чироқ милтирарди. Ен чироқ, милтилламай чарақла! У туғилиб она бағрини кўролмаган чақалоқни ўз бағрига босди. Уни жонининг ичида, қалбининг қоқ орасида тарбиялади. Бола чуғурлай бошлаганда «ая» дегин деб ўргатишга тили бормади. Ахир бола ўз туққан онасини «ая» дейди-да! Аммо болага ҳеч ким ўргатмаса ҳам биринчи айтган сўзи:

— Ая!— бўлди.

— Ая!— аёлнинг томоғига тиқилиб ёқимли, дил-дилини ёқимли эзиб йиғи келди. У йиғларди. Жуда ширин йиғи эди. Қани, шундай йиғи тугамаса...

ҚИЗ УЗАТГАНДА

Қиз уйида фотиҳа ўқилиб, ҳамма икки ёшга оқ йўл тилаб, ўрнидан қўзғалди. Қизнинг дугоналари ёр-ёрни бошлашди. Қиз оиласидагилар билан хайрлашяпти. У йиғлаяпти. Унинг йиғиси ич-ичидалигини ҳамма-ҳамма

сезди. Унинг кўнглини овлашга, уни бирор сўз билан юпатишга ҳеч ким ботинолмасди. Қиз онасини қучди, кейин укаларини бағрига бир-бир босиб йиғлади.

Яқинда ҳам шундай никоҳ тўйида қатнашганимни, хайрлашув дақиқаларида қиз дадасининг этакларидан ўпиб, онасини қучоқлаб-қучоқлаб йиғлаб турганини, отанинг, онанинг рози-ризалигини олиб машинага ўтирганини кўриб, дилимнинг аллақандай торлари чертилганини, аммо бу нималигини ўйлаб кўрмаганимни эслаяпман. Ҳозир-чи? Ўзимни тутолмадим. Куёвга узатилиб, ўз туғилиб-ўсган ҳовлиси билан хайрлашаётган бу қиз билан барабар йиғладим. У отасини кўмсарди, у отаси билан хайрлашмоқчи, унинг оёқларига йиқилиб, унинг этакларини ўпиб хайрлашмоқчи, унинг оқ фотиҳасини олмоқчи эди.

Шундай пайтда отаси бўлмаса! Оилани ташлаб кетган ота бугун жуда зарур бўлиб қолди. Қиз ҳамма дугоналаридай ота оёқларига йиқилишни, у билан хайрлашишни истайди. Қанисиз, отажон, унинг отажони?!

ЯНА ОНА

Бағрингиздан яна хизматга қайтиб келдим. Ишга кетаётиб ҳам, қайтаётиб ҳам, иш тепасида ҳам Сизни ўйладим, онажон. Олисда бўлганимда, борибоқ Сизни қучишни, тўйиб-тўйиб ўпишни, кўзларингизга терминлишни дилимга тугардим. Шундай қилмасам, кўнглим жойига тушмаслигини, Сизни кўргандай бўлмаслигимни, хаёлимни бирор дақиқа ҳам бошқа нарсаларга сочмасликни ўйлаб, яна Сизга ошиқаман!

Бола пайтимиздагидай эркаланишни, кўчадан чопиб келиб, Сиз бўлмасангиз ҳаммаёқни бузиб-чақириб, қўшниникидан чиқсангиз, кўпдан бери кўрмагандай қучган беғубор дақиқаларимни жуда-жуда соғиндим. Худди ўша йиллардагидай бошимни тиззангизга қўйишни, Сизнинг «қўзичоғим» деб, «суянчиғим» деб, меҳнат дағаллаштирган қўлларингиз билан бошимни силашингизни жуда-жуда соғиндим, онажон!

Онажон, соддаликни, Сизни соғиндим. Ўшанда ёнингизда бўлганимда ўзимни сипо тутганимга, худди болалигимдагидай юзимни юзингизга суйкамаганимга, эркаланмаганимга ўқиняпман.

Яна йўлга чиқдим, онажон!

УЗУМ

Синглимни йўқлаб борсам, бутун оиланинг севинчи ҳеч ерга сизмай кетади, мени қаерга ўтказишни билмай шошишади. Бу сафар қиш чиқишида, баҳор шабадаси уфуриб қолганда кириб бордим. Синглимнинг ҳаяжонини кўриб, шундай меҳрибоним бору, нега тез-тез хабар олмайман,— дейман ичимда,— мени ундан ҳам ортиқ кўрадиган борми? Унинг жажжи қизи:

— Тоға, аям анови узумларни Сизга сақлаб қўйганлар,— дейди уй шифтига осилган уч-тўрт бош узумларни кўрсатиб,— энди иккаламиз еймиз-а?!

Бу гапдан хабарсиз синглим ошхонадан келиб, илмоқ билан узумларни туширяпти. Негадир томоғимга бир нима тикилиб, ўзимни зўрға тутдим.

Синглим менга ёзилган дастурхонга эҳтиётлаб қўяётган узумлар, узум эмас, назаримда бу — меҳрнинг ўзи эди. Мен ҳеч қаердан тополмайдиган меҳрнинг ўзи эди бу!

ҚАЛБ

Ақлу юракни уйғунлаштирган одам ҳамиша ўз гапини, бошқаларга ўхшамаган ўз гапини ҳамма ерда ҳамиша топиб айтади.

Юрак билан ҳисоб-китоб қилишни эпполмаган эъғи-қодсизлар эса, доим бировнинг гапини такрорлайди, бировларнинг гапини ўзиники қилиб такрорлаганига хижолат ҳам бўлмайди.

Шундай фожиа бошимга тушмасми деб, сени ардоқлайман, Сенга қулоқ тутаман, қалбим!

БЕВА

Кўкка бўй чўзиб, худди тирик соқчидай турган ҳайкал пойига гул қўйиб, унга нигоҳларини қадаб турган аёл хаёлимни олди. Унинг кўзларида ёш кўриниб, юрагимнинг ич-ичи жиғиллаб кетди. Бир ўша номаълум солдатнинг салобатли ҳайкалига, бир сочлари оқара бошлаган, кўзларида соғинч, илҳақлик шундоққина кўриниб турган аёлга қарайман.

У урушдан қайтмаган солдатнинг бевасимикин? Номаълум солдатнинг шуҳратини эшитиб, уни ўша куёвига

Ўхшатиб, уни излаб бу ерга келдимикин? Қоматлари ҳам ўхшаб кетдимикин? Қани, унга:

— Бу номаълум солдат эмас. Аниқланди, бу — сенинг ўша кутаётганинг, — дейдиган топилса, қани!

ТАЪЗИМ

Сизга таъзим, онажон! Она-Ер, она-Қуёш, Сизларга таъзим. Менга тўйиб-тўйиб куладиган, йиғлаганда эса тўйиб-тўйиб йиғлайдиган, севганда ҳам бутун вужуди билан севадиган қалб ато этдингизлар.

Ҳеч қачон кулгим ҳам, йиғим ҳам сохта бўлмайди, ҳеч қачон кемтик бахтни бахт демадим, бировлардан қолган-қутган бахт билан ҳам кифоялана берадиганлар қаторида ҳеч қачон турмадим. Кулганда дунёни кулгуга, йиғлаганда дунёни йиғига тўлдирдим. Сизга таъзим, онажон, Сизларга таъзим она-Ер, она-Қуёш!

ЭРТАЛАБКИ САЛОМГА ШОШАМАН

Дониёржон Нурматовга

Яна тонг билан баробар уйғонаман. Саломга ошиқаман. Одамлар висолига шошиламан. Бет-қўлимни ювяпман, тўйиб-тўйиб нафас оляпман, мени дастурхонда нонушта кутяпти. Демак, ҳаёт, кишилар билан учрашиш имтиёзи ихтиёримда. Қандай бахт?! Соғ-саломатман, ишга кетяпман. Одамлар орасидаман. Уларнинг баъзилари таниш, баъзилари... Мана бу одамни балки биринчи учратяпман.

— Ассалому алайкум!

У миннатдорчилик билан алик олиб ўтди. Иккимизнинг ҳам дилимиз ёруғ. Ҳамон йўлдаман. Муюлишдан бир киши чиқди. Кўзларим ана шу нотаниш одамнинг кўзлари билан беихтиёр учрашяпти. Хиёл эгилдим. Саломлашди. У ёнимдан ўтаётганда кўзларида олов кўраман, меҳри балқиб, нимадандир кўнгли ёришиб, кимларгадир яхшилиқ қилишни дилига тугиб бораётгандай... Минг одамда минг ўй. Юриш-туриш ҳар хил, муомала ва кайфиятлар ҳар хил. Ўн-ўн беш қадам нарида биров келяпти: ўйчан, ғамгин, кимдандир аламзада, ҳамма одамни ёмон кўрадигандай тунд. Рўпарамда ундан бошқа ҳеч ким йўқ. Кўзлар тўқнашди. У дарров

сўниқ кўзини кўзимдан юлиб олди. У ёнимдан индамай ўтадиган ҳолатда! Тўхта,— дейман ўзимга-ўзим, нега у бунчалар изтиробда?! Нотанишдан дабдурустдан нега деб сўрашнинг иложи йўқ-ку!

— Ассалому алайкум!

— Воалайкум ассалом!— дейди у. Ялт этиб қарайди. Шу топнинг ўзида унинг кўзларидаги учқун қаёқдан пайдо бўлди?! Кул тагида ётган лағча чўғдан нима наф?! Бетидаги кулни сидириб ташласангизгина у сизни иситади. Ҳозир инқилоб жангчиларидан, Фарғона-мизнинг падари бузрукворлардан бири, 1919 йилдан КПСС аъзоси Саидахмад ота Орифбоевнинг ёшлар даврасида айтган бир суҳбатини эслаяпман.

«— Сира-сира ёдимдан кўтарилмайди,— деган эди ўша учрашувда,— 1922 йил, ноябрнинг охирлари. Хазонрез куз. Фарғона ва унинг атрофидаги қишлоқлар нотинч. Қаерга борманг, бесаранжомлик! Кўзлар очилган. Ялангоёқлар энди кимга бўлишишни биларди. Қўзиқориндай ҳали у ердан, ҳали бу ердан чиқаётган босмачилар оёғи куйган товукдай питиллаб қолишди. Ушанда область оператив бошлиғининг ёрдамчиси ва-зифасида ишлардим. Хиёл адашиш ишнинг пачавасини чиқарарди. Совет ҳукумати кундан-кунга мустаҳкам-ланиб бораётган бўлса-да, ҳали бой ва руҳонийлар чилдирмасига ўйнаб юрган юпунлар ҳам топилиб турарди. Раҳбарларимиз ҳар доим бундай кишиларга «ширин сўз», ва «самимий муомала»да бўлишимизни қаттиқ талаб қилишарди. Ана шундай одамийлик билан қанча-қанча соддадил кишиларни «ўзимизники» қилиб олганимизни ким билмайди?! Уша алғов-далғов кунлари тонг қоронғусида Жўйдамдан хабар келди. Мамарўзи қўрбошининг учар йигитларидан бири қўлга тушибди. Хужрага қамаб қўйишибди. Хужранинг занжирини тушириб, ичкари кирдик.

— Ассалому алайкум!

У гарангсиб, ҳайрон бўлиб, ҳадиксираб ён-верига қаради. Биздан ҳақорат, тепки, қамчи билан савалаш ёки бўғизлашни кутган йигитни саломимиз гангитди. Узун бўй, зийрак, эпчилгина йигит қаршимизда оёқ-қўлида жони йўқ одамдай шалвираганича турарди. Уни танидим. Бойларнинг қўлидан-қўлига ўтиб юрган қарол бола эди. Қандай қилиб босмачилар тузоғига тушиб қолганикин?!

— Ассалому алайкум, жигар,— табассум билан қўл узатдик. Ташқарига чиқдик. «Танимасни сийламас»

деганлар. Йигитларимиздан ранжиманг. «Сув сойга оқар, бой бойга боқар», нима бўлди, сиз ҳам биздай камбағал эдингиз-ку, бойларга бўлишиб юрибсиз?— зайлида суҳбатлашдик. Бурноғи йили ярим кечадан ўтгандан кейин унинг ҳовлисига беш-олти киши бостириб кириб, хотинини — уйланганига ҳали бир ой ҳам бўлмаган ёш келинни овозини чиқармай, кўрпага ўраб, отга ўнгариб кетибди. Қўл-оёғи, кўзи боғлиқ, оғзига дўппи тикилган йигитни эрталаб қўшнилари бўшатибди. Ёруғ дунё қоронғу бўлиб, дунёнинг уёғи ҳам, буёғи ҳам бир бўлиб турганда уни Мамарўзи кўрбоши чақиртирибди. Қўрбоши «бу тўртинчиларнинг иши» эканини айтиб, йигитнинг юрагини куйдирибди. У ишониб-ишонмай кўрбоши хизматига кирибди.

— Хотинингиз топилдими?

— Йўқ!

— Қароқчи ким эканини аниқ билдингизми?

— Йўқ!

Йигит биздан тортинмай қолди. У билан дардлашдик. Очиқ чеҳралик дарров сезилади. Агар унга ўзимизни яқин тутмаганимизда, душмандан олиб душманга солганимизда кўнглини очармиди?! У бизни Мамарўзи кўрбошининг қурол-аслаҳалари кўмилган жойга бошлади. Жўйдамлик Боймадраим деган кишининг томорқасида экан. Суриштирдик, унинг хотини Мамарўзининг қўлида экан. Узоқ қишлоқдан топилди.

Босмачиларнинг Темир қишлоқ, Усмон қирғиз, Умрзоқ тўпбоши сингари қатор-қатор энг олғир ҳисоблаган йигитлари биз томонга ўтади деб ким ўйлаганди?! Уларга совет ҳукумати, унинг мақсади, куч-қудрати ҳақида кўпинча ёзма, баъзан ўрни келиб қолганда оғзаки тушунтирдик. Ўзимизни катта тутмадик. Остонамизга бош уриб келишди, ўз садоқатларини хизматда кўрсатишди. Босмачиларнинг уруғини қуритдик. Шунақа, кичик кўнгил бўлсанг, ишинг юришаверади.

Эрталаб биринчи учрашган кишиларингиз билан ширин муомалада бўлсангиз, самимий саломлашсангиз, кунбўйи дилингиз ёруғ юради. Ё ўзингиз бировга тойдан тараша ташлагандай сўз қотсангиз, ё аксинча, қўполдан тўнтак айлансинларга дуч келиб қолсангиз, кунбўйи таъбингиз хира, кунбўйи ишингизда барака бўлмайди.

Келинлар, ширнесухан, очиқ кўнгил, одамшаванда бўлайлик! Болаларимизни ҳам ана шундай кайфиятда тарбиялайлик. Қамтарликка нима етсин! Қамтарликни,

самимийликни Лениндан ўрганайлик. Доҳий ҳақидаги хотираларда айтилишича, Владимир Ильич Ленин Кремлга кириб келаётганда бу ернинг қоровулига ҳамша биринчи бўлиб салом бераркан...»

Саидахмад отанинг бу хотираси «Ассалому алайкум»га бағишланган қасидадай... Назаримда бу сўз гўё чўғни кулдан асрайди, гўё у кўнгилнинг иккинчи бир кўнгилга олиб кирадиган чироғи. Яна боболар суҳбати хаёлни ўз бағрига тортқилайди. Бундан беш-олти йил бурунги воқеа-чи?! Ўзбекистон районидаги Муқимий номли колхознинг Каттақум қишлоғининг нуроний қарияси Сирожиддин каттамнинг товлари йўқлигини эшитиб кўргани бордик, оғир бетоб эканлар. Зўрға-зўрға нафас олиб сўрашишди.

— Мана, ўғлим шу аҳволга тушганимга,— дейди у, тўхтаб-тўхтаб,— икки ҳафта бўлди. Ўрнимдан қимирлай олмайман, остонадан ҳатлаб кўчага чиқишга юрагим бетламаяпти. Кўчадаги салом-аликдан бебаҳраман!

Бу гапларни бизга нима учун айтдийкин? Ушанда бу сўзларнинг мағзини чақиб кўрмаган эканмиз. Ҳозир ўша марҳумнинг сўзларидан ҳикмат топгандайман. Гўё у: «Соғмисан, унинг қадрига ет, одамлар дилига кир. Одамлар висоли, саломлашиш — бу бахт, ахир саломлашиш башариятнинг ўзидай кўҳна», деяётгандай...

...Ҳар доимгидай барвақт уйғонаман. Соғман. Демак, одамлар билан учрашаман. Юзларимда табассум! Эрталабки саломга шошиламан.

МУНДАРИЖА

АВЛОДЛАР. Қисса	5
КҮНГИЛДАН УТГАН ҚАТРАЛАР	121